Cat by

منشی فاضل

TEXT BOOK

DATE LABEL

28/6/66 13/7/66
16/7/66 31/7/66
6/8/66 21/8/66

2016

Call No..........

Date...17.1.51........

Account No...2016

TEXT BOOK

J. & K. UNIVERSITY LIBRARY

This book should be returned on or before the last stamped above. An overdue charges of 6 nP. will be levied for each day. The book is kept beyond that day.

TEXT BOOK

اخلاق جلالی

پبلشرز

ایم۔ فرمان علی اینڈ سنز تاجران کتب
موہن لعل روڈ لاہور

قیمت عہ ۱۲/

Ethics

JAMMU & KASHMIR UNIVERSITY
LIBRARY
No. 2016
Date 17/5/
SRINAGAR
ALLAMA IQBAL LIBRARY
2016
ST 01
ST 01

اخلاقِ جلالی

بہ تصحیح

سیّد مظفر جلالی کے نام
طالب علم ہونے کے علاوہ یونیورسٹی
چچا بھی ہے ......

علامہ ابوالکمال محمود وچھوی

جو مظفر صاحب
جدِ امجد ہیں

پروفیسر نائب اورینٹل کالج لاہور

پبلشرز

شیخ غلام علی اینڈ سنز پبلشرز اینڈ بُک سیلرز
موہن لال روڈ لاہور

2 (11) P170 I 12787 CHECKED

بسم اللہ الرحمن الرحیم ط

افتتاح کلام بنام واجب الاعتصام سلطانی سزد کہ با مر نافذ ازلی جنود مجندۂ اعیان ممکنات را از سر حد عدم بدار المالک وجود متوجہ ساخت۔ و منشور خلافت کبریٰ بنام آدم خاکی مرقوم رقم عنایت گردانیدہ او را بحلۂ خلعت و اصطفا و تشریف افاضت و اجتبا بنواخت۔ مبدعیکہ لوح فطرت انسانی را بنقوش صور اسما موشح ساخت و درکنار قابلیت نفس ناطقہ نہاد تا چون بمقتضائے وَعَلَّمَ آدَمَ الْاَسْمَآءَ كُلَّهَا حقائق اسما و صفات لم یزلی و دقائق حکمت علمی و عملی تحصیل نماید۔ و بر معارج معارف علیہ و ملکات سنیۃ باقدام ہمت برآید۔ در مدرسۂ ملکوت بحکم قَالَ يَا آدَمُ اَنْبِئْهُمْ بِاَسْمَآئِهِمْ بمنصب افادۂ منتہیان ملاء اعلیٰ را سزد و شاید و درود بر کاملی کہ بحسب نشاء قدسی فاتحہ کتاب ابداع و اختراع و بصورت انسی دیباچہ مکارم اخلاق و لطائف اصطناع است۔ تکملی کہ بیدرقۂ آداب شعائر شرعی و اسرار نوامیس وضعی مسترشدان مسالک ہدایت را از مہالک غوایت خلاص دادہ بسر منزل کمال و گم شدگان بوادی سلوک و متعطشان فیافی طلب را بمطایای حسن ارشاد بمنہل زلال وصال رسانید و بر آل و اصحاب او کہ حماۃ ملت بیضا و ہداۃ طریقۂ زہرا و فارسان میدان دین و حارسان شرع مبین اند۔

دعائے دولت حضرت خاقانی صاحبقرانی خلد اللہ تعالیٰ خلافتہ و رافتہ علی العالمین

بعد از حمد ملک منعام و صلوٰۃ و سلام بر سید انام علیہ افاضل التحیۃ و الاکرام تو شیخ معاقد

کلام بذکر القاب ہمایوں پادشاہ لائق باشد کہ جہان بین جہانبان بنور عدل شاملش
روشن شدہ و بسیط عرصۂ ہامون از یمن فضل کاملش گلشن گشتہ خسروی کہ انجم با آنکہ
ہمگی چشم شدہ صاحبقرانی چوں او در ہیچ قرن ندیدہ و افلاک با آنکہ ہمہ تن گوش گشتہ
طنین طنطنہ صاحب دولتی با این مرتبہ نشنیدہ سعادت و اقبال بمیمن سمت غلامی
آنحضرت بصفتِ قبول موصوف شوند ظفر و نصرت در نیمروز کمال از بیم زوال بسایۂ
چتر ہمایونش پناہ آرند تیغش آفتابیست کہ چوں عدو آنرا بر سمت الراس بیند وقت
زوال خود داند آبیست کہ شرار آتش شرارت و حقد از سینۂ مخالفان باز نشاندنی بل
آتشیست کہ چوں از صحرای رزمگاہ در گیرد دشمناں را گیاہ صفت تر و خشک بسوزاند
آئینہ روشنی است کہ بی غرض عروس حسنائے ملک چہرہ خود را جز در صفائے آں نتواند دید
خرید پاک گوہریست از خانداں وَ اَنْزَلْنَا الْحَدِیْدَ ہیبت پیکرے کہ صفت سطوت او فیہِ
بَاسٌ شَدِیْدٌ گاہے کہ چوں برق لامع از ابر کف دریا نوالش درخشیدن گیرد سیلاب
خونِ اعدا از ہر طرف رواں گردد وقتے کہ چوں ابر از بہاری بگریۂ خونریزی در آید
غنچہ ولہائے ابرار شکر خندہ شکر گوار لب بکشاید اگرچہ الماس از صاعقہ خیزد تیغش
بعکس الماسیست کہ صاعقہ انگیزد نیزش حمائیست مسرع کہ اجلنامہ اعدائے دولتش
بر پائے بستہ یا پیکی است تیز رو کہ برسم سفارت از ملک الموت یا حضار مخالفان آمد
معینی ست باریک از دل تاریک خصمش سر بر زدہ بنائیست در دماغ حساد دولتش
جائے گرفتہ چتر عظمت و نثارش بر سر خود آسمانیست کہ خورشید در سایۂ اوست
بارگاہش ایوانیست کہ طبقاتِ سماوات رفعت سمات نردبان نہ پایۂ اوست
یکران سبکخیزش تندباد لیست سلیمان زمان برآں سوار دلونش اوی ست پری پیکر
عفریت رفتاری فی فلاک افلاک است کہ آفتاب را بہ یک روز از مشرق بمغرب
رساند یا نسر طائر لیست کہ بیک شبانہ روز گرد جہان برآید چوں در میدان جہاد بر طیق

وَالعَادِیَاتِ ضَبْحًا جولانِ نماید فلک غبار ظفر آثارش را که به تشریف فاثرن به نقعاً
مخصوص است توتیای چشم سازد و وقتی که بحکم فَالمُورِیَاتِ قَدْحًا از غایت سرعت
سیر آتش از نعل قمرسائی فلک فرسائیش برافروزد و کفار اشرار را خرمن هستی بسوزد گاهیکه
شاه در بزم رزم از جام غیرت آفتاب وار شیرگیر شود مخالف روبه صفت را
جائے قرار و آرام نماند و زمانیکه شمشیر کینه گزار ذوالفقار کردارش چون صبح صادق
از افق نیام برآید دشمن سیاه روی ظلمت شعار را جز فرار چاره نباشد۔
آری شب را بکثرت سپاهی لشکر مقابله با تن تنهائے خورشید رخشان میسر
نیست و مور ضعیف را بالبیارے حشر مقابله با سلیمان متصور نه بدور عدلش فریاد
جز از مرغانِ چمن بر نیاید و بیداد غیر از غمزهٔ معشوق بر عاشق بیدل ننماید هر که چون
عقاب سر بتعدی و طغیان بر آرد کبوتر وار گردنش در طوق کشد و هر کس که
چون باز چنگل عدوان بکشاید از زنجیر زنگ به پالیش بند و فتنه در گوشهٔ چشم خوبان
بخواب رفته و آشوب در شکن زلف بتان قرار گرفته بجز ابروی دلبران کرا مجال که کمان
فتنه بزه آرد و بغیر از مژگان مهرویان کرا یارا که تیغ عدوان کشیده دارد و آفتاب چون
به تیغ کشیدن منسوب است از ترس قهرش زود برآمده هر شام بمغرب مختفی میشود امّا
مدبر باسنتش صبحگاه گریبان گرفته از راهِ مشرق بارگاه آورد ماه چون بجهتِ اقتباس
نور بلندی متهم مشتهر از بیم صولت قهرش در حجاب تاری متواری گردد نهضت مبارک
فالش هر کجا عنانِ توجه منعطف سازد لشکر مخالف از هیبت صولت او انهزام
یافته راه ادبار پیماید رایات نصرت آیاتش هر جا العزم ماضی روی اقبال آورد در
حال فتح باستقبال آید چون با حشم بهرام با انتقام بمیدانِ قتال که شکارگاه شیران ست
در آید بهرام را گور پندارد و شیر را مور شمارد بحکم عدالت بار گران سر از گردن ضعیف
دشمن برداشته و بر سیم ایالت تخم پیکان در زمین دل مخالفان کاشته و عجب آنکه خار کارد

اما محل فتح بار آرد قطعه

شہیکہ گوئی فلک را سوار تدبیرش | چو گوی در خم چوگان امتحان آورد
بعہد معدلتش برّۂ گریختہ را | گرفتہ گرگ کشانش سوی شبان آورد
فلک ز بہر علیق سمند او جو وکاہ | بہ شکل سنبلہ از راہ کہکشان آورد
وگر کسی نتواند برسم دست انداز | بعہد رافت او زور در گمان آورد

وهو السلطان الاعظم والخاقان الاکرم الذی بید اقتدارہ مقالید الزمان وبکف کفایتہ زمام مصالح نوع الانسان حامی بلاد اللہ عن الجور والطغیان ماحی آثار الظلم والعدوان السلطان ابن السلطان بن السلطان نصر الدولہ والخلافة قمر الدنیا والدین حسن بیگ بہادر خان خلد اللہ تعالی ظلال خلافتہ وآبد علی العالمین انوار رافتہ ولا زال اعلامہ مرتفعة مرتفعة الی الخضراء واعلام دولتہ مرتفعة عن بسیط الغبراء آنکہ نام سعادت فرجامش بزبان عدو کہ لغت خاص خواص ورثہ خیمی ست افصاح مینماید. اناں کہ سلطان جہاں وقیم زمین وزمان آں عالیشان ست.

ع | وآنجا کہ عیانست چہ حاجت بہ بیانست

والحق اکابر آئمہ کشف وتحقیق کہ از دریچۂ حال حوادث استقبال را بہ نظر شہود بینند ودانند واز لوح دل صافی نقوش غیبی را کماہی خوانند بتصریح وتلویح در رسائل وکتب تبشیر بہ ظہور این دولت عالی قرنہا اللہ بالخلود ومدی الایام واللیالی فرمودہ اند. ودر مواضع متعددہ ذکر اوصاف وشمائل آنحضرت نمودہ وچہ امارت بر استحکام قواعد این دولت قاہرہ اجلی واعلی از آنکہ صبح ظہورش از مطلع تیغ بیدریغ سر بر زد چنانکہ عالمیان برائے العین مشاہدہ نمودند. بروجہیکہ ہیچکس را بہ ہیچ وجہ دراں ریبی نماند. بیت

طَلَعَ الصُّبحُ لِذِی العَینِ وَ لَمْ یَبْقَ دُجیٰ

و متحدس متفرس داند که احوال همایون مآلش بزبانِ حال و عدهٔ صادقه میدهد که عما قریب در تخوم ربع مسکون و شجون عرصهٔ هامون وجوه دنانیر و رؤس منابر بشرفِ نام والقاب نباهت انتسابش مفتخر و مباهی خواهد شد۔ فرد

باش تا آفتاب جلوه کند کاین هنوز از نتایج سحر است

ایزد تعالی قباب عظمت و جلال این پادشاه عدیم المثال را تا ابید و تابید مشید و خیام حشمت و اقبالش را تا قیام قیامت باو تا و خلود موتد داراد۔ شعر

در ظلِّ آفتاب تو آسوده اند خلق یارب مباد تا بالقیامت زوالِ تو

بَقِیتَ بَقَاءَ الدَّهرِ یَا کَهفَ اَہلِهٖ وَ ہٰذَا دُعَاءٌ لِلبَرِیَّةِ شَامِلٌ

تمهید سبب تالیف و ذکر القاب همایون پادشاه زادهٔ اسلام خلد الله ملکه و سلطانه

چون بمقتضائے قضیهٔ صادقه شعر

نِعَمُ الاِلٰهِ عَلَی العِبَادِ کَثِیرَةٌ وَ اَجَلُّهُنَّ نَجَابَةُ الاَولَادِ

بهترین نعمتی و خوب ترین منحتے طوائف انام را نجابت اولاد عز کرام است از فضلِ فیضِ ربانی و یمن تائید سبحانی حضرت صاحبقرانی را خلفے صدق ارزانی شده که بحکم الولد الحر تقیدی بآبائه الغر در آئین نصفت عدالت و قوانینِ سلطنت و ایالت قدوه خود را سیرت کریمهٔ آنحضرت داشته بهیچ دقیقه از دقائق قواعد ملک و ملت نامرعی نگذاشته مصرع

شِنشِنَةٌ اَعرِفُهَا مِن اَخزَمِ وَ مَن اَشبَهَ اَبَاهُ فَمَا ظَلَم

اعنی حضرت پادشاه و پادشاهزادهٔ اسلام لقادهٔ سلاطین انام جوانبختی که باحداثت سن

اگر اعاظم سلاطین ماضیہ در عہد ہمایونش بودندے وقائق پادشاہی را از راہ خردہ دانش استفادہ نمودندے فکر صواب انجامش نسخہ الیست راست مطابق رقم تقدیر

مصرع: بہ نیرو جوان و بہ تدبیر پیر آنکہ رمحش در باغ فتح و اقبال

نہالیست کہ آب از خون دل مخالف خوردہ و پیکانش در گلشن ظفر و فیروزی غنچہ الیست کہ از نسیم صبائے نصرت رنگ یافتہ تیغش کلید قاطعی ست کہ بدر جۂ طالع اعدا رسیدہ تیرش سہم الموتی ست کہ بجیب تسخیر نجانہ نکہت و شمن انجامیدہ سنانش عصائے موسی صفت از سنگ دل عدو چشمہائے خون رواں سازد و تیرش شہاب ثاقب وار مردۂ متمرد را از اوج ہستی بخاک نیستی اندازد و آب تیغ آبدار دل سیاہ عدو را از کدورت حسد و بداندیشی پاک کند و بصدمۂ گرز گراں سر بمغز دشمن را از ثقل باد نخوت سبک گرداند تا و کش راست الفیست در میان جان اعدا نشستہ پیکانش جوہر یست در گنجینۂ سینۂ مخالفان جائے گرفتہ خدنگش صفحۂ تیر فلک را ہدف ساختہ رمحش سر بر سماک رامح بر افراختہ تیر و کمانش منضم با ہم الف و لو نیست مشدد کہ بر تحقیق اثبات قضیۂ فتح دالست یا بر خلاف اصل شعر بنفی و زوال دشمن بد افعال دراری افلاک را اگر نہ خوف آں بودی کہ چوں لولوی لالا ایشاں را کمترین لالائی بخشند ہر آئینہ در سلک خزانۂ عامرہ منتظم بودندے و آفتاب و ماہ را اگر نہ بیم آں بودے کہ بجائے تقدیم النثار در انعام کمترین گدائی صرف فرماید البتہ یا قسط ہر شبیہ در وجہ عمال خاصہ فرود آمدندے **شعر**

الدر و الدری خافا جودہ فتحصنا فی البحر و الافلاک

غُرّۃُ بَیْتِ السَّلْطَنَۃِ الْقَاہِرَۃِ دُرَّۃُ صَدَفِ الْخِلَافَۃِ الْبَاہِرَۃِ مَظْہَرُ آیَاتِ الْاَلْطَافِ الرَّبَّانِیَّۃِ مَطْلَعُ اَنْوَارِ الْعِنَایَاتِ الرَّحْمَانِیَّۃِ مَطْرَحُ الْاَنْوَارِ الْمَلَکُوْتِیَّۃِ مَطْمَعُ الْاَنْظَارِ اللَّاہُوْتِیَّۃِ **مثنوی**

خسرو مالک رقاب دین پناہ آفتاب مکرمت ظل الٰہ

ز افتابش ہم سنان و ہم سپہر نوالانش چاکر زرین کمر

پیکرش کان سر بسر نور و صفاست | سایهٔ انوار خورشید بقاست
ظاهر اگر سایهٔ عین نور نیست | هیچ مبین کز نور چندان دور نیست
سایه را ضوء دوم گوید حکیم | از دوئی بگذر که گشتی مستقیم
سلطنت را نور خلقت شد دلیل | مظهرش از غیب شد سلطان خلیل
نار چو بود متقدم او نور شد | ظلمت ظلم از ممالک دور شد
اهل وزر را از صفت بت ساختند | رایت تزویر و زور افراختند
لیک سلطان چون خلیل بت شکن | محو کرد آن جمله را از انجمن
گوهر اسا نامش اختفا می کنم | نظم در سلک معما می کنم
آسمان را سر شد و از جان یکاست | صبح رویش با قرین زلف خاست
شد پدید انسان لطف بی پایان او | کاول شب مینماید صبح رو
مه ز زلفش شد و گر زتاب تب | تا ببیند مطلع رویش بشب
جاهش از طور مدارک برتر است | عقل با قدرش چو خفاش و خور است
چون نیارم از ثنائش دم زدن | دست در ذیل دعا خواهم زدن
یارب از چشم بد انش دور دار | رایت اقبال او منصور دار
برتر از ایوان کیوان زینتش | سورهٔ انا فتحنا نصرتش
دوستانش بر بساط عز و ناز | دشمنانش چون شمع در سوز و گداز

واز آثار سعادت و نجابت آنحضرت آنکه با وجود عنفوان جوانی و توافق اسباب عیش و کامرانی و علائق سلطنت و جهانبانی نه چون سرخوشان شراب غرور اوقات فراغت باستیفای لذات جسمانی واستسمای قوائی غضبی وشهوانی گذرانید بلکه معظم اوقات همایون ساعات را بعد از فراغ اداء فرائض ملت و قیام بمصالح مملکت و حوائج رعیت و اقامت مراسم نصفت و عدالت مصروف کتب حقائق و نوادر حکمی و نصائح و امثال ارباب علم و

کمال و حکایات سلاطین عدل آئین و اساطین ائمه دین میفرمایند و مقصد
این سیاق آنکه کتابی مشتمل بر نفائس حکم و غرائب کلم از سخنان ملوک نامدار و
ابرار و حکمای کبار بمقتضای

ع

وخیر جلیس فی الزمان کتاب

همیشه سمیر ضمیر ساخته اند و الحق کتابیست مشتمل بر بسی فواید ارجمند و حقائق بلند و لهذا ا
عظام آنحضرت آنرا در خزانه عامره ضمیمه نفائس جواهر میگردانیده اند فاما چون تصنیف بعض
متقدمان است و مشتمل بر عبارات غیر متعارفه و اشعار غریبه که امثال آن اکنون متداول نیست
علیه بر این جمله اطلاع یافت که این حقیر بی بضاعت آنرا ترمیمی و تتمیمی نماید و چون بنظر اندیشه و
امعانی رفت چنان نمود که بحسب ترتیب و ربط اجزای کتاب مشوش و منتشر است و بحسب مقا
از احاطه بتمام ارکان علم اخلاق و سیاسات قاصر پس معمار طبع این نقش بر لوح خیال کش
که تدوینی رود کتابی که بر اصول حکمت عملی مشتمل باشد و بر شواهد و دلائل اقتباس ا
انوار نیرات آیات قرآنی و مشکوٰة احادیث حضرت ختمیت منقبت علیه افضل الصلو
و اکمل التحیات و مصابیح سخنان صحابه و تابعین و مشایخ و ائمه دین و لمعات اشا
اساطین حکمای الهیین رود و در مواضع مناسبه بقدر امکان بر مقاصد آن نسخه محاف
کنند و در مظان لائقه از ذوقیات اهل کشف و شهود چاشنی نماید تا از مبانی مناس خواص
بی نصیب نباشد امید آنکه بقدر دولت سلطانی کتابی شود که هم طالبان حقائق علمیه را و
سالکان مناهج حکمت عملیه را از آن حظی وافی و نصیبی کافی باشد ان شاء الله تعالی چو
مقاصد این کتاب قواعد حکمت عملی ست و آن عبارتست از علم باحوال نفس ناط
انسانی از این رو که افعال محموده و مذمومه بارادت از وی صادر تواند شد
بسبب آن علم از رذائل متخلی و بفضائل متحلی شود و یکبارگی متوجه آنست بر سد و افعا
مذکوره منقسم بر دو قسمتست یکی آنکه راجع شود باهر نفسی بانفراد و آنرا علم اخلاق و فرهنگ

خوانند و دیگر آنکہ راجع باشد بمشارکت بافراد نوع و این نیز دو قسم ست یکی آنکہ راجع شود بمشارکت منزل یعنی آنچہ سبب انتظام احوال اہل منزل واحد باشد و آنرا علم کتخدائی و تدبیر منزل گویند دیگر آنکہ راجع شود بمشارکت در بلدہ و ولائیت یا اقلیم مملکت و آنرا علم مملکت داری و سیاست مدن خوانند پس لاجرم مقاصد کتاب کہ مسمّی بہ **لوامع الاشراق فی مکارم الاخلاق** است در اقسام ثلثہ منحصر باشد و چوں داب تدوین مقتضی تقدیم مقدمہ ایست مشتمل بر بعضے امور متعلقہ بفن کہ موجب بصیرت طالب و اعانت او در تحصیل مطالب باشد ترتیب آں بر مطلعے در بیان امور مذکورہ و سہ لامع در مقاصد ثلثہ رفت و از فصول و مقاطع تعبیر بلمعات و نظائر آں مناسب نمود و التوفیق من اللہ لا نعبد و لا نستعین الا ایاہ۔

مطلع

قال اللہ تعالیٰ وَمَا خَلَقْنَا السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضَ وَمَا بَیْنَهُمَا لٰعِبِیْنَ و قال اللہ تعالیٰ اَفَحَسِبْتُمْ اَنَّمَا خَلَقْنٰکُمْ عَبَثًا وَّاَنَّکُمْ اِلَیْنَا لَا تُرْجَعُوْنَ از پرتو اشعۂ ایں دو نیر قدسی بینایان منظر تحقیق را ایں معنی مشاہد و معاین شود کہ ذرات اکوان و حقائق عالم امکان را کہ از مکمن غیب بمنصۂ شہود جلوہ دادند و بگلگونۂ صِبْغَةَ اللّٰهِ وَمَنْ اَحْسَنُ مِنَ اللّٰهِ صِبْغَةً آراستہ در معرض عیان در آوردند بحکم اَعْطٰى كُلَّ شَیْءٍ خَلْقَهٗ ثُمَّ هَدٰى ہر یک را غائتی و مصلحتے ست کہ بمنزلۂ ثمرۂ آنست چہ فعل جواد مطلق و فعال برحق اگرچہ معلل باغراض نیست اما خالی از حکم و مصالح و غایات و ثمرات نیست چنانچہ ہر دو مقدمہ در علم الٰہی ببراہین قاطعہ و دلائل ساطعہ مثبت شدہ و غائت انسان کہ خلاصۂ اکوان و عین اعیان و نقاوۂ جہان است

خلافت الٰہی است چنانچہ مودائے نص کریم اِنّی جَاعِلٌ فِی الْاَرْضِ خَلِیْفَۃً و فحوای وَھُوَ الَّذِیْ جَعَلَکُمْ خَلٰٓئِفَ فِی الْاَرْضِ افصاح ازاں مینماید و در آیت کریمہ اِنَّا عَرَضْنَا الْاَمَانَۃَ عَلَی السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَالْجِبَالِ فَاَبَیْنَ اَنْ یَّحْمِلْنَھَا وَاَشْفَقْنَ مِنْھَا وَحَمَلَھَا الْاِنْسَانُ اِنَّہٗ کَانَ ظَلُوْمًا جَھُوْلًا اگر امانت را حمل بر عقل یا تکلیف کنند چنانچہ در تفاسیر مشہورہ مسطور ست بر اول متوجہ شود کہ جن و ملائکہ با انسان در عقل شریک اند و بر ثانی آنکہ جن در تکلیف . . . . با انسان ساہم است پس متحمل آں مخصوص انسان نباشد و از سیاق آیت اختصاص انسان بآں فہم میشود کما لا یخفی علی من لہ ذوق سلیم بلکہ حمل بر سر خلافت الٰہی باید نمود کہ تحمل اعبای آنرا جز آدمی ضعیف در خور نبود شعر

بار وجود خویش نتابد دلم ز ضعف   لیکن ز بار عشق کشیدن ضعیف نیست

دیگر

آسماں بار امانت نتوانست کشید   قرعۂ فال بنام من دیوانہ زدند

و استحقاق انسان مرتبۂ خلافت را بنا بر کمال قابلیت اوست صفات متقابلہ را بر وجہی کہ مظہر اسمائے متقابلہ الٰہی تواند شد و بعمارت عالم صورت و معنی قیام تواند نمود چہ ملائک را اگرچہ جہت روحانیت و لوازم آں چوں اشراقات علمی و توابع آں از لذات عقلی بحسب فطرت حاصل است اما از جہت جسمانیت و کثافت مادہ بکلی بے نصیبند و اجسام فلکی را اگرچہ بحسب قواعد حکمت نفس ناطقہ ہست اما کمالات نفسانیہ ایشاں فطریست و اجسام ایشاں از کیفیات متخالفہ و طبائع مختلفہ بریست و سیر در مدارج مختلفہ و مراتب . . . . متضادہ و تقلب در اطوار نقص و کمال و تحول در تقالیب احوال و احاطہ بر جمیع حقائق علوی و سفلی ندارند بخلاف نشاۂ انسانی کہ بر جمیع اطوار محیط ست و بر تمام مراتب سائر او لا در بدو

جود از مرتبۂ جمادی بمرتبہ نما و از نما برتبت حیوانی رسیده و از انجا بدرجۂ انسانی
انجامیده و چون بحلیہ اعتدال مزاج و تعدیل قواے جسمانی و نفسانی متحلی گرود من
حیث البدن و النفس شبیہ باجرام سماوی باشد چہ توسط بین الاضداد بمنزلہ خلو
ازانست و بواسطۂ این تصفیہ نفس او منتقش بصور حوادث ماضیہ و آئندہ بوجہ جزدی
شود ہمچون نفوس فلکیہ یا بواسطۂ اطلاع بر عالم مثال کہ نزد اساطین حکمت بیانی
و عیانی ثابت است یا بواسطۂ انعکاس صور قدسیہ از مصباح نفس ناطقہ بمشکوٰۃ تخیل
مثل او بصورت جسمانے کہ مقتضاے حقیقت مرئی و طبعیت مرآت باشد۔ چنانچہ
رای بعضے حکماست و چون ازین مرتبہ ترقی نمودہ نفی ماسوی اللہ از خاطر بنماید
و باقدام ہمت بر شواہق خطائر قدس برآید و بمرتبۂ مشاہدہ وحدت صرف متحقق
گردد و در زمرۂ ملائک مقربین بل در صف اعالی مہیمنین باشد و مع ذلک محبوس و مقصور
در یک مقام نباشد بلکہ ہر مقام را کہ خواہد محط رحل و منزل قصد تواند داشت شعر

لقد صار قلبی قابلاً کل صورۃ	فمرعی لغزلان و دیر الرھبان
ادین بدین الحب انے توجھت	رکائبہ ارسلت دینی و ایمانی

و ازین جہتست کہ ائمہ سنت و جماعت کہ مالکان ازمۂ براعت اند اتفاق نمودہ اند
بران کہ خواص بشر از خواص ملک افضلست شعر

گر آدمی صفتی از ملک گرد بیری	کہ سجدہ گاہ ملک خاک آدمی زادست

اما در عوام بشر و با عوام ملک خلاف کردہ اند بعضے تفضیل عوام بشر کردہ اند چنانچہ در کتب
مشہورہ کلامیہ مسطورست و بعضے بخلاف آن قائل شدہ اند و شکی نیست کہ خواص ملک از عوام
بشر افضل خواہند بود و از حضرت مرتضوی کہ مدینۂ علم را بابست و باب او طالبان یقین
را مآب رضی اللہ عنہ و کرم اللہ وجہہ این معنی منقولست کہ اللہ تعالیٰ ملک را عقل داد بی
شہوت و غضب و حیوان را شہوت و غضب داد بی عقل و انسان را ہر دو داد پس اگر انسان شہوت
و غضب

منقاد عقل گرداند و بکمال عقلی برسد۔ رتبۂ او از ملک اعلیٰ باشد چہ ملک را مزاحمی در کمال نیست بلکہ اختیار رواں نہ و انساں با وجود مزاحم طبعی و اجتہاد باین مرتبہ فائز شدہ و اگر عقل را مغلوب شہوت و غضب سازد و خود را از رتبت بہائم فروتر اندازد چہ ایشاں بواسطۂ فقدان عقل کہ وازع شہوت و غضب تواند بود نقصان معذور اند بخلاف انساں

قطعہ

آدمی زادہ طرفہ معجونیست | از فرشتہ سرشتہ وز حیواں
گر کند میل ایں شود کم ازیں | ور کند قصد آں شود بہ آزاں

و خلافی کہ در ترجیح انساں بر ملک از حکماء منقولست صاحب اصطلاحات صوفیا اشارہ برفع آں فرمودہ و طریق توفیق بین الفریقین نمودہ بریں وجہ کہ شرف غیر کمال ست چہ شرف بحسب قرب بمبدء ست در سلسلۂ ایجاد و غلبۂ روحانیت و نزاہت کہ لازم آنست و کمال بسبب جامعیت ست پس اگرچہ ملک بنا بر قلت وسائط و غلبۂ احکام تجرد اشرف از انسان باشد انساں بجہت جامعیت و احاطت افضل و اکمل باشد و چوں سخن ہر طائفہ را بیکے حمل کنند خلاف بوفاق مبدل گردد و نزاع ارتفاع یابد والتوفیق من اللہ تعالیٰ تنویر تحقیق خلافت انساں را بدو چیز منوط است یکے حکمت بالغہ کہ عبارت ست از کمال علمی دوم قدرت فاضلہ کہ عبارتست از کمال عملی و ایں سخن براں تقدیر ست کہ حکمت را تفسیر کنند بخروج نفس بکمالیکہ او را ممکن ست در جانبی علم و عمل احتیاج بقید آخر نیست بلکہ خلافت بمجرد حکمت حاصل است چوں عمل دراں داخلست و او بے تفسیر ثانی ست چہ او وقفست بمعنی اصلی زیرا کہ حکمت در اصل لغت موضوع است بازای راست گفتاری و درست کرداری و الیہ الاشارۃ فی قولہ تعالیٰ وَمَن يُؤْتَ الْحِكْمَةَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا كَثِيرًا ایں معنی انسب و الیق است بمعنی تفسیر اول مثل إِنَّكَ أَنتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ از قبیل عطف الفاظ مترادفہ باشد و شک نیست کہ حمل بر تاسیس اولیٰ ست از تاکید و آنچہ قدمای حکما در تعریف

فلسفه گفته اند التَّشَبُّهُ بِالْاِلٰهِ بِقَدْرِ الْاِمْکَانِ معنے ثانی ست چه بمجرد علم بے تخلق باخلاق
الٰہی تشبه تمام نمیشود و محقق ست که انسان بمجرد علم بے عمل بذروۂ کمال نمیرسد۔ چنانچه
در حدیث نبوی ست علی قائلها اَفْضَلُ صَلَوَاتِ الْمُصَلِّیْنَ وَ اَکْمَلُ تَحِیَّاتِ رَبِّ الْعَالَمِیْنَ
اَلْعِلْمُ بِدُوْنِ الْعَمَلِ وَبَالٌ وَالْعَمَلُ بِدُوْنِ الْعِلْمِ ضَلَالٌ و حضرت رسالت پناه عَلَیْهِ
اَفْضَلُ صَلَوَاتِ اللّٰهِ وَسَلَامِهٖ از علم بے عمل پناه بخدا میبرد حَیْثُ قَالَ صَلَّی اللّٰهُ
عَلَیْهِ وَسَلَّمَ اَللّٰهُمَّ اِنِّیْ اَعُوْذُ بِکَ مِنْ عِلْمٍ لَا یَنْفَعُ مراد بعلمی که در تعریف حکمت مذکور
ست نه حفظ اقوال متداوله مشهوره است بل مراد تیقن بمطالب حقیقیه ست خواه بنظر و
استدلال حاصل شود چنانچه طریقه اہل نظر ست که ایشان را علما میخوانند و خواه بطریق
تصفیه و استکمال چنانچه شیمه اہل نظر است و ایشان را عرفا و اولیا مینامند و ہر دو طائفه
ثانیه چون بمحض موہبت ربانی فائز بدرجه کمال شده اند و از مکتب خانه عَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا
عِلْمًا سبق گرفته اند و در آن طریق اشتباک شکوک و غوائل اوہام کمتر ست اشرف و اعلی
باشند و بوراثت انبیا که صفوۂ خلائق اند اقرب و ہر دو طریق در نہایت وصول بہم باز
می آیند اِلَیْهِ یَرْجِعُ الْاَمْرُ کُلُّهٗ و میانه محققان ہر دو طریق ہیچ خلاف نیست چنانچه منقولست
که شیخ عارف محقق مدقق قدوۂ ارباب العیان صفوۂ اعیان الانسان شیخ ابو سعید بن
ابی الخیر را با قدوة الحکماء المتاخرین شیخ ابو علی بن سینا قدس الله روحهما اتفاق صحبتے
افتاد و بعد از انقضائے آن یکے گفت آنچه او میداند من می بینم و دیگرے گفت آنچه او
می بیند من میدانم و ہیچکس از حکما انکار این طریق ننموده بلکه ہمه اثبات کرده اند چنانچه
ارسطالیس میگوید هٰذِهِ الْاَقْوَالُ الْمُتَدَاوَلَةُ کَالسُّلَّمِ نَحْوَ الْمَرْتَبَةِ الْمَطْلُوْبَةِ فَمَنْ اَرَادَ
اَنْ یُّحَصِّلَهَا فَلْیُحَصِّلْ لِنَفْسِهٖ فِطْرَةً اُخْرٰی و افلاطون الٰہی [illegible] باب [illegible]وده فَقَدْ تَحَقَّقَ لِیْ
اُلُوْفٌ مِنَ الْمَسَائِلِ لَیْسَ لِیْ عَلَیْهَا بُرْهَانٌ و شیخ ابو علی در مقامات العارفین میفرماید
فَمَنْ اَحَبَّ اَنْ یَّعْرِفَهَا فَلْیَتَدَرَّجْ اِلٰی اَنْ یَّصِیْرَ مِنْ اَهْلِ الْمُشَاهَدَةِ دُوْنَ الْمُشَا

فهُوَ مِنَ الواصِلِینَ اِلَی العَینِ دُونَ السّامِعِینَ لِلاَثَرِ وحکیم الٰهی شیخ شهاب الدین
مقتول که محی رسوم قدمائے حکماست در تلویحات نقل میکند که در خلسۂ لطیفه که باصطلاح
این طائفه آنرا غیبت گویند ارسطو را دیدم و در تحقیق ادراک که از غوامض مسائل حکمی
ست ازو نکتۂ چند پرسیدم بعد ازان شروع در مدح استاد خود فلاں نمود و اطرائے
عظیم در مدحت او کرد ازو سوال کردم که از متأخران کسی بمرتبۂ او رسیده باشد گفت
نه و نه بجزوے از هفتاد هزار جزو از کمال او بعد ازان ذکر بعضے از فلاسفۂ اسلام
میکردم او بهیچ کدام التفات ننمود تا بذکر بعضے از ارباب کشف و شهود مثل شیخ جنید
بغدادی و ابو یزید بسطامی و سهل بن عبدالله تستری رسیدم گفت اُولٰئِکَ هُمُ الفلاسفة
حقا لیکن درین طریقه اخطار بسیار و مهالک بیشمار ست چه خطراتِ وساوس و
ظلمات هواجس و تسویلات باطله و تخییلات فاسده سالک را در بیابان طلب حیران
و سرگردان دارد و افسد مفاسد آنکه باندک نمائشی کَسَرَابٍ بِقِیعَةٍ یَحْسَبُهُ
الظُّلُمَاتُ مَاءً از راه رفته دست از طلب بدارد و حَتّٰی اِذَا جَاءَهُ لَمْ یَجِدْهُ شَیْئًا
و بعد از اطلاع بر حقیقه حال حاصلش غیر از حسرت و وبال نباشد شعر

دورست سرآب درین بادیه هشدار | تا غول بیابان نفریبد بسرابت
خَلِیلَیَّ قُطَّاعُ الفَیَافِی اِلَی الحِمٰی | کَثِیرٌ وَ اَرْبَابُ الوُصُولِ قَلَائِلُ

و ایضاً استاد این طریقه که عبارت از مرشد کاملست نادرست و بر تقدیر وجود
شناخت او متعذر یا متعسر چه کمالاتِ انسانی را جز صاحب کمال نشناسد و قیمت
جوهر را جز جوهری نداند شعر

بسر قصۂ سیمرغ و عنقه هدهد | کسی رسد که شناسای منطق الطیرست

و اکثر مردم بصورت مموهه و ظاهر بے حقیقت از راه رفته شعر

یاقوت را مقابل خرمهره می نهند | سنگ سیه بنرخ زر سرخ میخرند

و تا گاه افتند که مبتدی به تلبیس و تدلیس فریفته شود و نقد عمر خود صرف خدمت ناقصے کند بظن کمال و مودی بخسران حال و مآل او گردد نعوذ بالله من الغباوة والغواية ازیں جهت بیشتر علما حث مردم بر طریقه نظر نمایند با آنکه در طریقهٔ تصفیه نیز احتیاج بایں طریق متحققست چه اگر سالک بکلی از علم رسمی عاری باشد از ورطهٔ افراط و تفریط ایمن نتواند بود و از مخالفت شریعت و حکمت فارغ نه و شاید که بنا بر جهل بحد اعتدال احتمال ریاضات مفرطه کند و مودی بفساد مزاج و بطلان استعداد او گردد لهذا حضرت هادی الثقلین الی الصراط المستقیم علیه و علی آله افضل التحیة والتسلیم میفرماید ما اتخذ الله ولیا جاهلا قط و در حدیث دیگر قصم ظهری رجلان جاهل متنسك و عالم متهتك

تبصره

چوں معلوم شد که تحقق خلافت که غایت ایجاد انسانست بعلم و عمل منوط و مربوط است پس علمی که کافل تحقیق کیفیت و رسوم طریق تحصیل ایں سعادت عظمی باشد اهم علوم و انفع آں تواند بود و آں حکمت عملیست که حکماء آنرا طب روحانی خوانده اند چه معرفت آں حفظ اعتدال خلقی بر نفس کامل توان نمود که بمنزلهٔ حفظ الصحت است بدن را و بہماں رد نفوس ناقصه باعتدال توان کرد که بمثابهٔ دفع مرض ست ابدان را چه ملکات ردیه امراض نفسانی اند و تفصیل کلام دریں مقام آنست که شرف هر علمی یا به نباهت موضوع آنست یا بجلالت غایت و منفعت یا بوثاقت برهان و حجت و ایں علم از جهات ثلثه بمزید اختصاص مخصوص است چه موضوع او نفس ناطقهٔ انسانی ست ازاں جهت که افعال جمیل و محمود یا قبیح و مذموم بحسب رویت و ارادت ازو صادر تواند شد و شرف نفس انسانی از سیاق سخنان سابق معلوم شد و غایت او کمال چنیں جوهرے شریفست و چه منفعت زیاده ازاں که بتوسط آں نفس انسانی که در رتبهٔ بهیمی و سبعی بلکه ادنی ازاں باشد

بمرتبه اعلیٰ از ملک رساند و لهذا العقدی کابر آنرا اکسیر اعظم خوانده اند چه اخس موجودات که انسان ناقص ست بسبب آن بمرتبه رسد که اشرف موجودات ممکنه باشد و بنا برین ست که قدمائے حکما که پرتو حکمت از مشکوٰة انوار نبوت اقتباس نموده بودند طالب فضیلت را اوّل بعلم تهذیب اخلاق ارشاد فرموده اند بعد ازاں بعلم منطق یا ریاضی بعد ازاں بطبیعی بعد ازاں بالٰهی و حکیم ابو علی مسکویه تقدیم ریاضی بر منطق کرده و این طریق آقرب ست چه بواسطه ممارست ریاضی نفس متعوّد به یقین شود و ملکه استقامت و متانت درو حاصل گردد و تنفر و میان از تکلف و تحقیق و تعسف و تدقیق شعار او شود و اکثر مشتغلان بمنطق بی التفاف بطرفے از ریاضی بعکس این صفات موسوم اند بلکه کمال در شغب و جدال دانند و نهایت تحقیق ایراد مغالطه یا ابدی تشکی شمرند و ازینجاست که افلاطون بر در خانه خود نوشته بود من لم یعرف الهندسة فلا یدخل دارنا یعنی هر کس که هندسه نداند بخانه ما نیاید و بالجمله تقدیم تهذیب بر سائر علوم مقرر و متفق علیه ست و بقراط حکیم گفته البدن الذی لیس بالنقی کلما غذوته فقد زدته شرًا یعنی بدنیکه از اخلاط فاسده پاک نیست هر چند او را غذا دهی موجب زیادتی شر و تضاعف ماده مرض او شود این رمزیست از آنکه چون نفس از اخلاق ذمیمه پاک نباشد تعلم علوم حکمی او را موجب ازدیاد فساد گردد چه بدان واسطه مواد کبر و نخوت و اسباب قدرت بر ایذائی احرار و ممارات با علمائے کبار او را حاصل شود و حقیقت آنکه اکثر طلبه علم که در درجه تخلف و ضلال و فسوق و انحلال باز میمانند از انست که بمقتضائے وأتوا البيوت من أبوابها عمل نمی کنند و در ابتدا به تهذیب اخلاق نمی کوشند و چون شنیده اند که حکمت از قید تقلید میرهاند و بدرجه تحقیق میرساند و معنی این سخن نمیدانند تصور باطل میکنند که حکمت موجب انحلال قیود شریعت و اطلاق از قانون نوامیس ملت و تجسس دواعی هوا و رغبات طبیعت به تحقیق نارسیده از تقید برسوم شرع که زیور مردان راه طلبست متخلع شده خلیع العذار چون بهائم در آب و علف می افتند و چون سباع انیاب السنه

را در ہتک عرض افزان و اساءت ادب با اسلاف و اعیان کہ آبای روحانیہ اندو شکر مساعی ایشاں بر ذمت ہمت طالبان کمال واجبست میکشانید و از اعتقاد عجایز کہ بمقتضاے اَلْبَلَاهَةُ اَدْنیٰ اِلَی الْخَلَاصِ مِنْ فِطْنَةٍ بَتْرَاءَ موجب نوعی از نجات است برمی آیند و بحقیقت کار نا رسیدہ کَالَّذِی اسْتَهْوَتْہُ الشَّیَاطِیْنُ فِی الْاَرْضِ حَیْرَانَ میمانند مُذَبْذَبِیْنَ بَیْنَ ذَالِکَ لَا اِلیٰ هٰؤُلَاءِ و از نتایج آنست کہ حکمت خمیرۂ مقدسۂ ربانی و سرچشمۂ آب زندگانی است و در مواضع متعددہ از کتاب و سنت ممدوح و مشکور از قبح سیرت این قاصران کہ ع بدنام کنندۂ نکونامے چند وصف الحال ایشانست عرضۂ طعن ہمگنان شدہ عَصَمَنَا اللّٰہُ وَسَائِرَ الْمُسْلِمِیْنَ عَنِ الطُّغْیَانِ وَالزَّلَلِ فِی الْعَقْلِ وَالْقَوْلِ وَالْعَمَلِ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ اِلَّا بِاللّٰہِ وَمَا النَّصْرُ اِلَّا مِنْ عِنْدِ اللّٰہِ

کشفِ غطا

شاید کہ حجاب شبہتے دیدہ بصارت طالبان را از ادراک محاسن این حور رای قدسی نژاد و عروس حجلۂ رشاد مانع شود پس واجب نمود تعرض بآں شبہہ نمودن و در کشف و رفع آں کوشیدن تقریر شبہہ آنکہ منفعت این صناعت وقتی متحقق شود کہ اخلاق قابل تغیر و تبدیل باشد و این مقدمہ ظاہر نیست بلکہ خلاف آں بوہم تبادر و تسابق مینماید واز فحوای نص خلائق مولادی وَمَا یَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰی حیث قَالَ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اِذَا سَمِعْتُمْ بِجَبَلٍ زَالَ عَنْ مَکَانِہٖ فَصَدِّقُوْهُ وَاِذَا سَمِعْتُمْ بِرَجُلٍ زَالَ عَنْ خُلُقِہٖ فَلَا تُصَدِّقُوْهُ فَاِنَّہٗ سَیَعُوْدُ اِلیٰ مَا جُبِلَ عَلَیْہِ بطریق مبالغہ مستفاد میشود کہ اصلا زوال اخلاق ممکن نیست و بحسب قواعد حکمت نیز اخلاق تابع مزاجست و مزاج قابل تبدیل نیست و اگر کسی منع امتناع تبدیل مزاج کند بنابر اختلاف مزاج شخصی واحد

در ہر سن بلکہ در حال گو ثم ہر شخصے را عرض المزاجی است متوسط میان حدی معین از افراط

وحدی معین از افراط در ہر کیفیتی از کیفیات اربعہ و تواند بود کہ خلقے در ہمہ مراتب عرض

المزاج لازم باشد و زوال آں مستلزم زوال مزاج شخصے آں شخص باشد کہ لبقاے

او بدون آں محالست و حینئذٍ سعی در ازالت آں خلق عبث باشد ع

کہ زنگی بشستن نگردد سفید

ولہذا در حدیث نبوی علیہ افضل الصلوٰۃ والتسلیمات وارد ست اَلنَّاسُ مَعَادِن

کَمَعَادِنِ الذَّھَبِ وَالْفِضَّۃِ خِیَارُکُمْ فِی الْجَاھِلِیَّۃِ خِیَارُکُمْ فِی الْاِسْلَامِ اِذَا فَقِھُوا

ازینجا معلوم میشود کہ اصل در فضیلت طہارت طینت وصفائے جوہر فطرتست

و با کثافت ذاتی و خساست اصلی سعی در تکمیل از ان قبیل باشد کہ کسی خواہد کہ بتجلیہ

زجاجہ را بدرجہ لعل و یاقوت رساند یا بصقیل آہن را بمرتبہ فضہ و ذہب آورد و این

خیال محالست فرد ۵

جوہر جام جم از طینت کان دگرست ۔ تو توقع ز گل کوزہ گراں میداری

اینست تقریر شبہ بروجہی از تفصیل و از برائے رفع آں تمہید مقدمہ لائق بینماید

و آں اینست کہ خلق ملکہ ایست نفس را کہ مقتضی سہولت صدور فعلے باشد از

بے احتیاج بفکر و رویت و ملکہ کیفیتی ست راسخ در نفس و در حکمت نظرے معلوم شدہ کہ

کیفیت نفسانی اگر سریع الزوال ست آنرا حال میگویند و اگر بطی الزوالست ملکہ و سبب

وجود خلق نفس را دو چیز تواند بود یکے طبیعت چنانچہ مزاج شخصے در اصل فطرت برا

وجہ باشد کہ استعداد کیفیتے خاص در وبیشتر باشد تا بادنی سببے باں متکیف شود چنانچہ مزاج

حار یابس غضب را و حار رطب شہوت را و بارد رطب نسیان را و بارد یابس بلادت را چنا

بتفصیل در کتب حکمت و طب مبین شدہ و دیگر عادت و آنچناں باشد کہ در ابتدا باختیار

فعلی نماید و بتکرار و ممارست متمرن و فرسودہ شود و چنانچہ بسہولت بی رویت آں فعل

وصادر تواند شد و چنیں خلق باشد بعضی برآنند که تمامت اخلاق طبیعی اند یعنی مقتضائے
طبیعت اند و قابل زوال نیستند چنانچه در تقریر اشکال مبسوط شد و جمعی برانند که بعضے اخلاق
مقتضائے طبیعت است و قابل زوال نیست و بعضے عادی و قابل زوال و جمعے برانند
که ہیچ خلق نه طبیعی ست و نه مخالف طبیعت بلکه نفس در فطرت خود قابل محض ست طرفے
تضاد را یا بآسانی و آں وقتی باشد که موافق مزاج بود یا بدشواری چوں مخالفِ مزاج باشد
و جمعے دیگر برانند که مردم در اصل فطرت بر خیر مجبول اند و بمزاولتِ شہوات و ممارست خسائس و
اہمال طبیعت ملکات ردیه کسب میکنند و شریر میشوند و بعضے از قدمائے حکما بر عکس ایں رفته اند
و گفته اند که انسان در اصل فطرت از وسخ طبیعت مخلوق است و نفس در جوہر خود نوریست ممزوج بظلمت
پس در اصل طینت او شر مرکوزست و قبول خیر بتوسط تعلیم و تادیب میکند اگر شرور و در غایت نباشد و
جوہر ظلمانی بر جوہر نورانی غالب نه و جالینوس برآنست که بعضے بطبع اہل خیر اند و بعضے بطبع اہل شر و بعضی
قابل ہر دو طرف و در اثباتِ ایں مذہب خود چنیں گفته که اگر ہمه افراد انسان در فطرت خیر باشند شرارت را عارض لامحاله از استفاده شر یا از خود کنند یا از غیر و
بر تقدیر اوّل در ایشاں قوّتی که مقتضائے شر ست باشد و چنیں بطبع خیر نبوده باشند ہذا خلف و اگر
در ایشاں ہم قوتِ خیر باشد و ہم قوت شر و قوت شر غالب باشد ہم ایں محذور لازم آید و بر
تقدیر ثانی که استفاده شر از غیر کنند ہم ایں محذور لازم ست چه آں غیر بطبع شریر باشد
پس ہمه خیر نبوده باشند و ہمیں حجّت بعینها اجرا میکند در ابطال آنکه ہمه شریر باشند بطبع
و بعد از ابطال ایں دو وجه میگوید بعیاں و مشاہده می بینیم که طبیعت بعضی مردم اقتضائے
خیر میکند و بہیچ وجه ازاں انتقال نمیکنند و ایشاں اندک اند و طبیعت بعضی اقتضائے شر
میکند و بہیچ وجه قبول خیر نمیکند و ایشاں بسیار اند و باقی متوسط اند که بمجالست اخیار خیر شوند و
بمصاحبت اشرار شریر اینست دلیل جالینوس بر وجهیکه در اخلاق ناصری نقل کرده و بر فطنِ
لبیب ذہن آں پوشیده نیست چه بحسب اصول فلسفی افراد انسانی را بدایتی زمانی نیست
و براں تقدیر تواند بود که عروض شرارت ہر فردے را از غیر باشد و تلزم جرا و اصلا منتهی

نشود بفردی که شریر بالذات بود چه تسلسل در مثل این امور از قبیل تسلسل در معدات ست و نزد ایشان باطل نیست بلکه واقعست و همچنین در شق دوم تواند بود که عروض خیر از غیر باشد بر همان منوال لیکن شیخ ابو علی در شفا می آورد که اشبه آنست که بسبب طوفانات که در قرانات عظمی واقع میشود یا بسبب انطباق منطقتین یا قرب بانطباق اگر واقع باشد یا انتقال اوج و حضیض و غیرها مواضعی از ارض که صلاحیت عمارت دارد و مسکن حیوانات متنفسه میتواند بود و آن بقاع قرب بمعدل النهار ست تا عرضی معین در آب مغمور میشود و چنین ارض منقسم میشود به معمور در بحر و مکشوفی که صلاحیت عمارت نداشته باشد بنابر کثرت عرض و برین تقدیر حیوانات و نباتات فاسد گردند و بعد از آن بتولد حادث شوند نه بتوالد و هیچ برهان بر امتناع حدوث آن انواع بتولد نیست چه در بسیاری از آن انواع مشاهده میرود که هم بتولد هم بتوالد حادث میشوند مثل حیات که از موی آدمی پیدا میشود و عقارب از ابخره و بادروج و موش از مدر و ضفدع از مطر و لازم نیست که حدوث بعضی انواع بتولد چون در مدتهائی مدید بوده باشد بکلی نباشد زیرا که شاید که موقوف بر وضعی معین باشد که در سنین متطاوله متکرر شود و اشبه آنست که در عالم ازین نوع حوادث کاینه در سنین مدیده متکرر شده باشد و آن قیامت عظمی باشد بلکه چون تناسل و توالد منوط بحرکات ارادیه است مثل جماع و ارادیات ضروری نیستند پس لا محاله بانسان تولدی قائل ما باشد تا انقطاع نوع لازم نیاید چه ضروری نیست که از هر شخصی نتیجه بماند و نه از شخص ما بعد از آن میگوید که اگر کسی تامل در اصول حرف صنائع نماید بداند که همه حادث اند و از ذریت شخصی معین حاصل شده اند و دلیل بر حدوث آنها آنکه یوما فیوما متزاید میشوند و حدوث آنها دلالت میکند بر آنکه انسان را بعد از انقراض در سلسلهٔ توالد مبدئی هست زیرا که بعضی صنائع از آن قبیلست که انسان مختص بخاصیتی سماوی یا الهامی ربانی که از طور متعارف خارج باشد نباشد بدون آن نمیتواند بود پس

هرائینه شخصے که اختراع آں گروه باشند مستغنی باشد از ادراک قوام خود و از برائے دیگر بنی نوع
انشا و اختراع آں نموده باشد تا اینجا سخن شیخ ست و سخن جالینوس را بنابریں وجهی
وجیه ست لیکن دریں سخن نیز آثار قناعیت ظاهر ست و مناقشه را مجال بسیار و
حکمای متاخرین اختیار آں نموده اند که هیچ خلق طبیعی نیست و خلاف طبیعت هم نه اول
بنابر آنکه هر خلقی قابل تغیر ست و هیچ قابل تغیر طبیعی نیست بیان صغری آنکه بمشاهده و
عیاں می بینیم که مردم بمجالست و مصاحبت با اشرار و اخیار کسب رذائل و فضائل میکنند
چنانچه از ممارست احوال کودکان خصوصاً آنانکه بروگے ایشاں را از جائے بجائے میبرند
ظاهر میشود که تادیب را در ایشاں اثرے عظیمست بحسب قابلیت با سانی یا دشواری کسب
اخلاق میکنند و اگر اخلاق قابل زوال نبودی قوت تمیز در دیت بیفائده بودے و تادیب و
سیاست عبث و بطلان شرائع و دیانات لازم آمدی و حکیم ارسطاطالیس گفته که اشرار
بتعلیم و تادیب اخیار شوند و اما آنچه هیچ قابل زوال طبعی نیست بین ست چه بضرورت
معلومست که طبع آب را تغیر نمیتواں کرد بر وجهی که بعد از ارتفاع موانع میل بسفل نکند
و طبع آتش را عکس نمیتواں ساخت و ایں مقدمه چوں بدیهیست امثله از برای تنبیه
ایراد میرود و ایں دلیل بریں وجه در اخلاق ناصری آورده و ممارس صناعت نظر داند
که ایں نیز اقناعیست چه قائل را مجالست که گوید همچنانکه بمشاهده تبدیل بعضے اخلاق
در بعضے اشخاص اصلا متبدل نمیشود و خصوصاً کمالات قوت نظری مثل حدس و تحفظ و
حسن تعقل و نظائر آں که مشاهده میرود که بعضے مردم هر چند سعی در تحصیل آنها میکنند منتج نمی آید
و ایں صورت در اکثر طلبه زماں ما مشاهد ست پس بمجرد ایں دلیل چگونه حکم توان کرد که هیچ خلق
طبیعی نیست و همه اخلاق قابل زوال اند و بالجمله استقرائے تام ممنوع ست و استقرای ناقص
مفید تعیین نیست و دعوی بداهت تحکم و آنکه ذکر ایں امثله برائے تنبیه است در محل منع
و تعطل قوت تمیز در فص تادیب و سیاسات و بطلان شرائع وقتی لازم آید که هیچ خلق

زوال نباشد ونظیر این آنست که گویند اگر هر مرضے قابل علاج بودی علم طب باطل بودے
بطلان این سخن مشکل نیست حاصل آنکه اثر فی الجملہ تادیب وسیاست اختیار شوند چنانکہ ارسطاطالیس
وهرچند این حکم علی الاطلاق نیست اما منکر از تادیب سیاست در ایشان اثرے پیدا
واگر انتفائے شرور ایشان بکلی نشود انتقاص آن خود حاصل شود وازینجا معلوم
که در بیان منفعت این علم احتیاج باین دعوی نیست که تمام اخلاق قابل زوالست
قبول اخلاق فی الجملہ در اشخاص کافیست همچنانکه در علم طب باآنکه عدم قبول اگر باشد
در اخلاق ونادر اشخاص تواند بود ودر ایشان نیز منفعت این علم از جهت تنقیص شر ظاهر
پس هیچ وجه بطلان سیاسات وتکالیف شرعیہ لازم نیاید چه اگر در مرضی یا در شخصی
نافع نیاید سبب قدح در علم طب نشود واگر گویند که برین تقدیر تکلیف هر شخصے
تبدیل هر خلق مذموم منتظم نشود چه شاید که خلق در حق شخصے قابل زوال نباشد جواب گوئیم
چون عدم قبول زوال متیقن نیست پس بحکم عقل وشرع واجب باشد سعی در ازالت
نمودن وهمانا در کلام حقائق اعلام حضرت سید الانام علیه وعلی آله الصلوٰة والسلام
تحیته والاکرام اشارتی باین معنیست حیث قال اعملوا فکل میسر لما خلق له
این مباحث معلوم شود که سخن ایشان درین فن متضمن مسامحه است چنانچه بعد ازین بروجه
فصلتر ازین بانتمهید معذرت وراز تکاب امثال این مسامحات مرقوم رقم بیان خواهد
انشاء الله تعالی وبیده العصمة والتوفیق

لامع اوّل در تهذیب اخلاق ودروده لمحه است لمعه اوّل

اخلاق بر ذیلوں کا احاطہ کرتے ہوئے یہ بات ظاہر کی جاتی ہے تا بت ہو گئے

در حصر مکارم اخلاق نموده میشود که در علم نفس از مباحث حکمت طبیعی مقرر شده که نفس ناطقه
انسانی را دو قوتست یکی قوت ادراک ودیگر قوت تحریک وهریک ازین قوت را دو شعبه است سمجھنا قاصر
قوت ادراک را یک شعبه عقل نظریست وآن مبدء تاثرست از مبادی عالیه بقبول صور
مبداء والا کا اثر لینا

علمی و دیگر شعبه عقل عملی که مبدء بعید تحریک بدنست در افعال جزویه بفکر و رویت و این
شعبه از حیثیت تعلق بقوت غضب و شهوت مبدء حدوث کیفیتی چند شود که
سبب فعلی یا انفعالی باشد چون تخجل و ضحک و بکا و از حیثیت استعمال وهم و متخیله مبدء استنباط آرای جزوی و صناعات
جزئیه شود از حیثیت نسبت بعقل نظری از ازدواج بینهما سبب حصول آرای کلیه متعلقه باعمال شود مثل حسن صدق
و قبح کذب و مانند آن و اما قوت تحریک را دو شعبه است یکی قوت غضبی و آن مبدء دفع امر
غیر ملائمست بر وجه غلبه و دیگرے قوت شهوی و آن مبدء جلب ملائم است و قوت
جلب اولی میباید که مسلط باشد بر جمیع قوای بدنی تا اصلا از آن قوی منفعل نشود
بلکه همه در تحت تصرف او مجبور و مقهور باشند و هر یک بکاری که این قوت تعیین نماید
اقدام نمایند و بسالم الیشان والقهار در تحت فرمان این قوت احوال مملکت نشاء انسانی
انتظام یابد و نشاید که هیچکدام از قوای بدنی بدون فرمان این قوت بفعلی اقدام نمایند چه
موجب اختلال احوال شود و چون هر یک از قوی بفعل خاص خود بر وجهی که مقتضای عقل
باشد اقدام نمایند از تهذیب عقل نظری که شعبه اول از قوت ادراکست حکمت
حاصل شود و از تهذیب عقل عملی که شعبه ثانیه است از همان قوت عدالت پیدا شود
و از تهذیب قوت غضبی شجاعت و از تهذیب شهوی عفت و برین تقریر که گذارش یافت
عدالت کمال قوت عملی باشد و بطریقی دیگر گفته اند که نفس انسانی را سه قوت ست متباین
که باعتبار آن قوی آثار مختلفه ازو صادر شود بر وفق ارادت و چون یکے از قوی بر دیگری
غالب شود و آن دیگر مقهور یا مفقود شود یکے قوت ناطقه که آنرا نفس ملکی و نفس مطمئنه
گویند و آن مبدء فکر و تمیز ست و شوق بنظر در حقائق امور دوم قوت غضبی که آنرا نفس
سبعی و نفس لوامه گویند و آن مبدء غضب و دلیری و اقدام بر اهوالست و شوق بتسلط و
ترفع و جاه سوم قوت شهوی که آنرا نفس بهیمی و نفس اماره خوانند و آن مبدء شهوت و
طلب غذا و شوق بالتذاذ بماکل و مشارب و مناکح ست پس عدد فضائل نفس بعدد این

قوی باشد چه هرگاه که حرکت نفس ناطقه باعتدال باشد و شوق او باکتساب معارف
یقینیه بود ازاں حرکت علم حاصل شود و بتبعیت حکمت و چوں حرکت نفس سبعی
باعتدال باشد و منقاد نفس ملکی شده (قناعت کند) بآنچه عاقله قسط او شمرد نفس را
ازاں حرکت فضیلت حلم حاصل شود و بتبعیت شجاعت و چوں حرکت نفس بهیمی باعتدال
باشد و مطیع عاقله گشته (اقتصار کند) برانچه بحسب حکم عقل نصیب او باشد ازاں
حرکت فضیلت عفت حاصل شود و بتبعیت سخاوت و چوں ایں سه جنس فضیلت
حاصل شود باهمدگر ممتزج و متسالم شوند از ترکیب هر سه حالتی متشابه حادث
گردد که کمال و تمامی آں فضائل بآں باشد و آنرا فضیلت عدالت خوانند ایں تقریر
از اخلاق ناصریست و تقریر اوّل نیز مجملاً آورده و بر متفطن صاحب بصیرت پوشیده
نیست که بر تقریر اوّل عدالت ملکه بسیطست و بر تقریر ثانی احتمال بساطت و ترکیب
هر دو هست لیکن بساطت بلفظ اقربست چه ظاهر عبارت آنکه عدالت اعتدال خلقی
ست بمنزله اعتدال مزاجی که از ترکیب و ازدواج عناصر متخالفة الکیفیات و تسالم
ایشاں حادث میشود و در اصول حکمت مقرر شده که مزاج کیفیتی بسیطست و
بالجمله از سخن ایشاں دریں موضع بساطت فهم میشود و در دیگر مواضع تصریح بترکیب
آں کرده اند و بر تقریر اوّل عدالت کمال قوت عملی ست و بر تقریر ثانی اختصاص
باو ندارد دیگر آنکه گویند استعمال هر یک از قوی او اگر چه آں قوت نظری باشد تعلق
بقوت عملی میدارد و بر تقریر ثانی ملکات ثلثه یا اجزاء اند عدالت را یا بمنزله اجزاء چوں
کیفیات عناصر مزاج را که دراں نیز دو احتمال ست و مختار حکما بساطت آنست و
بر تقریر اوّل ملکات سگانه موقوف علیه عدالت اند ازیں رو که کمال قوت عملی آنست
که هر قوت در تحت امر او بود تا تصرف هر یک بر وجه اعتدال باشد و عدالت عبارت
ازیں نیست و ظاهرست که ملکه تصریف مجموع قوی در محال لائقه براں وجه اعتدال بحسب

روبیت و مصلحت بی ملکهٔ اعمال یک یک ازان نمیتوانند بود و تفصیل کلام درین
مقام آنکه هرگاه که ملکات سگانه حاصل شود هرآئینه قوت عملی استعلا بر قوت بدنی
حاصل گردد چنانچه قوی مامور و منقاد او باشند و از ایشان متاثر نشود چنانچه در
مقدمهٔ ایمائی بآں رفته پس اگر این قوت عدالت نامند چنانچه امام حجة الاسلام در
احیا اختیار فرموده و در تعریف آن چنین گفته اَلعَدلُ حَالَةٌ لِلنَّفسِ وَقُوَّةٌ بِهَا
تَسُوسُ الغَضَبَ وَالشَّهوَةَ وَتَحمِلُهَا عَلَی مُقتَضَی الحِکمَةِ وَتَضبِطُهُمَا
فِی الاِستِرسَالِ وَالاِنقِبَاضِ عَلَی حَسَبِ مُقتَضَاهَا امری بسیط باشد مستلزم
ملکات سگانه و کمال عقل عملی باشد و این ملکه از وجهی رئیس مطلق باشد و دیگر ملکات
بمنزلهٔ خدام چه استعمال قوی و اگرچه عقل نظری باشد بر وجه اصلح بحسب وقت و کمیت و
کیفیت موکول باین قوت است و از وجهی دیگر رئیس مطلق قوت نظریست و جمیع قوی
خادم اند او را چه غایت الغایات کمال آن قوت است تحلی بحقائق موجودات که سعادت
تصوری است و اگر عدالت را بر نفس ملکات ثلثه اطلاق کنند مرکب باشد و [illegible]
احتیاج بعد او در عداد اقسام فضائل نیست چه جمیع اقسام قسمی دیگر نیست کما هو المشهور
من اعتبار قید الوحدة فی المقسم و تعیین رذائل مخصوصه در مقابل او و انواع معینه
در تحت او هم ملائم نه چه برین تقدیر انواع او عین مجموع انواع اجزا باشد بمقابل
او مقابلات ایشان چه عروض هیئتی موحده که بسبب آن از ملکات ثلثه نوعی
حقیقی مرکب شود ظاهر نیست و لهذا شیخ رئیس در رساله اخلاق بعد از آنکه عدالت را
راجع بمجموع قوی گرفته تعرض بانواع و مقابلات او نکرده بلکه اقتصار بر ذکر انواع ملکات ثلثه و مقابلات ایشان
نموده و آنچه دیگران در انواع عدالت آورده اند اکثر در تحت حکمت درج کرده و ازینجا معلوم شد که آنچه
در بعض کتب این فن است که عدالت نفس فضائل ثلثه است با آنکه رذائل انواع مستقر برای ازین
اثبات کرده اند محل تامل است وَاللهُ اَعلَمُ بِحَقَائِقِ الاُمُورِ و درین مقام استشکال کنند که حکمت را اول تقسیم بنظری و

بی کرده اند وعملی را تقسیم به سه قسم کرده که یکے ازاں علم اخلاقست که مشتملست بر فضائل چهارگانه
دویمی ازاں حکمتست پس حکمت قسیم نفس خود باشد واین اشکال ظاهر الدفعست
چه حکمت که منقسم است علم باحوال موجوداتست و چون این علم خود از موجوداتست
پس درآں علم بحث از احوال او نیز باشد واین محذور نیست چه آنچه جزو حکمتست مسائل
متعلقه بحکمتست ازین روکه ملکه البته محمود و بچه طریق اکتساب آں باید کرد وست
رذائل آں وچیست همین لازم آید که علم حکمت خود موضوع مسئله از مسائل که جزو او
باشد و درین هیچ محذور نیست بلکه نظیر این در علم اعلی واقعست چه بحث دروا از موجودات است
و چون نفس علم از موجوداتست لا بد بود که خود موضوع مسئله از مسائل خود واقع شود
اصلا ازین لازم نیاید که شیٔ جزو نفس خود باشد زیرا که علم عبارتست از تصدیقات
با قضایا که متعلق تصدیقست ازین روکه متعلق آنست و تصدیقات یا نفس مسائل
ازین روکه متصور اند نه ازاں روکه متعلق تصدیق اند موضوع مسئله است وگاهے محذور
بودے که مسائل علم حکمت یا تصدیقات متعلقه باآں بعضی مسائل حکمت عملی یا تصدیقات
متعلقه باآں بودے و اصلا لازم نیست اینست تحقیق جواب و تنقیح آن بروجهی که درآں
مجمجه نماند وجوابی دیگر گفته اند وآں اینست که مراد از حکمت درین مقام استعمال عقل
عملیست چنانکه باید و آنرا نیز حکمت عملی خوانند و بسبب اختلاف معنی اختلال از تقسیم
مندفعست و ازین جواب لازم آید که عدالت جامع جمیع فضائل نباشد و بر خلاف اینمعنی
تصریح نموده اند و انصاف آنست که کلام در جزو عملی مبتنی بر مسامحه ساخته اند و طالب
این فن را بتحقیق مقاصد بروجه حکمی مکلف نداشته اند بلکه بانچه علم باآں بوسیله عمل نشیند
وموجب نجات طالب متمثر شد از مهالک رذائل باشد اکتفا نموده اند چه ایشان مبتدی
را در بدو طلب این فن ارشاد میکرده اند و بتکلیف او بتحقیق این مطالب کما ینبغی موهوی
بتحیر طبیعت و تفویت مقصود میشود چه تحقیق آنها از دیگر فنون حکمی حاصل شود و مبتدی

راغوضی دران نیست وبعضی محققان برین جملہ تصریح کردہ اند وشیخ رئیس در رسالۂ اخلاق تلویحی بآں فرمودہ ودر بعضے مواضع شفا آوردہ کہ کمال عقل عملی انبساط آرای کلیہ است در فضائل ورذائل اعمال بروجہ ابتنا بر مشہورات کہ فی الواقع مطابق برہان باشد وتحقیق آں بطریق برہان متعلق بکمال قوت نظریست ٭

وَاللّٰهُ وَلِیُّ التَّوْفِیْقِ وَبِیَدِهٖ اَزِمَّةُ التَّحْقِیْقِ

لمعۂ دوم

در سوم این فضائل گفتہ اند کہ حکمت عبارتست از علم باحوال موجودات بروجہی کہ فی الواقع چناں باشد بقدر طاقت بشری واحوال موجودات یا وجود ایشاں منوط بقدرت واختیار انسانی نیست وعلم متعلق بآں حکمت نظریست یا متعلق است بقدرت واختیار انسان وعلم متعلق بآں حکمت عملی ست وشجاعت ملکۂ انقیاد قوت غضبیست نفس ناطقہ را تا در مہالک وحاوف تثبت نماید وتنزازل بخود راہ ندہد وبر مقتضائے صحیح عمل کند وعفت آنکہ قوت شہوی مطیع نفس ناطقہ شود تا تصرف او بحسب اقتضای رائے عقلی باشد واثر حریت واطلاق از قید تعبد ہوائے وخدمت دواعی مختلفہ درو ظاہر شود گہ گفتہ اند شعر

بندہ بندۂ خود تا نشوی حاضر باش　　زانکہ دنیا ست ترا بندہ وتو سلطانی

وعدالت آنست کہ اینہمہ قوتہا بایکدیگر اتفاق کنند وقوت ممیزہ را امتثال نمایند تا اختلاف ہوی وتجاذب قوی صاحبش را در ورطۂ حیرت نیفگنند واثر انصاف وانتصاف درو ظاہر شود وسخن در تحقیق عدالت گذشت وگفتہ اند کہ ہریک ازین فضائل تا متعدی بغیر نشود صاحب آنرا استحقاق مدح نباشد ولہذا صاحب ملکۂ اتفاق در وجوہ لاحقہ را تا از و اثری بغیر نرسد منفاق خوانند نہ سخی وصاحب ملکۂ قوت غضبی را درین حال غیور خوانند نہ شجاع وصاحب تہذیب قوت عقلی را مستبصر خوانند نہ حکیم اما چوں تعدی بغیر کند موجب خوف

در جای غیر شود و احتشام و ابهت او در قلوب راسخ گردد و مدح او بر و تم هم لازم شود
همانا مراد باستحقاق مدح دریں مقام حکم عقلست بوجوب مدح او و ظاهر ست که
بدون خوف و رجا عقل حکم بر لزوم مدح او بر دیگراں نمیکنند چه اگر کسے متحلی باصناف
کمالات باشد نا از و ترقب نفعی یا ترهب ضرری نباشد عقل اقدام بمدح او بر کسی
واجب نداند و چوں یکی ازیں دو باشد تقریب باو بذکر جمیل از برائی جلب نفع یا دفع
ضرر مستحسن بل واجب شمرد عَلَی اخْتِلَافِ مَرَاتِبِ الْخَوْفِ وَالرَّجَاءِ وَهُوَ خَیْرُ مَرْهُوبٍ
و مرتجی *

لمعهٔ سوم

۹۴ (در تحت هر یک از اجناس چهارگانه انواع بسیار ست و از انجمله آنچه اشهر ست مرقوم
رقم تدوین و مسطور قلم تبیین خواهد شد اما انواع حکمت غیر محصور ست لیکن بحسب مشهور
هفت ست اول ذکا دوم سرعت فهم سوم صفای ذهن چهارم سهولت تعلم پنجم حسن تعقل
ششم تحفظ هفتم تذکر اما ذکا ملکهٔ سرعت استنتاج مطالب و سهولت استخراج نتائج
از مقدمات است و حصول آں منوط بکثرت مزاولت مقدمات نتیجه خواهد بود و اما سرعت
فهم ملکهٔ انتقال از ملزومست بلوازم بی مکثی زیاده و همانا فرق میان این دو آنست
که اول سرعت در حرکت فکریست و ثانی در غیر فکر چوں انتقال از ملزومات تصوریه
بلوازم آں یا از قضایا بعکوس مستویه یا عکس النقیض و اما صفای ذهن ملکهٔ استعداد استخراج
مطلوبست بے اضطراب و تشویش و اما سهولت تعلم ملکه توجه کلی بمطلوبست تا بے ممانعت
خواطر متفرقه بآسانی اکتساب فوائد نمود و اما حسن تعقل آنست که در بحث و استکشاف از
هر مطلبی حدی لائق باو نگاه دارد نه اهمال امری واجب نماید و نه استعمال شی زائد و
اما تحفظ آنست که صور معقوله یا محسوسه نیکو ضبط نماید و اما تذکر ملکهٔ استحضار محفوظات
در هر وقت که خواهد بے کلفتی و آنچه در تحت شجاعت ست یازده است اول کبر نفس

دوم نجدت سوم علو همت چهارم ثبات پنجم حلم ششم سکون هفتم شهامت هشت
تحمل نهم تواضع دهم حمیت یازدهم رقت اما کبر نفس آنست که نفس بکرامت و هوان
نکند و بیسار و اعسار التفات ننماید بلکه از مدح و ذم و غنی و فقر متاثر نگردد و تنبلبا
احوال تبدل و انتقال و تاثر و انفعال بخود راه ندهد و این ملکه شریفیست که عروج
بمعارج آن جز بپای کاملان راه طلب را میسر نشود و تسنم قلال شواهق آن جز اعیا
کاملان را متصور نه و لهذا اکابر مشایخ متصوفه قدس الله اسرارهم گفته اند آخر ما
یخرج من رؤس الصدیقین حب الجاه و لا یجد لذة الفقر من لم یستو
المدح والذم و اما نجدت وثوق نفس ست بثبات خود تا در وقت اقتحام احد
و هوائل جزع بخود راه ندهد و حرکات نامنتظم از و صادر نشود و اما علو همت آنست ک
نفس را در طلب جمیل حقیقی و کمال نفسانی منافع و مکاره این جهان ملحوظ نظر اعتبار
تا بوجدان و فقدان آن غمگین و شادمان نشود بحدیکه از مرگ نیز باک ندارد و چنانکه
از سباق میدان مکارم اخلاق گفته اند ما آن دیوانگان مرگ آشناییم که الموت تحفة
المومن وصف الحال ماست رباعی

آن مرد نیم کز عدمم بیم آید — کان نیمه مرا خوشتر ازین نیم آید
جانیست بعاریت مرا داده خدا — تسلیم کنم چو وقت تسلیم آید

شعر

این جان عاریت که بحافظ سپرد دوست — روزی رخش ببینم و تسلیم وی کنم

و اما ثبات قوت متقاومت با آلام و شدائد ست تا بزیادتی درد تاثیر نکند و شکست
زیاده از وجدان با و راه نیابد و اما حلم طمانینت ست که بسبب آن زود از وی بلکه مطلق
مغلوب غضب نگردد و اما سکون آنست که در خصومات یا محاربات که جهت حفظ
دین و ملت یا حشمت نفس و عصبیت ضرورت شود خفت ننماید و اما شهامت حر

نفس ست بر اقتنای امور عظام از جهت اذخار ذکر جمیل و اجر جزیل و اما تحمل ملکه تکلف
استعمال آلات بدنی ست در اکتساب فضائل حمیده و شمائل پسندیده و اما تواضع آن ست
که خود را مزیتی بر کسانیکه در جاه فروتر از وی باشند ندانند و ملاک در کسب این ملکه تذکر اشتراک
افراد انسانی است در امور فطری و سمات نقص و افتقار و صفات عجز و اضطرار باعتبار
وحدت اصلی و قربت جبلی که مضمون يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ
وَاحِدَةٍ و مکنون مَا خَلْقُكُمْ وَلَا بَعْثُكُمْ إِلَّا كَنَفْسٍ وَاحِدَةٍ افصاح ازان مینماید و
حجاب خفا از چهرهٔ حقیقت آن میگشاید و اما حمیت آن ست که در حفظ حمی ملت و حرمت
تهاون جائز ندارد و دران باب سعی باقصی الغایات لازم شمرد قَالَ رَسُولُ اللهِ صَلَّى اللهُ
عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِنَّ اللهَ لَغَيُورٌ وَلِأَجْلِ غَيْرَتِهِ حَرَّمَ الْفَوَاحِشَ وَقَالَ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ إِنَّ سَعْدَ الْغَيُورُ وَأَنَا أَغْيَرُ مِنْهُ وَاللهُ أَغْيَرُ مِنِّي و اما رقت ملکه تأثر از
مشاهدهٔ تألم ابنای جنسیت بی اضطرابی که در احوال او ظاهر شود و اما انواع که در تحت
جنس عفت دوازده است اول حیا و آن انحصار نفس ست در وقت استشعار از
ارتکاب قبیح بجهت احتراز از استحقاق مذمت و در حدیث نبویست أَفْضَلُ الصَّلَوَاةِ
وَأَكْمَلُ التَّحِيَّاتِ الْحَيَاءُ خَيْرٌ كُلُّهُ دوم رفق و آن انقیاد نفس است اموری را که حادث
شود از طریق تبرع سوم حسن هدی و آن کمال رغبت نفس است باستکمال چهارم مسالمت
و آن مجاملت ست در وقت تصادم آرائی مختلفه و تراکم اهوائی متفرقه پنجم دعت
و آن سکون نفس است در وقت حرکت شهوت ششم صبر و آن مقاومت نفس ست
با هوا تا مزاولت لذات قبیحه از وی صادر نیاید قَالَ اللهُ تَعَالَى وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ
وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى و بعضی صبر را دو قسم کرده اند یکی صبر از
مطلوب دوم صبر بر مکروه و قسم ثانی تعلق بقوت غضبی دارد و حلیهٔ صبر زیور معاقد نبوت و
فتوت ست چنانچه حضرت عزت کلمهٔ متمم مکارم اخلاق و هادی طرائق توفیق و وفاق را

صلی اللہ علیہ وسلم میفرماید فَاصْبِرْ كَمَا صَبَرَ اُولُوالْعَزْمِ مِنَ الرُّسُلِ یعنی در تحمل مشاق وتثبت
بر مکارہ موافقت با دیگر انبیا کہ مقربان بارگاہ کبریا و مؤیدان بخلعت اصطفا واجتبا اند
شمۂ ذات کریمہ سازد واز احادیث مشہورہ است اَلصَّبْرُ مِفْتَاحُ الْفَرَجِ ودر حدیث دیگر
ست اَلنَّصْرُ مَعَ الصَّبْرِ ودر صحیفۂ صغری کہ حکمائی فرس در ہیاکل ومعابد آویختہ بودند
مکتوب بودہ کہ ہمچنانکہ آہن طبعاً عاشق مقناطیس ست ظفر طوعاً طالب صبر ست (ہفتم قناعت
وآں استخفاف نفس است بمآکل ومشارب وملابس وغیرہا واکتفا بقدر ضرورت از جہت
استہانت بآں نہ از جہت حرص جمع مال کہ آں تقتیر ست وشرعاً وعقلاً مذموم بخلاف اول
کہ بکمال محمدت موسوم ست چنانچہ در کلام صادق مصدوق وارد ست اَلْقَنَاعَةُ كَنْزٌ لَا يَفْنٰى
(ہشتم وقار وآں اطمینان نفس ست وتحرز از شتاب وحضرت متمم مکارم اخلاق علیہ
اَلتَّحِيَّةُ مِنَ اللّٰهِ الْخَلَّاقِ فرمودہ اَلْعَجَلَةُ مِنَ الشَّيْطَانِ وَالتَّأَنِّيْ مِنَ الرَّحْمٰنِ ودر احکام
شریعت سید الانام علیہ الصلوٰۃ والسلام مبالغہ در نہی از تعجیل بمرتبہ ایست کہ امام مامور
کہ از اکابر علمائے دین وامنائے شرع متین ست تصریح نمودہ کہ اگر کسی را خوف فوت
نماز جمعہ باشد باوجود آں در راہ رفتن تعجیل نماید واز جادۂ تأنی واعتدال انحراف
نجوید نہم ورع ست وآں ملازمت نفس ست بر اعمال نیکو وافعال پسندیدہ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰى
اِنْ اَوْلِيَآؤُهٗٓ اِلَّا الْمُتَّقُوْنَ دہم انتظام وآں اینست کہ نفس را تقدیر امور بر وجہ لیاقت
حسب مصلحت ملکہ شود یازدہم حریت وآں مکنت اکتساب مال ست از مکاسب جمیلہ
لائقہ وصرف آں در مصارف فائقہ وامتناع از مزاولت مکاسب ذمیمہ وصرف در
مصارف قبیحہ دوازدہم سخا وآں ملکۂ عدم مبالات بانفاق مال ست تا آنچہ باشد بآنکہ با
چندانکہ شاید برساند) ودر جوامع الکلم مصطفوی علیہ افضل الصلوٰۃ والتسلیمات وارد
کہ فرمود اللہ تعالیٰ دین اسلام را از برائے جود برگزیدہ وہیچ چیز دین اسلام را باصلاح

فرموده اول چیزے که در روز قیامت در میزان حسنات نهند حسن خلق و سخاوت است و ج
خدا تعالیٰ ایمان را آفرید گفت خدایا مرا قوی گردان حق تعالیٰ او را بحسن خلق و سخاوت قو
گردانید و چون کفر را بیافریده گفت بار خدایا مرا قوی گردان الله تعالیٰ او را به بخل و بدخلقی قو
گردانید و امام غزالی روایت کرده که جمعی از کفار بنی عشر را اسیر کرده نزد حضرت رسالت پ
صلی الله علیه وسلم آوردند حضرت فرمود که همه را بکشید الا یکی از ایشان امیر المومنین علی کرم الله وجهه فرمود که خدا یکی
و دین یکیست و گناه ایشان همه یکیست پس چه حکمت است که یکی از میان ایشان از قتل خلاص یافت فرمود
جبرئیل فرود آمد و گفت که همه را بکش و این را بگذار زیرا که او سخیست و سخاوت او نزد ما مشکور است و در
آمده است که الله تعالیٰ وحی بموسیٰ علیه السلام کرد فرمود که سامری را مکش زیرا که او سخیست و در حدیث نبوی است
الجنة دار الاسخیاء و تحت سخا انواع بسیار است و تفصیل آن از مطولات جستن توان و بباید دانست که شجاعت
غالباً مستلزم سخاوت میباشد چه هر گاه که نفس احتمال اخطار و ثبات در مخاوف که مظنه هلاک باشد ملکه گردد
بذل روح نزد او خطیر نماید هر آئینه نقصان و فوات مال او را در نظر اعتبار در نیاید
خلاف این بغایت نادرست و استلزام سخاوت شجاعت را اگر چه نسبت اگر چه
استلزام دیگر ملکات است اما انواعی که در تحت جنس عدالت ست هم دوازده است اول ص
دوم الفت سوم وفا چهارم شفقت پنجم صله رحم ششم مکافات هفتم حسن شرکت هشت
حسن قضا نهم تودد دهم تسلیم یازدهم توکل دوازدهم عبادت اما صداقت عبارت
از دوستی صادق و علامت صدق محبت آنکه احکام اثنینیت در آنچه شرعاً و ع
رفع توان کرد رفع نمایند و رابطه اتحاد را مستحکم دارند بروجهی که هر چند بر خود نه پسندند
صدیق نپسندند و هر چه در حق خود خواهند در حق او خواهند و حضرت رسالت پناه علیه
جلائل مثلوات الله اشارت باین معنی فرموده حیث قال صلی الله علیه وسلم
لا یؤمن احدکم حتی یحب لاخیه ما یحب لنفسه اما الفت آنست که
طائفه عقاید ایشان در معاونت یکدیگر متالف و متفق شود و اما وفا آنست که از

مواسات تجاوز جائز ندارند و بعضے تفسیرش بانجاز مواعید و قضای حقوق نموده اند واما شفقت تاثر وانفعالست از ناملائمی که برکسی واقع شود و قصر همت برازالت آں چه نزد ارباب بیان واصحاب عیان مبرهن ومحققست که تمامت ذرات کائنات از منبع وحدت حقیقی فیض وجودمی یابند وجمیع اعیان ممکنات درار تضاع لبان تربیت از افاویق اخلاف توفیق آنحضرت متساوی الاقدام ومتقارب المحط والمقام اند خصوصاً افراد انسانی که بموجب نص محکم فرقانی علاقه اتحاد نفسانی ایشاں مبرم ومحکم ورابطه ائتلاف جانی میان ایشاں متاکد ومستحکم ست مثنوی

بنی آدم اعضائے یکدیگر اند | که در آفرینش زیک جوهر اند
چو عضوی بدرد آورد روزگار | دگر عضوها را نماند قرار
تو کز محنت دیگراں بے غمی | نشاید که نامت نهند آدمی

(واین مقام را مراتب مختلفه ومدارج متفاوته هست واز شیخ شبلی قدس سره منقول ست که از چوبیکه بربهیمه زدند اثر ضرب براعضائے او ظاهر شد وسر این معنی اگرچه بر محبوسان مضیق مضائق رسمے که نظر ایشاں بکنه اشیا نرسیده وجمال حقیقت حال ندیده وحقائق را از ظروف حروف اساطیر مسطوره کتب متداوله فراگیرند ودر اوعیهٔ وهم وخیال ضبط نمایند وتجاوز از ظواهر کلمات مصنفان بهیچ وجه جائز ندانند مخفی خواهد بود لیکن بر طالب دیده باز که سیل تقلید غشاوهٔ بصیرت او نشده باشد وغبار تمویهات جدال وتاریکی تلبیسات اهل ضلال چشم فطانت او را پوشیده) نماند که وهم در امور طبیعی فعالست ولهذا از تخیل حموضت در دندان خدر پیدا شود وتردد بر سر دیوار بلند موّدے بسقوط گردد با آنکه اگر بر زمین بر همانقدر مسافت حرکت کند هم سقوط نباشد وهمانا بعد از تذکره این احوال عقل را از قبول امثال آنچه در ینمحال نموده شد استنکافی نماند واین وجهیست که از جهت تنزل بمدارک افهام ممارسان حکمت رسمی بر لوح تدوین تثبت رفت والاّ بیت

بالاتر ازین زبان زبانِ دگرست　　سرِ غمِ عشق را بیانِ دگرست
بیت دریں مشہد کہ انوار تجلی ست　　سخن دارم ولی ناگفتن اولی ست

(واما صلۂ رحم آنست کہ خویشاوند خود را در ثروت و رفاہیت با خود شریک گرداند وہمچنانکہ قرابت صوری را حقیقت قرابت معنوی را کہ تناسب روحانیست و آنرا قرابت و قرابت الٰہی خوانند حق صلہ نگہدارد بلکہ رعایت حق آں اوکد واحق ست چنانچہ محدث بصواب) امیر المومنین عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ فرمودہ اَلْقَرَابَۃُ لَحْمٌ وَدَمٌ وَالْقَرَابَۃُ رُوْحٌ وَنَفْسٌ وَشَتَّانَ مَا بَیْنَہُمَا ع

دانی کہ بسیارست فرق از آبِ گل تا جان و دل

(واما مکافات آنست کہ ہر نفعی کہ از کسی باو رسد مثل آں یا زیادت براں مقابل گرداند واگر ضررے از کسی بدو رسد بکمتر ازاں مجازات کند واما حسن شرکت آنست کہ معاملات بر وجہی کند کہ موجب انحراف خاطر شرکا نباشد بحسب امکان و بشرط محافظت بر قانون عدالت واما حسن قضا آنست کہ حقوق مردم بگذارد و خود را از منت و ندمت و در دارد واما تودد وطلب دوستی اکفا و افاضل ست بطیب کلام وانعام واکرام و دیگر اسباب کہ موجب جلب محبت تواند شد واما تسلیم آنست کہ با حکام الٰہی و نوامیس شرعی و اوضاع نبوی و نظائر آں از رسوم ائمہ شریعت و مشائخ طریقت رضا دہد و بحسن قبول تلقی نماید واگرچہ موافق طبع نباشد و حضرت رب الارباب در کتاب اعجاز انتساب تسلیم را بابلغ وجہی از تاکید موقوف علیہ ایمان) داشتہ کَمَا قَالَ اللّٰہُ تَعَالٰی فَلَا وَرَبِّکَ لَا یُؤْمِنُوْنَ حَتّٰی یُحَکِّمُوْکَ فِیْمَا شَجَرَ بَیْنَہُمْ ثُمَّ لَا یَجِدُوْا فِیْ اَنْفُسِہِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَیْتَ وَیُسَلِّمُوْا تَسْلِیْمًا واما توکل آنست کہ در اموریکہ حوالت آں بمقدرت و کفائت بشری نباشد و اندیشہ دراں محال تصرف صورت نبندد و زیادت و نقصان و تعجیل و تاخیر نطلبد و توکیل بہ نعم الوکیل کردہ خیالات فضول را بر طرف کند بیت

رضا بداده بده وز جبین گره بگشا — که بر من و تو در اختیار نگشادست

واز حضرت سید ارباب الکمال علیه الصلوٰة والسلام من الملک المتعال مرویست که
فرمود هر کس که در وقت خروج از خانه این دعا بخواند حضرت جواد مطلق از خزانهٔ بی نفاذ
خود در رزق او وسعت کرامت فرماید بِسْمِ اللّٰهِ عَلٰی نَفْسِیْ وَدِیْنِیْ وَمَالِیْ اَللّٰهُمَّ رَضِّنِیْ
بِقَضَائِکَ وَبَارِکْ لِیْ فِیْمَا قُدِّرَ لِیْ حَتّٰی لَا اُحِبَّ تَعْجِیْلَ مَا اَخَّرْتَ وَلَا تَاْخِیْرَ مَا
عَجَّلْتَ اِنَّکَ عَلٰی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیْرٌ و بر ناظر بصیر پوشیده نیست که مضمون این دعا
طلب عطیهٔ توکل و رضا بمجاری قضاست چه ارادت خود را بارادت حق راست
میباید ساخت وچهرهٔ دل را از وساوس و دواعی نفس و هوا بالکلی پرداخت تا سکینهٔ الهی
وطمانینت نامتناهی در دل فرود آید آنگاه حوادث بر طبق ارادت او واقع شود
کائنات بر نهج مشیت او در وجود آید واما عبادت آنست که تعظیم وتمجید مبدء
حقیقی که او را از کتم عدم بمحض جود و کرم بی سابقهٔ استحقاقی بمشهد وجود آورده
نعم غیر متناهی از خزانهٔ الطاف الٰهی بر وافاضت کرده و مقربان حضرت او
ملائک وانبیاء وصحابه وتابعین واولیا وحکمائی متالهین واتقیا واحکام
شریعت والتزام وظائف رسوم ملت بلکه گروانه ونقوی وتحرز از معاصی که مکمل این
ی است شعار و دثار خود سازد و مدرک تفصیل عبادت شریعت وچون بخشا از
ت از اشیا بر وجهیست که عقل باستقلال بآن تواند رسید و تفاصیل احکام شرعی
طهٔ استقلال عقل خارجست و قصار رای مدرک عقل درین امور بنحوی از اجمال
ت چه جز نبوه نبوت راه بنهانخانهٔ اسرار شریعت نتوان برد پس احکام فقهی
حیث الاجمال داخل حکمت عملی باشد ومن حیث التفصیل خارج ایست
ع فضائل واز ترکیب بعضی بابعضی اخلاق نامحصور متولد شود حکما گفته
چنانکه امزجه در اشخاص متفاوتست و دو شخص بر یک مزاج نمیتوانند بود اخلاق

نیز مخالفت تا دو نفس بر یک خلق نباشد وارسطا طالیس گفتہ کہ سبب اختلاف

اشکال افراد انسان باآنکہ در دیگر افراد حیوانات بایں مرتبہ نیست آنست کہ در

افراد انسان بواسطۂ تفنن ادراکات کیفیات مختلفہ نفسانی کہ تابع مزاج تواند بود

ہست وہر کیفیتی نفسانی مقتضی ہیئتی خاص ست وچہ ہیئت فرحان از ہیئت غضبان

وہیئت محزون از ہیئت مسرور ممتاز ست بخلاف افراد دیگر حیوانات کہ در ایشاں زیادہ از نفس

ادراک چیزے نیست پس اختلاف کیفیات نیز بسیار نباشد واشکال ایشان

متقارب نماید)

تنویر

در طی ایں مباحث بمقتضای مقدمہ کہ تمہید یافت مسامحات باشد از جملہ آنکہ

ذکا وسرعت فہم ونظائر آن در عداد انواع مندرجہ در تحت جنس حکمت عد کردہ اند

حال آنکہ اینہا اسباب حکمت اند بناءً علی التفسیر ہمۃ الحکمۃ بما مرّ ذکرہا آری

اگر حکمت را تفسیر کنند بملکۂ کہ قوت نظری باآں متمکن شود از معرفت احوال موجودات

انواع مذکورہ در تحت آں مندرج توان داشت وہمانا آنچہ گفتہ اند کہ چوں حرکت

قوت نطقی باعتدال باشد ازاں حرکت علم حاصل شود وتبعیت حکمت مبتنی بر

ہمیں تواند بود وبالجملہ مسامحات دریں فن را معذرتی تمہید نمودہ شد۔

لمعۂ چہارم

(چوں ایں فضائل معلوم شد باید دانست کہ بازاری اینہا صفتے چند ست

کہ نہ ازاں جنس است وباآں ماندہ است چنانچہ سبب انخداع جمعی کہ ممارست

علم اخلاق ندارند شود پس لائق نمود بیان فرق میان فضائل ورذائل شبیہ بداں

بود وتمیز میان شبہ وجواہر نفیسہ کردن تا طالبان جواہر کمالات انسانی وراغبان

نفائس ملکات نفسانی بازی نخورند و تلبیس و غلاان و تمویه قلابان فریفته شده خر
مهره را بنرخ در ر و لآلی نخرند اما در فضیلت حکمت جمعی باشند که مسائل علوم را حفظ
نمایند و نکات و دلائل که بتلقف فرا گرفته باشند تقریر کنند بنوعی که جمعی ایشان
را از صدق فراست و نور کیاست نصیبی نباشد از غائت استحسان تعجب کنند
و بر وفور دانش ایشان گواهی دهند و حال آنکه ایشان را یقین و اطمینان هیچ مسئله
نباشد و در نفس ایشان هیچ نقش راسخ نه و حال ایشان در تشبه بعلما و اذکیا همچون
حال بعضی حیوانات است در محاکات افعال و اقوال انسانی چون قرده و طوطی یا کودکان
در تشبه ببالغان)

شعر

گیرم که مار چوبه کند تن بشکل مار کو زهر بهر دشمن و کو مهره بهر دوست

(و بعضی از ایشان باشند که در هیچ مطلب اذعان حق صریح ننمایند و در هر مبحث اگرچه
ظاهر باشد خواهند که اظهار تصرف و فطنتی که ندارند کنند و با غالیط مموهه متبدیا
را در گمان اندازند و یا آنکه در مسائل یقینیه که وهم را در آن مجال مزاحمت نیست
مداخلت نمی توانند کرد در مطالب عالیه دعاوی بلند کنند و تلبیس باطل بلباس
حق و تصویر ظن و تخمین بصورت علم و یقین نمایند و آنرا تحقیق و تدقیق نامند
و چون حکمت اعلی مدارج کمالات است و معرفت آن جز حکیم را حاصل نه تفرقه
میان این طائفه و حکما را اکثر مردم متعسر باشد و اما در مقابل عفت همچنانکه جمعی
از لذات دنیوی اعراض کنند از برای چیزی از آن جنس که بیش از آن باشد چون
اکثر زهاد زمان که اظهار زهد را دام تزویر و حبالهٔ صید عوام سازند تا بدان وسیله
باغراض فاسده دنیه و اعراض کاسدهٔ دنیویه توسل جویند یا آنکه از آن لذات آگاهی
نداشته باشند چون اهل جبال و رساتیق که از شهرها دور باشند یا بسبب آنکه از
کثرت تناول و تعاطی از آن لذات ملال و کلال بایشان راه یافته باشد یا آنکه در اصل

فطرت یا بنابر مرضی نقصان شهوتی در ایشان باشد یا بجهت خوف از آلام و امراض یا اطلاع مردم و توبیخ که بران مرتب تواند شد و این طائفه عفیف نباشند و اما در سخاوت عمل اسخیا صادر شود از کسیکه سخی نباشد چون جمعی که بذل مال بجهت تمتع از شهوات نمایند یا بجهت ریا یا بطمع مزید جاه و جلال یا دفع ضرر یا آنکه در غیر محل استحقاق صرف کنند و بعضی تبذیر در انفاق نمایند بنابر آنکه قدر مال ندانند و از مواقع احتیاج بآن غافل باشند و این حالت بیشتر جمعی را باشد که بی مشقتی از میراث یا غیر آن مال بایشان رسیده باشد و از صعوبت اکتساب بیخبر چه مال را مدخل دشوار ست و مخرج آسان و حکما گفته اند که جمع مال همچنانست که سنگی بزرگ را بر سر کوهی برند و خرج کردن همچنانکه آن سنگ را فرو گذارند و احتیاج بمال در تدبیر معاش ظاهر ست و در اظهار فضیلت نیز مدخل عظیم دارد چنانچه در صحیفهٔ حضرت سلیمانست علی نبینا و علیه السلام که حکمت با توانگری بیدار ست و با درویشی در خواب که دانا را چون دینار نباشد خلق از و منتفع نتواند شد بلکه خود نیز بسبب توجه بمصالح ضروری از کسب کمالات باز ماند شعر

مرا بتجربه معلوم گشت آخر حال
که قدر مرد بعلمست و قدر علم بمال

و کسب آن از وجوه ستوده متعسر چه مکاسب جمیله قلیل ست و سلوک طریق آن بر احرار دشوار و اینچنین کسان سخی نباشند بلکه سخی بحقیقت آنکس ست که بذل مال نه از برای عرضی کند بلکه برای آنکه سخاوت ملکهٔ شریفیست و لذاتها مطلوب و اگر بغیر ازین چیزی دیگر وجه قصدا و باشد ثانیا و بالعرض تواند بود چنانچه در افعال الله تعالی اشارتی باین معنی رفت و اما در شجاعت افعال شبیه بآن از غیر شجعان صادر شود چون جمعی که بجنگهای خطرناک و کارهای هولناک قیام نمایند از جهت طلب مالی یا جاهی یا غیر آن از مطالب و باعث بران حرص مطلوب باشد نه ملکهٔ شجاعت چون

عیاران که تحمل ضرب شدید وحبس مدید بل قطع وقتل نمایند تا نام ایشان درمیان
ابنای جنس که در رذائل شر بایشان شریکند بماند وکسیکه برائے دفع ملامت اقارب و
اخوان یا خوف سلطانی یا نظائر آں اقدام بر اں افعال نماید یا آنکه مکرر آں بطریق اتفاق
مظفر شده باشد وآں مغرور گشته واین طوایف شجاع نباشند بلکه شجاع کسی ست که هدف سهام قصد او
جز اصابت این ملکهٔ فاضله نباشد بر قیاس آنچه در دیگر ملکات سبق گشت واما افعال سباع
چوں شیر وغیره اگرچه شبیه است بشجاعت از وجوه مباین آنست یکے آنکه ایشان بر غلبه وتفوق
خود وثوق دارند وبالطبع مشتاق غلبه اند پس اقدام ایشان بر اں بطبیعت غلبه وقدرتست
نه بطبیعت شجاعت ودیگر آنکه مثل ایشان غالباً در مقاومت مثل مبارزی قوی تمام
سلاحست که با ضعیفی عاجز محاربت نماید ومثل این دخل افعال شجاع نیست ودیگر آنکه
آنچه ملاک فضیلت ست که آں عقل ست تا تمام قوی مطیع ومنقاد او شوند در ایشان
مفقود ست وشجاع بحقیقت کسی باشد که افعال شجاعت بمقتضائے حکم از و صادر شود
وغرض اصلی او نفس فضیلت باشد وهر آئینه حذر او از ارتکاب امر قبیح زیاده از حذر او
باشد از انصرام حیات وقتل جمیل نزد او از حیات مذموم اولی چنانچه گفته اند النار ولا العار

بیت

يَهُونُ عَلَيْنَا فِي الْمَعَالِي نُفُوسُنَا وَمَنْ خَطَبَ الْحَسْنَاءَ لَمْ يُغْلِهِ الْمَهْرُ

وهر چند لذت شجاعت در بدایت نماید چه مبادی آں مودیست بخوف هلاک اما بالآخره
لذات ومنافع آں مشاهده گردد خواه در دنیا وخواه در آخرت خاصه چوں بذل نفس او در
حمایت دین وتقویت شرع مبین بوده باشد چنانچه نص کلام حقائق اعلام بآں ناطق
ست وَلَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللّٰهِ اَمْوَاتًا بَلْ اَحْيَاءٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ
وعاقل داند که تخلف از جنگ موجب بقائے حیات نمیشود بد دل در فرار طلب البقای
چیزی میکند که قابل بقا نیست پس بحقیقت طالب محالست با آنکه اگر فرضاً چند روزی

ست باید ننگ و عار جبن و بیعزتی و تقریع و توبیخ اقران و معارف مشرب عیش و حیات
را مکدر گرداند پس مرگ با فضیلت شجاعت و ذکر جمیل و اجر جزیل بر زندگانی با چندین ننگ
ب مرجح داند بیت

بارے چوں فسانہ میشوی اے بخرد　　افسانۂ نیک شو نہ افسانۂ بد

دین جا کہ حضرت یعسوب المسلمین کرم اللہ وجہہ باصحاب خود فرمودہ اَیُّهَا النَّاسُ اِنَّكُمْ اِنْ
تَقْتُلُوْا تَمُوْتُوْا وَالَّذِیْ نَفْسُ ابْنِ اَبِیْ طَالِبٍ بِیَدِهٖ لَاَلْفُ ضَرْبَةٍ بِالسَّیْفِ عَلَی الرَّاْسِ
وْنَ مِنْ مِیْتَةٍ عَلَی الْفِرَاشِ میفرماید کہ اے طالبانِ نسیاں خصلت موروث شماست
ر قدۂ غفلت متنبہ شوید و تذکرہ نمائید کہ اگر شما کشتہ نشوید البتہ از ضربت ملک الموت
ان نخواہید بُرد پس از جنگ چرامی ترسید و ننگ جبن از چہ رو بخود روا میدارید باآں خدائے
روح پسر ابیطالب در ید قدرت اوست کہ ہزار ضرب شمشیر بر سر خوردن آساں تر از مردن بر
اش ست چہ مردن بطریق مرداں بہ از جاں سپردن بشیوۂ زناں است کہ سُرخی خون گلگونہ
رہ عاشقاں است بیت

چوں شہید عشق در دنیا و عقبیٰ سرخروست　　ای خوشا آں ساعت کہ مارا کشتہ زیں میداں برند

احادیث در فضیلت شجاعت و شجعان بسیار ست از انجملہ آنچہ فرمودہ اِنَّ اللّٰہَ یُحِبُّ الشَّجَاعَةَ
کُوْ عَلٰی قَتْلِ حَیَّةٍ وَعَقْرَبٍ و بر ہمہ کس تعظیم شجعان و تکریم ایشاں واجبست خصوصًا بر مالکان
رمۂ جہانداری و ماسکان اعنۂ کامگاری و سالکانِ مسالک شہریاری چہ ایں طائفہ کریمہ با کرم
ائس بر نفس ست در بازار کارزار معاملہ میکنند و جان را سپر تبر بلا کردہ با اعدای دولت
غاتلہ مینمایند پس نشاید کہ پادشاہ باموال و اسباب با ایشاں مضائقہ نماید با بادنک ہفوہ
ایشاں عتاب فرماید و اما فعل جماعتی کہ خود را کشند از خوف فقری یا از غبن زوال مالی یا جاہی
از مقاساتِ تعبی بر بددلی حمل کردن الیق ست از شجاعت چہ شجاع در ہمہ حال صبور باشد و
تحمل شدائد قادر و در ہر صورت از اضطراب متحفظ بلکہ ایں فعل مقتضای جبن ست و ضعف

ماسکه نفس وبحسب شرع موجب لعنت ست چنانچه در احادیث صحیحه وارد ست و

(ازین مباحث معلوم شد که عفت وسخاوت وشجاعت بکمال حاصل نشود الا حکیم را

واما در عدالت افعال شبیه بافعال عادلاں از جمعی که باین حلیه متحلی نباشند صادر شود یا

از جهت ریا وسمعت یا ازاں جهت که بداں وسیله جلب قلوب عوام کنند تا سبب از دیاد جاه و

مال سازند وعادل بحقیقت کسی باشد که تعدیل قوتها خود کرده باشد تا صدور جمیع افعال

از و بحکم عقل بر نهج اعتدال باشد چنانچه هیچ یک از قوی زیادت ازاں قسط که عقل از

برائے ایشاں تعین کند نه طلبند و بر همدیگر تغلب نکنند وبعد ازاں در معامله با بنی نوع

همین نسق رعایت کند ونظر او در عموم اوقات مقصور بر اقتنای فضائل باشد وامری دیگر

مقصود او نبود مگر بتعبیت وایں وقتی میسر شود که نفس را هیئتے نفسانی که مقتضائے تادب

کلی باشد حاصل شده باشد تا جمیع آثار وافعال او بحلیه اعتدال متحلی واز وصمت اختلال

متخلی باشد ودیگر فضائل مثل این اعتبار باید کرد تا تفرقه میان زلیف ورائج وبهره

در تمام عیار معلوم شود وعبارت مذکوره مشعر بساطت عدالت ست کما لا یخفی)*

لمعه پنجم

(باید دانست که بازای هر یکی از فضائل رذیله ایست که ضد آنست وچوں اجناس

فضائل چهار ست چنانکه گذشت اجناس رذائل نیز در بادی الرای همین عدد توانند بود

اول جهل بازای حکمت دوم جبن بازای شجاعت سوم شره بازای عفت چهارم جور

بازای عدالت وانچه بحسب نظر دقیق ظاهر شود آنست که هر فضیلت را حدیست که چوں

ازاں حد تجاوز نماید خواه بافراط خواه بتفریط رذیلت گراید پس فضائل بمنزله اوساط اند و

رذائل بمنزله اطراف مانند مرکز ودائره که مرکز متعین ست باآنکه ابعد نقاط از محیط ست

ودیگر نقاط غیر متناهی از جوانب او هر یک از طرفی بمحیط نزدیکتر ند پس بنابرین بازای هر

فضیلتے رذائل غیر متناهی باشد همچنین استقامت در سلوک طریق فضیلت شبیه بحرکت
خطِ مستقیم باشد و انحراف بجانب رذیلت چوں انحراف ازاں و ظاهر ست که اقصر
خطوط واصله بین النقطتین خط مستقیم ست و بیان و نقطه خطِ مستقیم بیش از یکے
تواند بود و خطوط غیر مستقیمه نا متناهی باشد پس استقامت در طریق کمال جز بر یک
نهج نتواند بود و انحراف آنرا مناهج غیر متناهی باشد و چوں دریافتن وسط حقیقی در غایت
صعوبت نیست و بعد از یافت ثبات براں اصعب چه استقامت بر جادهٔ اعتدال در غایت
عسر و اشکال باشد و لهذا حضرت هادی الثقلین الی صراط المستقیم علیه افضل التحیة و التسلیم
فرموده شیبتنی سورة هود چه در آنجا امر باستقامت وارد ست که آنجا میفرماید فاستقم
کما امرت و از نیست که صراط مستقیم را در السنه نبوت وصفِ چنیں کرده اند که از موی
باریکتر و از شمشیر تیز تر است و همانا که صراط مستقیم که سورهٔ کریمه فاتحه مشتمل بر طلب
هدایت بآنست همیں معنی تواند بود و چوں نزد عظمای حکما و اساطین اولیا مقرر ست
امور اخروی که بآں مخبر صادق باں وعد و وعید فرموده تماماً صور اخلاق و اعمال ست
که در موطن معاد بحکم مرتبه بآں صور بر انسان ظاهر خواهد شد چنانچه فرموده اَلنَّاسُ نِیَامٌ
فَاِذَا مَاتُوا انْتَبَهُوا بیداران را ازاں معنی آگاهی میدهد و اینمعنی در مواضع متعدده از
کتاب و سنت بتصریح و تلویح مودّی شده است و مادّه آں صور خواه از رغائب
باشد و خواه از مکارهٔ اعمال و اخلاق ست که دریں نشا اندوخته باشد چنانچه فحوائی کریمه
اِنَّ جَهَنَّمَ لَمُحِیطَةٌ بِالْکَافِرِینَ و حدیث نبوی که فرموده اَلَّذِی یَشْرَبُ فِی اٰنِیَةِ الذَّهَبِ
وَالْفِضَّةِ اِنَّمَا یُجَرْجِرُ فِی بَطْنِهِ نَارَ جَهَنَّمَ و اِنَّ اَرْضَ الْجَنَّةِ قِیْعَانٌ و غِرَاسُهَا
سُبْحَانَ اللهِ وَبِحَمْدِهِ افصاحی ظاهر ازاں مینماید اگر طالب صادق غبار خیالات و
اوهام از پیش دیدهٔ بصیرت باز نشاند و رقبهٔ فطانت را از ربقهٔ تقلید اهل رسوم برهاند
و حدیث مشهور اَلدُّنْیَا مَزْرَعَةُ الْاٰخِرَةِ ندا بریں معنی میکند اگر بگوش هوش استماع رود بیت

دهقانِ سالخورده چه خوش گفت با پسر — کای نور چشم من بجز از کشته ندروی

(پس بنابرین مقدمات صراط مستقیم اخروی که بحسب نص انبیا در موطن حشر بر سر جهنم کشند مثال توسط در اعمال و اخلاق باشد و جهنم مثال اطراف که رذائلند و هر کس که امروز بر صراط مستقیم ثابت قدم بوده از سلوک منهج اعتدال تجاوز ننماید در آخرت بران صراط مستقیم تواند گذشت و به بهشت باقی که موطن پاکانست تواند رسید و هر که درین نشاء ازین صراط مستقیم انحراف جوید در آخرت بران صراط نتواند گذشت و در دوزخ که جای عاصیانست بماند و از فیثاغورس منقولست که هر ملکه که انسان کسب میکند سبب حدوث ملکی یا شیطانست که بعد از قطع تعلق مصاحب و ملازم او باشد اِنْ خَیْرًا فَخَیْرٌ وَاِنْ شَرًّا فَشَرٌّ پس باید که انسان احتیاط نماید تا چه مصاحب برائے خود پیدا میکند و بدان که وسط را بدو معنی اطلاق میکنند یکے وسط حقیقی که نسبت او بطرفین علی السّوا باشد مانند چهار که وسطست میان دو و شش و این همچو معتدل حقیقی ست که اطبا دلائل بر نفی آن اقامت میکنند و دیگر وسط باضافت بمنزله اعتدالات نوعی و شخصی که اطبا اثبات میکنند و وسطی که درین علم معتبرست از قبیل دوم تواند بود و لهذا شرائط فضیلت نظر باشخاص مختلف شود بلکه نظر بهر وقتی و حالی بازای هر فضیلتے از فضائل هر شخصے رذائل غیر متناهی باشد و درین مقام در مرآت اندیشه غبار شکے حادث شود چه هرگاه که وسط درین فن از قبیل اعتدال شخصے و نوعی باشد هر آئینه امر اضافی بود مانند عرض المزاج و ح مبالغه در وصفِ آن بدقت و وحدت مرتفع شود و همانا طریق رفع این غبار آنکه همچنانکه در مراتب عرض المزاج مرتبه هست که افضل مراتب و اقرب آن باعتدال حقیقے است در مراتب ملکات و نیز مرتبه هست که افضل مراتب ست و مطلوب بالذات آن مرتبه است و دیگر مراتب بحسب بعد از ان مرتبه خالے از شوب افراط و تفریط نیستند و همچنانکه شخص و نوع در ان مراتب بر حالت افضل نیستند لیکن بواسطهٔ قرب بحدود که بآن مرتبه دارند وجود نوع و شخص محفوظ میتواند بود در فضائل نیز فضیلت حقیقے آن مرتبه است و باقی مراتب

بحسب قرب بآں مرتبہ در عداد فضیلت محدود میشوند ہمچنانکہ در اعتدال بدنی دیگر مراتب اگرچہ در حاق اعتدال بدنی نیستند و خالی از شوائب انحراف نہ بنابر آنکہ از ایشاں خللی بین در افعال ظاہر نمیشود در سلک مراتب اعتدال منخرط اند و بنابریں تقدیر تفاوت در مدارج کمال بحسب تفاوت در قرب بحاق وسط اعتدال باشد و قواعد طب روحانی بر قیاس و ہنجار قواعد طب جسمانی و شکی نیست کہ اعتدال باینمعنے نیز اگرچہ در مقام مبالغہ وصف آں بدقت شعر و حدت سیف نمایند و دوار کار نہ وَاللّٰهُ يَهْدِي مَنْ يَّشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيْمٍ و چوں انحراف از وسط یا بطرف افراط باشد یا بطرف تفریط پس بازای ہر فضیلتے دو رذیلہ باشد کہ آں فضیلت وسط میاں ہر دو باشد و چوں مبین شدہ کہ اجناس فضیلت چہار ست اجناس رذیلہ ہشت باشد دو از آں طرف باشد نسبت با حکمت و آں سفہ و بلہ باشد سفہ طرف افراط ست و آں استعمال قوت فکر ست در آنچہ واجب نیست یا زیادہ از قدر واجب و آنرا گربزی خوانند و بلہ طرف تفریط و آں تعطیل قوت فکر ست بارادہ و ترک استعمال آں در واجب یا تقصیر در استعمال آں بکمتر از حد واجب و دو از آں طرف شجاعت اند و آں تہور ست و جبن اول طرف افراط ست و آں اقدام ست بر مہالک کہ عقل آں را جمیل نداند و ثانی طرف تفریط و آں حذر ست از چیزی کہ حذر از آں مستحسن نیست و دو از آں طرف عفت اند و آں شرہ ست و خمود اول افراط ست و آں میل نفس بشہوات ست زیادہ از مقدار مستحسن و ثانی تفریط و آں سکون نفس ست از حرکت در طلب لذات ضروری کہ شرع و عقل آنرا مستحسن یا جائز شمردہ باشد از روی اختیار نہ از روی خلقت و دو از آں طرف عدالت و آں ظلم ست و انظلام اول طرف افراط ست و آں تصرف در حقوق مردم و اموال ایشاں ست و ثانی تفریط و آں تمکین ظالم است از ظلم و انقیاد او در آنچہ مشتہائے او باشد بطریق مذلت و بعضی ہر دو طرف عدالت را جور میخوانند چہ آں ظلم ست یا بر نفس خود یا بر غیر و ہمچنانکہ عدالت جامع جمیع کمالات ست ظلم کہ مقابل اوست جامع جمیع نقائص ست و از ینجاست کہ شیخ الاسلام عبداللہ انصاری

وغیراو از محققان گفتہ اند ہرچہ لہٗ آزار نہ گناہ چہ ہر گناہ ظلمت بار نفس خود یا بر دیگری شعر

میاش در پے آزار و ہرچہ خواہی کن ... کہ در شریعت ما غیر ازیں گناہی نیست

و بعضی اکابر گفتہ اند کہ اہل طریقت در اکثر چیزہا اختلاف دارند اما ہمہ متفق اند بر استحسان راحت رسانیدن و نہی از آزار کردن و در حدیث صحیح ست کہ حسنات ظالم منتقل بدیوان اعمال مظلوم میشود چنانچہ مضمون آیہ کریمہ مَا ظَلَمُوْنَا وَلٰكِنْ كَانُوْٓا اَنْفُسَهُمْ يَظْلِمُوْنَ بآں مشعر ست و برہمیں قیاس توسط در انواع کہ تحت اجناس فضائلند اعتبار باید نمود۔

لمعۂ ششم

در بیان شرف عدالت اوّلا بر سبیل تمہید نمودہ میشود کہ باتفاق عقل و نقل حقیقت مقدسہ حضرت حق جَلَّ وَعَلَا از احاطۂ افہام و اوہام متعالیست طائر بلند پرواز ادراک را راہ بسرادق کنہ جلال او نیست بلکہ غایت سیر عقول بشری و نہایت عروج قوت نظری آنست کہ بادرِیاں نسب و اعتبارات کہ ہم باعتبار تعلق بہ ممکنات ذات اقدس را تواند بود تشبث شود بیت

گفتا غلطے زمانشاں نتواں داد ... از ما تو ہر آنچہ دیدۂ پایۂ تست

و اوّل مرآتی کہ وجہ قدیم غیب دانی دراں بر دیدۂ شہود اہل کشف و عیاں جلوہ نماید وحدتست نہ وحدتے کہ مقابل کثرت بود کہ آں ظلی از اظلال اوست و نہ وحدتی کہ ساری در عدد ست کہ آں پرتوی از انوار خورشید جمال بیزوال اوست بل وحدتی کہ اگر شمع جمال برافروزد فروغ اشعۂ ظہورش کثرات را پروانہ وار بسوزد وَلَوْ كَشَفَهَا لَاَحْرَقَتْ سُبُحَاتُ وَجْهِهٖ مَا انْتَهٰى اِلَيْهِ بَصَرُهٗ مِنْ خَلْقِهٖ چہ با شروق انوار عالم سوز جلالش ذرات نماید و کثرات در حیز ظہور نیاید و از سعت احاطۂ ذات با کمالش ہیچ چیزیا او در شمار نیاید چنانچہ فحوائی لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلّٰهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ بیان آں بابلغ وجہی مینماید بیت

ملک ہستی را ملک جز واحد قہار نیست ۔۔۔ قہرش آں کہ غیر در وادی و دیار نیست

وازینجاست کہ اساطین ائمہ حکمت واکابر مشائخ ملت تصریح فرمودہ اند کہ وحدت
ذاتی حق نوعی دیگر از وحدت ست غیر وحدت عددی چنانچہ در صدر معتقد شیخ کبیر و امام
خبیر قدوۃ الواصلین الی الملک اللطیف ابی عبد اللہ محمد بن الخنیف رضی اللہ عنہ مسطور ست
اَللّٰہُ وَاحِدٌ لَا بِالْعَدَدِ وَلَا کَالْاٰحَادِ وتصور ایں وحدت علی ما ھی علیہ من الاحاطۃ
از طور مدار کہ عقول متجاوز ست وجز بنور کشف و عیان بآں نتواں رسید واز جہت
صعوبت تصور ایں وحدت است کہ میفرماید وَاِذَا ذُکِرَ اللّٰہُ وَحْدَہٗ اشْمَاَزَّتْ قُلُوْبُ
الَّذِیْنَ لَا یُؤْمِنُوْنَ بِالْاٰخِرَۃِ چنانچہ امام راغب و غیر او از محققان تحقیق فرمودہ اند و
پرتوی از وکہ مطمع نظر عقل تواند شد وحدت عددیست کہ بے فروغ آں ہیچ ذرہ از
ذرات در حیز ظہور و موطن شعور نتواند آمد و با انحلال آں رابطہ تنفلائے ہیچ فردی از افراد
موجودات صورت نہ بندد و نزد حکمای متالہین کہ ائمہ کشف و شہود اند مقرر ست
کہ کمال ہر صفتے در انست کہ با ضد خود در حیز تقارب و تعانق آید چنانچہ در فرائد عقود
اسمائے حسنای الٰہی مشاہدہ میرود ھُوَ الْاَوَّلُ وَالْاٰخِرُ وَالظَّاھِرُ وَالْبَاطِنُ وَھُوَ
بِکُلِّ شَیْءٍ عَلِیْمٌ پس ہر موجودے کہ باوجود اشتمال بر کثرت احکام قہرمان وحدت
در و ظاہر تر باشد اشرف تواند بود و تاثیرات ایقاعات و نغمات متناسبہ واشعار
موزونہ و صور حسنہ بنا بر شرف وحدت تناسب ست و آثار غریبہ کہ بر وفق اعداد
مترتبت ہم ازیں قبیل و در حکمت مقرر ست کہ ہر چند مزاج اعدل باشد و بوحدت
حقیقے اقرب و امیل صورتی با نفسے کہ براں مترتب شود اکمل و افضل باشد و
لہٰذا در سلسلہ موالید چوں مزاج معادن البعد ست از وحدت اعتدالی صورت نوعیہ
آں مبدء حفظ ترکیب ست فقط و چوں ازیں مرتبہ ترقی کردہ بمرتبہ اعتدال نباتی
رسد با حفظ ترکیب مبدء تغذیہ و تنمیہ و تولید مثل شود چو ازیں طبقہ عروج کردہ

باعتدال حیوانی رسد باآثار سالفۂ مبدءِ حس و حرکت ارادی شود و چوں ازیں درجہ ارتفاع
یافتہ باعتدال انسانی رسد با جمیع آثار مبدءِ نطق یعنے ادراک کلیات و توابع آں شود
و ہر چند امزجۂ افراد انسانی باعتدال حقیقی اقرب باشد کمالات او بیشتر تا بمرتبۂ نبوت رسد*
کہ مظہر کل کمالات ست و غایۃ الغایات ولیس وراء عبادان قریۃ و در علم موسیقی
مقرر شدہ کہ ہیچ نسبت شریف تر از نسبت مساوات نیست و ہر نسبتی کہ بوجہی از وجوہ اختلال
راجع بالنسبتِ مساوات نشود از حد ملائمت خارج باشد و از حیطۂ تنافر داخل۔

تبصرہ

چوں اطراف کلام باین مقام منجر شد ایمائی بہ تفصیل بعضی ازیں معانی مستحسن مینماید
و بیان آں بر وجہیکہ لائق این محال باشد آنکہ نغمہ و آں صوتیست کہ آنرا لکثی باشد ہر گاہ کہ بر
حدی معین از حدت و ثقل تکرر شود ازاں تاثیرے کہ خاصیت تالیف باشد حاصل نشود
و صناعت موسیقی را دراں نظرے نباشد چہ نظر ایں صناعت مقصورست بر نغمات ازاں
حیثیت کہ میانۂ ایشان بحسب حدت و ثقل یا میانہ ازمنہ متخللہ میان ایشان بحسب مقدار
نسبتی ملائم یا منافر حاصل شود و شق اول را علم تالیف خوانند و ثانی را علم ایقاع و چوں
و نغمہ مختلف در حدت و ثقل حاصل شود لامحالا تفاوت میان ایشان یا بر نسبتی ملائم باشد
یا بر نسبتی منافر چہ اگر تفاوت میان ایشان بمثل بالفعل باشد یا بمثل بالقوہ ملائم باشد و الا متنافر و
مثل بالفعل آلست کہ قدر تفاضل مساوی اقل باشد و ایں در صورتے تواند بود کہ یکی
ضعف دیگری باشد مثل چہار و دو و شش و سہ و آنرا بعد ذی الکل خوانند و مراد بمثل بالقوہ
شی کہ مثل بالفعل نیست بتضعیف مثل بالفعل تواند شد و ایں دو قسم است یکی آنکہ ایں
تفاوت از جانب قدر تفاوت باشد چوں شش و چہار کہ تفاوت میان ایشان بدو ہست
و بتضعیف چہار میشود و آنرا نسبت زائد بالجزو خوانند دوم آنکہ قوت از جانب احد المتفاوتین

* و باز دو در میان ایشان را نسبت متفاوت باشد تفاوت ... رسد

باشد چوں شش و دو کہ تفاوت و میانِ ایشاں چہار ست و دو کہ احد المتفاوتین ست بہ تضعیف چہار میشود و آنرا نسبت کثیر الاضعاف خوانند و ہر نسبتی کہ برین وجوہ باشد یا راجع باین وجوہ شود ملائم باشد و ہر چہ بر خلاف این باشد متنافر و ازینجا معلوم شد کہ ہر دو نغمہ کہ میان ایشاں نسبت غیر عددی باشد یعنی نسبتے از نسب صم باشد کہ مخصوص مقادیر ست و در عدد یافتہ نمیشود متنافر باشد چوں نغمہ کہ از کل وتر حادث شود و نغمہ کہ از جزوی ازاں حاصل شود کہ نسبت او بکل ہمچوں نسبت ضلع مربع باشد بقطر و اگر نسبت بینہما نسبت عددے باشد و اقل مفنی اکثر نباشد و بین العددین تفاوت نہ بجزوی باشد کہ بالقوہ عدد و زائد بود و راجع نشود بیکے از نسب ملائمہ آں براں وجوہ کہ بعد ازیں مشروح خواہد شد البتہ متنافر باشد مثل دو نغمہ کہ یکے زیادہ بر دیگرے باشد بچہار سبع مثلاً یکے ہفت باشد و دیگرے یازدہ کہ تفاوت میانِ ایشاں بچہار سبعت نہ ہفت کہ اقل ست بتضعیف یا زیادہ میشود نہ چہار سبع کہ قدر تفاوت ست و اگر اقل مفنی اکثر باشد خالی ازاں نیست کہ قدر تفاوت مثل اقل ست یا بیشتر اول نسبت نصف و ضعف است و آنرا العدذی الکل خوانند و ثانی نسبت کثیر الاضعاف و اگر بینہما تفاوت بجزویست کہ بالقوہ عدد و زائد ست اگر آں جزو عدد نصف و مادون او لعدد کے نمیکند ہمچوں نصف و ثلث آنرا العاد و سطی گویند و آں منحصر ست درہمیں دو چہ اگر تفاوت بربع و سدس باشد جزو تفاوت عد نصف کند و اگر بہ سبع و خمس باشد عد مادون نصف کند و قسم اول از العاد و سطے را العدذی الخمسہ گویند مثل دو و سہ و قسم ثانی را العدذی الاربعہ خوانند مثل سہ و چہار و اگر تفاوت بجزویست کہ عد نصف و مادون آں میکند آنرا العاد و صغار گویند و آں از بنایدبالربع ست و این اقسام کہ در ہمہ بین العددین باندا خلت یا تفاوت بجزوی کہ بالقوہ عدد زائد ست تا آنجا کہ تفاوت محسوس تواند شد و حلوق انسانی را لکنت اصدار آں باشد ملائم باشد و معتبر و اگر تفاوت بمرتبہ باشد کہ در حس نیاید

یا بنجابیت قلیل نماید یا بر حلوق انسانی ایجاد آں متعذر آید در حیطۂ اعتبار این فن داخل نباشد چہ بر تقدیر فوات از حس یا قلت تفاوت در حق لذتے معتدبہ کہ مطلوب است از تالیف حاصل نشود و بر تقدیر اخیر اگرچہ از آلات دیگر اخراج تواں کرد لیکن چوں نہ بر منوال امر طبعی انسانیہ کہ اصوات حلقی اوست طبیعت را زیادہ رغبتی دراں نباشد و فضل لذتے ازاں حاصل نشود و صناعت موسیقی موضوع از برائے متتبع افضل است پس مطمع نظر ایں فن نشود واز ینجا معلوم شد کہ نسبتے کہ نہ بر منوال اصوات نسب حلقی انسانیست معتبر نیست و نہایت نسب اصوات حلوق بحسب استقراء ور ابعاد کبار آنست کہ یکے ضعف ضعف دیگری باشد چوں یک و چہار و در صغار آنکہ زائد باشد بجزوی از سی و شش جز و یعنی یکے از ۳۶ باشد و دیگر ۳۷ و ما فوق ایں مراتب معتبر نیست و اما بیان کیفیت رجوع با آنکہ نسبت ضعفی کہ آنرا نسبت مثلی گویند اصل و اشرف نسب ست و از غایت شرف و قرب او بوحدت آنکہ احد طرفی از قائم مقام آں دیگر میشود بر وجہی کہ ہمچناں ملائمت باقیست یعنی اگر نغمۂ ضعف باشد و دیگر نصف و بجای نصف ضعف بکار دارند یا عکس رشتۂ انتظام انفصام نیابد و رابطہ التیام انخرام نپذیرد مثلاً نغمۂ کہ ہشت باشد چوں ضعف نغمہ ایست کہ چہار باشد اگر بجائے چہار ہشت نہند و با نغمۂ کہ سہ باشد تالیف دہند از ہشت و سہ بعدی ملائم حادث شود با آنکہ میان ایشاں اتفاق اولی نیست و ملائمت ایشاں ازاں وجہ است کہ چہار کہ نصف ہشت ست با سہ ملائمت وارد و اگر جانب سہ ہمیں اعتبار کنی و گوئی سہ نصف شش ست و میان او و ہشت ملائمت ست ہمیں مقصود حاصل شود و بہر تقدیر راجع بہ بعد ذی الاربعہ شود و اگر پنج را با سہ استعمال کنند ملائم آید و راجع با بعاد صغار شود و بنابر آنکہ میان پنج و شش نسبتی ملائمست از ابعاد صغار و سہ قائم مقام شش است یا گوئیم میان سہ و دو نیم و سہ نسبت ابعاد صغار ست و پنج قائم مقام دو و نیم ست و ایں صورتہا را تمام متفق بالاتفاق ثانی گویند و از ینجا فطن صاحب بصیرت را روشن شود کہ بعد ذی الخمس را

به بعد کثیر الاضعاف و بعد ذو الاربع راجع میتوان دانست و بعد ذی الاربع را به بعد ذی الخمس چه اگر در صورت اولی دو را قائم مقام چهار دانند راجع به بعد ذی الاربع شود و اگر سه را قائم مقام شش گیرند راجع ببعد کثیر الاضعاف شود و در صورت ثانیه اگر سه را قائم مقام شش گیرند راجع به بعد ذی الخمس شود و از شرف و اصالت بعد ذی الکل که تفاضل بمثل بالفعل ست آنکه منقسم ببعدین اوسطین میشود هم بواسطهٔ عددی و هم بواسطهٔ تالیفی و مراد بواسطهٔ عددی عددیست که متوسط باشد میان دو عدد چنانچه نسبت او در قرب و بعد بطرفین علی السوا باشد چون اربعه که متوسطست میان شش و دو و بواسطهٔ تالیفی عددیست که نسبت فضل او بر عددی اقل ازو بفضل عددی اکثر ازو بر وی همچون نسبت عدد اقل باشد بعدد اکثر چون چهار که واسطهٔ تالیفی ست میان سه و شش چه فضل چهار بر سه یکی ست و فضل شش بر چهار دو و نسبت بینهما همچون نسبت میان سه ست و شش و تفصیل این معانی خواهد آمد اما بیان اول آنکه نسبت چهار به دو بعد ذی الکل ست و چون سه که واسطهٔ عددیست درمیان ایشان درآورند دو نسبت حادث شود یکی میان دو و سه و آن بعد ذی الخمس ست و دیگری میان سه و چهار و آن بعد ذی الاربعت و بیان ثانی آنکه نسبت شش بسه بعد ذی الکل ست و چون چهار که واسطهٔ تالیف ست میان ایشان متوسط سازند دو نسبت حاصل شود یکی نسبت چهار بسه و آن بعد ذی الاربعت و یکی نسبت چهار به شش و آن بعد ذی الخمس ست و ازین تفصیل وجه تسمیهٔ نسبت ضعفی ببعد ذی الکل و وجه تسمیهٔ نسبت تالیفی هر دو معلوم شد و چون این تمهید گزارش یافت مبین شد که همه ابعاد ملائمه راجع به نسبت مساوات میشود چه در بعد ذی الکل قدر تفاضل مثل بالفعلست و در دیگر صور بعد اثر افراز مثل بالفعل مماثلت بالقوه است یا از جانب قدر تفاضل یا از جانب احد المتفاوتین یا بالذات یا بالواسطه چنانچه به تفصیل پیوست پس مرجع ملائمت مماثلت ست که ظل

وحدتست و قدمای حکمارا در تعظیم شان نسبت و استنباط وجوه آں و استخراج علوم شریفه بتوسط آں وجوه اعتنائی عظیم بوده است واز جمله نسب مشهوره نسبت عددیست ونسبت هندسی ونسبت تالیفی نسبت عددی سابقاً مذکور شد ونسبت هندسی آنست که نسبت اوّل بدوم همچوں نسبت دوم بثالثی باشد وایں را نسبت متصله خوانند یا همچوں نسبت ثالثی برابعی باشد وایں را نسبت منفصله خوانند ونسبت تالیفی آنست که نسبت قدر تفاوت میان اوسط واصغر بقدر تفاوت میان اوسط واکبر همچوں نسبت اصغر باکبر باشد همچنانکه گذشت وطریق استخراج هردو در کتب ارثماطیقی مذکور است و در علم هندسه مبرهن میشود وبسی و قائق علوم واسرار حکمت مبتنی بر احکام نسبت است وانچه از فیثاغورث منقولست که اصول موسیقی را از اصوات افلاک استنباط نموده وگفته هیچ نغمه خوش آئنده تر از آواز افلاک نیست اگرچه بعضے افاضل حکما ایں سخن را بظاهر خود حمل کرده اند وگفته اند که سبب آواز منحصر در تموج هوا بسبب قرع یا قلع عنیف نیست ممکن ست که بطریق رمز اشارتی باشد به نسبت شریفه که میان حرکات فلکی بحسب سرعت وبطو وتفاوت ادوار ازمنه که تابع آنست واقعست چه هرآئینه نسبتے بغایت شریف خواهد بود که مدار انتظام عالم کون وفساد باشد پس نه عجب که اگر آں نسبت را با قریب باں نقل باصوات ونغمات کنند در غایت ملائمت باشد وهمانا متفطن صاحب بصیرت داند که تعلق نفس ببدن بنابر نسبت شریف اعتدالیست که میان اجزای عناصر حاصل شده ولهذا زوال آں نسبت سبب قطع تعلق میشود پس بحقیقت نفس عاشق همان نسبت است۔ وهم ازیں سبب ست که نسبت شریفه در هرجا که یافته شود موجب انجذاب نفس وابتهاز او گردد چوں حسن که عبارتست از مناسبتے خاص که میان اعضا باشد و بلاغت وفصاحت که عبارتست از مناسبتے خاص که میان اجزائے کلام ومیان کلام ومقتضای مقام مرعی باشد وتاثیر نغمات هم از جهت تناسبست چنانچه تفصیل پیوست و

حقیقت آنکہ یک معنی ست کہ اگر در اجزای ممزجہ عنصری ظاہر شود اعتدال مزاج باشد و اگر در نغمات پیدا شود والحان شریفہ لذیذہ و اگر در حرکات ظاہر شود غنج و اگر در کلام واقع شود فصاحت و بلاغت و اگر در اعضا پیدا شود حسن و اگر در ملکات نفسانی ظاہر گردد عدالت و نفس در ہر موطن عاشق و طالب آں معنی ست بہر صورت کہ نماید و بہر لباس کہ برآید شعر

وَاِنِّیْ اُحِبُّ الْحُسْنَ حَیْثُ وَجَدْتُہٗ　　وَلِلْحُسْنِ فِیْ وَجْہِ الْمِلَاحِ مَوَاقِعُ

ایضًا

بجبہ یا بقبا ہر چہ ہست بیروں آئے　　کہ من حریف نوانم بہر لباس شاخت

تبصرہ تتمیم ہذہ اللمعۃ

از مطاوی مباحث سابقہ معلوم شد کہ مدار عدالت بر حفظ مناسبت ست کہ راجع با وحدت میشود پس چوں اعتبار عدالت در اموریکہ ملاک انتظام معاشت نمایند سہ نحو از اعتبار ظاہر شود چہ امور مذکورہ سہ نوعست یکی آنچہ تعلق بقسمت اموال و کرامات دارد دوم آنچہ متعلق بمعاملات و معاوضاتست سوم آنچہ تعلق بتادیبات و سیاسیات دارد و تناسب در ہر سہ صورت بکار دارند اما در قسم اوّل گویند چوں نسبت این شخص باین مال یا باین کرامت مانند نسبت کسیست کہ در مرتبہ مثل رتبہٴ او بود با کرامتی یا مالی کہ مثل آں کرامت یا آں مال باشد پس این کرامت حق او باشد و اگر زیادتی یا نقصانی باشد.............. تلافی و تدارک باید نمود و این نسبت شبیہ است بمنفصلہ و اما در قسم دوم گاہ نسبت منفصلہ استعمال کنند گاہ متصلہ اوّل چنانچہ گوئی نسبت این بزاز باین جامہ چوں نسبت این نجار است باین کرسی پس در معاوضہ حقیقی نیست و ثانی ہمچنانکہ گوئی نسبت این جامہ باین

زر چون نسبت این زر ست باین کرسی پس در معاوضهٔ جامه بکرسی حیفی نیست این مثال بربن وجه در اخلاق ناصری مذکور ست وظاهر آنکه این مثال مختل ست بلی اگر نسبت جامه بزر همچون نسبت کرسی بزر باشد در معاوضه حیف نباشد ولیکن این نسبت متصله نیست کما علم من تعریف المتصلۃ واما در قسم سوم نسبت شبیه به نسبت مهندسی واقع میشود چنانچه گوئی نسبت این شخص بارتبت خویش همچون نسبت شخص دیگر ست بارتبت خود پس اگر از و حیفے وضرری بشخص اول رسد بهمین نسبت مکافات او باید داد تا عدالت مرعی باشد و بالجمله حفظ اعتدال در د باآن بمعرفت وسط حاصل نشود و چون ادراک وسط چنانچه سابقاً ایمائی بآن رفت در غایت صعوبت واشکال ست پس رجوع بمیزان شریعت الٰہی باید کرد چه منبع وحدت حضرت حقت تعالیٰ وتقدس و چون انسان مدنی الطبع ست وتعیش او جز معاونت ومشارکت صورت نبندد و در مشارکت معاوضت ضروریست مثل آنکه خباز از برائے بزرگران پزد و بزرگر برای او کشت نماید و خیاط از برائے نساج جامه دوزد و نساج از برائے او نسیج کند وعلیٰ ہٰذا القیاس و نسبت امور مختلفه الماہیته بهمدیگر بی توسط امر وحدانی که محک اعتبار عیار هر دو طرف تواند بود منتظم نشود پس بنابرین حاجت بتوسط دینار حاصل شود وآنرا عادل متوسط خوانند لیکن عدالت واحتیاج بعادلی ناطق دارد که آن پادشاه عادلست پس حضرت حق پادشاه را برگزید و تائید او بشمشیر فرمود تا اگر کسی بعدالت دینار منقاد نشود و زیادت از حق خود طلبد و پائی از جادهٔ استقامت بیرون نهد شمشیر قاطع او را سر براه سازد پس حفظ عدالت بسه چیز صورت بندد یکی صورت مقدسه الٰہی دوم پادشاه عادل سوم دینار چنانکه حکما گفته اند ناموس اکبر شریعتست و ناموس دوم سلطانست که تابع شریعتست چه الدین والملك توامان و ناموس سوم دینار ست و ناموس در لغت ایشان تدبیر و

سیاست ست پس شریعت که ناموس اکبرست متبوع کل است و پادشاه را که ناموس دوم اقتدا باو ببیاید کرد و در نص کلام حقائق آلام اشارتی باین معنیست آنجا که میفرماید وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ وَأَنْزَلْنَا الْحَدِيدَ فِيهِ بَأْسٌ شَدِيدٌ وَمَنَافِعُ لِلنَّاسِ چه کتاب اشارتست بشریعت و میزان بآنچه معیار مقادیر اشیا و آلت معرفت نسب امور متفاوت بهم گرشود و دینار و دران حاخلست و حدید بشمشیر که در قبضهٔ اقتدار پادشاه کینه گذار سیاست کردار باشد و بر منوال این سخنان جائر سه باشد اول جائر اعظم که ناموس الهی را اطاعت نماید و او را کافر و فاسق خوانند دوم جائر اوسط که پادشاه زمان را اطاعت و متابعت نکند و او را باغی و طاغی گویند سوم جائر اصغر که بهراه عدالت که مقتضای دینار ست نرود و زیادت از حق خود طلبد و او را خائن و سارق خوانند و فساد آن دو جائر اعظمست از جائر سوم چه هر کس که از دائرهٔ انقیاد او امر و نواهی شریعت الهی بیرون آید هر آئینه اطاعت هیچکدام اناس دو ناموس دیگر از وچشم نتوان داشت و همه فسادها از و متولد تواند شد و آنکه از حیطهٔ فرمان پادشاه زمان بیرون رود و بمقتضای نص وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ واز ربقهٔ اطاعت پادشاه حقیقی بیرون رفته باشد و همه مفاسد از و متوقع باشد و بر همه کس بقدر امکان دفع او واجب باشد حکایت ناقلان آثار ملوک نامدار در کتب تواریخ و اخبار آورده اند که سلطان ملکشاه ماضی که در عهد خویش اعظم ملوک نامدار بود و دران روزگار زمام اختیار ممالک در قبضهٔ اقتدار او و توسن گردون لجام اطاعت احکام او را سر نهاده و ابلق ایام تازیانهٔ امر و نهی او را تن در داده روز بیست و نهم ماه رمضان قصبهٔ نیشاپور را مرکز رایات نصرت شعار خود ساخت و خاطر را از اندیشهٔ تردد اسفار پرداخت شامگاه که سلطان خورشید متوجه مملکت مغرب شده خیمهٔ بیضا را بر سر

چشمهٔ عین حامیه زود از کثرت غوغائی روز بر سمِ استراحت میل بخلوتخانهٔ ثیب زمین تحت الارض کرد یعقوب وار حدقه دیده روزه داران در انتظار عید چوں روز گشته بود لاجرم ہلال عید را چوں یوسف کنعانی از قعر چاه ظلمانی می طلبیدند عود هوای عید در مجمر سینه بنائرهٔ اشتیاق میسوختند و نعل خیال ہلال را در آتش جوع می نہادند از غایت شغف رویت ہلال ہرکس از طرف بام باستہلال برآمده بود از غلبه خیال ہر پاره از ابر در چشم ہریک بصورت ہلال در آمده بیت

لیکه در جان فگار و چشم بیدارم توئی ہرکه پیدا میشود از دور پندارم توئی

القصه مقربان بنا بر حرص عیدی رعائت مقدمات شرعیه و شرائط دینیه در حضرت پادشاه عرض کردند که ہلال عید دیده شد و سلطان را بران داشتند که امر فرمود تا ندا کنند که فردا عیدست در ہمین معنی منادی زدند و دراں عصر مسند فتوی و اجتہاد بوجود شریف امام الحرمین ابو المعالی عبد الملک جُوینی که از اکابر مجتہدان مذہب ابن عم نبی امام شافعی مطلبیؒ و او استاد امام حجۃ الاسلام ابو حامد غزالی ست رحمہم اللہ مشرف بود چوں ازیں معنی خبر یافت در حال امر کرد تا منادی کنند که ابو المعالی می گوئید که فردا رمضانست و ہرکس که بفتوای من عمل کند باید که فردا روزه گیرد چوں حواشی پادشاه را ازیں معنی خبر شد ایں صورت را به قبیح وجہی عرض کردند و نمودند که ابو المعالی با پادشاه در مقام مخالفتست و چوں عامه ایں مملکت او را معتقد اند بفتوائی او کار خواہند کرد و نه بحکم پادشاه ایں معنی لائق دولت سلطان و جلالت شان ایشان نیست پادشاه ازیں معنی عظیم متغیر شد فاما چوں نیکو نہاد و صحیح الاعتقاد بود در رعایت و حرمت اہل علم را بر ذمت ہمت خود فرض میدانست و از علو شان و رفعت مکان امام الحرمین بقدر مقدرت وقوفی داشت با جمعی از خواص گفت بروید امام را بلطف و ادب پیشِ من آورید ہر چند گفتند چوں ادبا فرمان شما بجرمتی کرده

چوا اورا با حرمت باید خواند فرمود تا سخن او را بشنویم بجز وضرب نهنک حرمت چنیں بزرگی نتوان کرد چوں امام الحرمین را نخواندند برخواست و بہمان تخفیفہ در رخت کہ در خانہ پوشیدہ بود کفش در پاہی کرد و ببارگاہ سلطان آمد حجاب چوں ایں صورت مشاہدہ کردند بعرض رسانیدند کہ امام بداں مخالفت قناعت نکردہ اکنوں برخت خانہ بحضرت شمامی آید و رعایت حرمت مجلس شما نمی نماید سلطان را تغیر زیادہ شد و یا و چو آں رعایت حرمت فرمود و امیر الحجاب را فرستاد کہ چرا بدیں طریق آمدہ چوں معلوم نکہ بایں شیوہ پیش سلاطین رفتن ترک اولیست امام آواز بلند کرد و گفت ای پادشاہ سلطان را باید کہ جواب سخن خود بشنود چہ دیگرے تقریر آں باز نتواند کرد چوں بحضرت سلطان رسید گفت ای پادشاہ من بہمیں جامہ نماز گذارم و روا باشد و جامہ کہ در خدمت خدائے تعالیٰ تواں پوشید در خدمت سلطان ہم شاید لیکن چوں عادت بدیں رفتہ کہ مثل ایں جامہ پیش پادشاہ نروند خواستم کہ رعایت ادب نمایم در رخت لائق و موزہ بپوشم فاما در انساعت کہ فرمان رسیدہ بہمیں جامہ نشستہ بودم نرسیدم کہ تا تغیر جامہ کنم درنگی واقع شود و بواسطۂ آں تاخیر فرشتگان نام مرا در جریدۂ باغیاں و مخالفانِ پادشاہ اسلام نویسند و اگر یک میر نشستہ بودمی ہمچناں بیامدمی تا از فضیلت مسارعت در اطاعت امر سلطان محروم نگشتمی سلطان فرمود کہ چوں اطاعت پادشاہ را بایں مرتبہ واجب میدانی چرا برخلاف امر منادی میکنی امام گفت ہرچہ تعلق بفرمان دارد برما واجبست کہ اطاعت سلطان کنیم اما ہرچہ تعلق بفتوی دارد بر سلطان واجبست کہ از ما پرسد چہ بحکم شریعت عزا و تلت زہرا ہمچنانکہ فرمان پادشاہ راست فتوی علمار است و روزہ داشتن و عید کردن تعلق بفتوی دارد نہ بفرمان سلطان چوں ایں سخن بشنید آتش خشمش بزلال رضا منطفی شد و امام را بانواع اصطناع و اصناف الطاف مخصوص داشتہ باز بمنزل فرستاد و الحمد للہ تعالیٰ کہ دریں روزگار رہایوں آثار کہ ہمانا صبح ظہور نور مظہر موعود دست بمیامن دولت حضرت صاحبقرانی و آثر معدلت حضرت سلطانی خلد اللہ تعالیٰ ملکہما و سلطانہما عالم از پرتو انوار عدالت گستری و شریعت

پروری ایشان منور و جیب افلاک از نفحات عاطفت و مرحمت ایشان معطر ست و مدار امور مصالح جمهور بر احکام شریعت غرا و ملاک مراسم ممالک بر رسوم ملت زهراست حق سبحانه و تعالی تا هلال در سایهٔ تربیت سلطان خورشید در مدارج کمال بر می آید هلال دولت حضرت سلطان سلیمان مکان آصف نشان را در ظلال انوار آثار حضرت صاحبقران اسکندر زمان مستخدم اکاسرهٔ دوران بغایت کمال رسانیده از عین الکمال زوال مصون و کوکب سعادت و اقبال آن دو نیر فلک ابهت و جلال را از وصمت هبوط و وبال مامون دارد بِحَقِّ الْحَقِّ وَكَلِمَاتِهٖ وَالْعَارِفِيْنَ بِبَيِّنَاتِ اٰيَاتِ ذَاتِهٖ وَصِفَاتِهٖ

تنویر

ارسطاطالیس گفته عدالت نه جزو ست از فضیلت بلکه همه فضیلتهاست و جور که مقابل اوست نه جزو ست از رذیلت بلکه همه رذیلتهاست و عدالت اولا متعلق بذات شخص است و قوای او چنانچه ایمائی بدان رفت و ثانیا بشرکای او از اهل منزل و مدینه و لهذا حضرت سید المرسلین و خاتم النبیین علیه افضل الصلوات و اکمل التحیات فرموده كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّكُمْ مَسْئُوْلٌ عَنْ رَعِيَّتِهٖ یعنی هر یک از افراد انسانی چون مالک امور اعضا و قوی نفسانی و جسمانی خود ست و راعی آن جوارح و قوای ست و هر یک را در روز حساب از احوال رعیت خود سوال خواهند کرد و چون فرمود که مقسطان یعنی عادلان بر منبرهائے نور اند از یمین بیچون حضرت رحمان صحابه پرسیدند که ایشان چه کسانند فرمود که آنانکه عدل کنند در حق خود و اولاد خود و آنچه در تحت ولایت و تصرف ایشانست و حکما بر سبیل تمثیل گفته اند که چراغیکه نزدیک خود را روشن نتواند داشت بطریق اولی که دور تر را روشن ندارد یعنی هر نفسیکه اصلاح حال خود نتواند کرد و از عدالت میان قوای بدن و جوارح و آلات جسمانی خود عاجز باشد از و عدالت میان اهل منزل و مدینه متصور نشود و هر گاه که اول رعایت عدالت در بدن و قوای خود

نماید و از افراط و تفریط مجتنب شود بعد ازاں باین نوع از اہل منزل و مدینہ ہمیں اہل طریق مسلوک دارد و خلیفہ خدایتعالیٰ باشد و حکما گفتہ اند کہ چوں زمام مصالح انام در قبضۂ اقتدار چنیں بزرگواری باشد زمانہ نورانی بود و بمیامن روزگار ہمایوں آثارش برکت در حرث نسل پیدا شود چنانچہ مرویست کہ در خزانہ کسریٰ کیسہ یافتند و دراں و آنہای گندم بود بغایت بزرگ ہر یک قریب بیک دانۂ خرما و براں کیسہ نوشتہ بود کہ در زمانی کہ پادشاہاں را عدالت بر کمال بودہ برکت دریں مرتبہ بود والحق دریں زمان واضح برہان ازیمن رافت و عاطفت حضرت خاقانی صاحب زمانی دراندک مدتی انواع جمعیت و رفاہیت بکافۂ بلاد و قاطبۂ عباد رسیدہ و عرصہ ممالک از دستبرد ظالماں پائمال حہالک شدہ بود روی بآبادانی نہاد

بیت

یارب پناہ خلق جہانش تو کردۂ　　　اندر پناہ خویش بداراین پناہ را

لمعۂ ہفتم در اقسام عدالت

ارسطاطالیس تقسیم آں بر سہ قسم نمودہ یکے آنچہ اقدام بآں جہت ادائی حق عبودیت حق تعالیٰ باشد کہ جود ش خلعت وجود بی سابقہ استحقاقی در جید ہر موجود انداختہ و ذرات ممکنات از خزائنہ لطف الٰہی بنعم نامتناہی نواختہ و عدالت مقتضی آنست کہ بندہ در آنچہ میان او و میانِ حق باشد طریق افضل مسلوک دارد و در رعایت رسوم عبودیت ہیچ دقیقہ نامرعی نگذارد دوم آنچہ متعلق ست بمشارکت باین نوع چوں تعظیم سلاطین و تکریم علماء و ائمہ دین و ادای امانات و انصاف در معاملات سوم آنچہ قیام بآں برائے ادائے حقوق اسلاف باشد مثل قضای دیون و تنفیذ وصایای ایشاں و امثال ذالک و مطلع بر احکام شریعت متمم مکارم اخلاق عَلَیْہِ الصَّلٰوۃُ وَالتَّحِیَّۃُ مِنَ الْمَلِکِ الْخَلَّاقِ واندک آنحضرت بحکم اُوْتِیْتُ جَوَامِعَ الْکَلِمِ در مواضع متعددہ بشر لقیتر عبارتی و لطیفتر اشارتی بیان جمیع

اقسام عدالت فرمودہ مثل التَّعظِيمُ لِاَمْرِ اللهِ وَالشَّفقَةُ عَلٰى خَلْقِ اللهِ تعالیٰ کہ مشتمل بر تمام اقسام عدالت ست چہ رعایت عدالت یا در امور متعلقہ بمابین عبد و حق ست و فقرہ اولیٰ اشارتست بآں یا در امور متعلقہ بمابین او و بنی نوع و فقرۂ ثانیہ عبارت ازاں و در حدیث دیگر فرمودہ الدِّینُ النَّصِیحَةُ قِیلَ لِمَنْ قَالَ لِلّٰهِ تَعَالیٰ وَلِرَسُولِهٖ وَلِعَامَّةِ الْمُؤْمِنِینَ و متفطن لبیب داند کہ اندراج چندیں حکم عزیز در چنیں کلم وجیز با عذوبت فحوائے و لطافت مغزی در شان موءدی جز موءدب بکتب اَدَّبَنِی رَبِّی فَاَحْسَنَ تَادِیبِی رامیسر نشود و لہذا حکمائے متاخرین چوں بر دقائق شریعت حقہ محمدیہ مطلع شدند و احاطۂ آں بر تمام تفاصیل حکمت عملی مشاہد نمودند لکلی از تتبع فوائد اقوال حکما و کتب امثال دریں باب دست باز کشیدند بیت

چوں آں رخسار و بالا باغباں دید ۔۔۔ ز گل برکند و بر بید از صنوبر

و سخن در تحقیق عبادت الٰہی آنکہ حق سبحانہٗ و تعالیٰ ہر یک از قوی و اعضا را بجہت غایتی خلق فرمودہ تا مجموع اسباب تحصیل کمال حقیقی کہ غایۃ الغایاتست شود اعنی تحقیق بسر خلافت الٰہی چنانچہ در مطلع پرتو ادراک آں بر روازن ضمائر مقتبسان انوار حکمت عملی افتاد پس صرف آں قوی و اعضا دراں غایات عبادت و عدالت و شکر باشد و صرف در غیر آں معصیت و ظلم و کفران و چوں التزام ایں معنی در غایت صعوبت ست در کلام حقائق اعلام ایں طائفہ را وصف بقلت فرمودہ حیث قال وَقَلِیْلٌ مِّنْ عِبَادِیَ الشَّکُوْرُ و تفصیل وظائف اعمال ہر قوتی از قوی در شریعت محمدی بابلغ وجہی مشروح شدہ و ہمچنیں حقوق الناس نیز در معاملات و مناکحات و جنایات مبین و مفصل گشتہ ازانجا تلقی باید نمود و اعم وجوہ عدالت و اہم آں عدالت سلطانست کہ احاطہ بر تمام وجوہ عدالت دارد چہ بے عدالت پادشاہی ہیچکس را امکان رعایت عدالت نتواند بود و اگر باشد در غایت تعسر چہ تہذیب اخلاق و تدبیر منزل نیز منوط بانتظام احوال تواند بود و با وجود تلاطم امواج فتن و تراکم افواج محن تفرغ خاطر کہ ملاک ہمہ کمالست میسر نیست و

لهذا در اخبار وارد ست که اگر سلطان عدالت ورزد در ثواب هر طاعت که از رعایا صادر شود شریک باشد و اگر ظلم نماید در وبال هر معصیت با ایشان مساهم و حضرت رسالت پناه علیه صلوات اللہ و سلامہ فرموده که نزدیکترین مردمان بخدای تعالی از روی منزلت در روز قیامت پادشاه عادلست و دورترین مردم از خدای تعالی بحسب منزلت در روز قیامت پادشاه ظالمست و در حدیث مصطفویست عَدْلُ سَاعَةٍ خَیْرٌ مِنْ عِبَادَةِ سَبْعِیْنَ سَنَةً یعنی عدل یکساعت بهتر از عبادت هفتاد سال ست چه اثر عدل یکساعت بهمه عباد در همه بلاد میرسد و مدتهائے متمادے بهماند و عبداللہ بن المبارک رحمہ اللہ فرموده که اگر من دانم که مرا یک دعائے . . . . مستجابست در اصلاح حال پادشاه کنم تا نفع آں بعموم خلایق واصل شود و چوں تفاصیل این نوع از عدالت بسیاست مدن انسب ست درین مقام بهمین قدر اختصار میرود و درین مبحث استشکال کنند که تفضیل محمودست و داخل عدالت نیست چه عدالت مساواتست و تفضل زیادت و معلوم شد که خروج از حد اعتدال خواه بافراط باشد خواه بتفریط مذمومست پس باید که تفضل مذموم باشد و جواب آں برین وجه گفته اند که تفضل احتیاطست در عدالت تا از وقوع نقصان ایمن باشد و احتیاط در توسط در همه ملکات بریک منوال نیست چه رعایت احتیاط در سخا که وسطست میان اسراف و بخل بمیل بطرف زیادت تواند بود و در عفت که وسطست میان شره و خمود بمیل به نقصان و تفضل متحقق نمیشود الا بعد از رعایت شرایط عدالت بآنکه اولاً ایتان بحد استحقاق نموده باشد بعد از ان جهت احتیاط و استظهار زیادتی بآں ضم کرده باشد و اگر همه مال بغیر مصرف استحقاق صرف کند متفضل نباشد بلکه مبذر بود پس تفضل عدالت باشد ایمن از اختلال و متفضل عادلے باشد محتاط در عدالت و شرف او ازاں جهت باشد که مبالغه و احتیاط در عدالت نه از آنجهت که خارجست ازاں انیست چو ابیکه قوم گفته اند و بهما نافطن صاحب تعبیرات

رالعداز تذکر آنچه در معنی توسط معتبر در ہمقام گفتہ شد جوابی اظہر ازیں ظاہر شود بیاید دانست کہ تفضل گاہے احتیاط در عدالتست کہ موجب نقصان حق خود باشد چہ اگر حکم در میان دو کس کند در ہیچ طرف تفضل صورت نہ بندد و رعائت اعتدال محض وسویت مطلق باید نمود۔

تنویر

جماعتی از حکما گفتہ اند اگر رابطہ محبت و علاقہ مودت میان مردم مستحکم بودی احتیاج بسلسلہ عدالت نبودی چہ اہل معاملات بواسطہ محبت بایکدیگر در مقام ایثار بودندے چہ جای آنکہ طمع در حق غیر نمودندے وتحقیق ایں سخن آنکہ رابطہ محبت اتم است از رابطہ عدالت چہ محبت وحدتیست جبلی طبیعی وعدالت وحدتی قہری قسری با آنکہ عدالت بے محبت منتظم نشود پس پادشاہ مطلق محبت باشد وعدالت نائب او تواند بود و سرایں مقام آنکہ مبدء ایجاد اشیاء بمقتضائے کُنْتُ کَنْزاً مَخْفِیّاً فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ فَخَلَقْتُ الْخَلْقَ محبت ست پس دوام وانتظام نیز متبنی برآں تواند بود بیت

بلاای عشق کہن سال کہ ہر روز نوی | زیرہ فرمان تو ہر جا کہ ضعیف ست و قوے

وتمام بحث محبت در حکمت منزل خواہد آمد انشاء اللہ تعالیٰ

لمعہ ہشتم در ترتیب اکتساب فضائل

در حکمت مقرر شدہ کہ مبادی حرکات مودی بکمالات شود یا طبیعتست یا صناعت اوّل مانند حرکت نطفہ در اطوار صور مختلفہ تا بکمال حیواتی رسد دوم مانند حرکت چوب بوسائط آلات متنفنہ تا بمرتبہ کمال تختی رسد و طبیعت بر صناعت

مقدمت چه استناد طبیعت بمبادی عالیه است بی مداخلت ارادت انسانی و صدور صناعت بمداخلت ارادت انسانی ست پس طبیعت صناعت را بمنزلہ استاد و معلم است و چوں کمال توانی در تشبہ باو ائلست کمال صناعت در تشبہ بطبیعت باشد و تشبہ او بطبیعت در تقدیم و تاخیر اسباب و تدبیر آں بروجہ لائق تواند بود تا کمالی کہ بر فعل طبیعت بتقدیر الہی مترتب ست از صناعت بواسطۂ بصورت تدبیر انسانی حاصل شود بامزیتی کہ صناعت را بود و آں حصول آں کمالات است برحسب ارادت و مشیت مثلاً چوں انسان بیضہ مرغ را و حرارتے مناسب حرارت سینۂ مرغ تربیت نماید چوزۂ بسیار بیک دفعہ حاصل شود کہ مثل آں بیک دفعہ از طریق حضانت مرغ حاصل شدن متعسر باشد و بعد از تمہید ایں مقدمہ گوئیم چوں تہذیب اخلاق کہ نظر ایں فن مقصور برانست امرے صناعیست ہر آئینہ در آں باب اقتدا بطبیعت باید کرد بدیں وجہ کہ آنچہ در ترتیب وجود مقدم باشد در تہذیب مقدم دارند و چوں تأمل در مراتب قوی واقع شود ظاہر گردد کہ اول قوتی کہ در طفل حاصل شود قوت طلب غذا باشد چہ در ہماں ساعت کہ متولد شود میل بشیر کند و ایں بمحض الہام ربانی تواند بود کہ بمقتضائی اَعۡطٰی کُلَّ شَیۡءٍ خَلۡقَہٗ ثُمَّ ھَدٰی ذرات کائنات را شاملست و چوں قوت او زیادت شود دریں طلب برفع صورت و گریہ و نظائر آں توسل جوید و در مبادی حال بنا بر غلبۂ حکم اجمال تمیز میاں امور متشاکلہ مثل صورت مادر و غیر او نتواند کرد و چوں حواس ظاہرہ و باطنۂ او قوت گیرد و خیالش بہ حفظ مثل محسوسہ قادر شود صور مطالب کہ از راہ حواس باو رسیدہ باشد التماس نماید چوں خصوصیت مادر و غیر آں و بعد از استکمال ایں قوت نوعی از کمال قوت غضبی در و ظاہر شود تا دفع مضار نماید و با آنچہ مزاحم و ممانع او باشد در نیل مطالب و رغائب مقاومت کند و اگر در دفع مستقل نتواند شد

باستعانت استظهار جوید و بعد از استکمال این قوت بنوعی اثر خاص نفس ناطقه که
قوت تمیز ست درو ظاهر شود و اوّل آثار ظهور این قوت حیا است و آن نتیجه تفرقه
میان نیک و بد و جمیل و قبیح است و این قوت نیز بتدریج در مدارج کمال ترقی
باشد و چون قوت شهوانی و غضبی شخص را بکمالیکه لایق ست باو برساند صرف
عنایت بحفظ نوع نماید مثلاً قوت اولی چون شخص را بتغذیه و تنمیه بکمالی که شخص
را لایق باشد نزدیک گرداند آغاز تحصیل شخصے دیگر نماید تا بوسیلهٔ آن نوع
باقی بماند پس مادهٔ منی درو پیدا شود و شهوت نکاح و میل بتولد بتبعیت حادث
گردد و قوت ثانیه چون در حفظ شخص متمکن و مستظهر شود بذب از حریم حرمت
نوامیس سیاسیات و عصبیت که معظم منافع آن راجع بانواع میشود اقدام نماید
و اما قوت سوم چون در ادراک جزئیات متمرن شود آغاز تعقل کلیات و تصور انواع
و اجناس نماید پس هر یک ازین قوی بعد از استکمال جزوی صرف عنایت بجانب
کلیات مینماید و آن هنگام که تصور کلیات کند اسم عقل برو افتد و شروع در ظهور
کمالات خاصه انسانی نباشد بلکه ابتدائی انسانیت بالفعل آن وقت باشد و بحقیقت
اطلاق انسان برو در احوال سابقه شبیه باطلاق اسم خرما بر بلح و انگور بر غوره تواند
بود و در هر مرتبه کمالی که منوط بتدبیر طبیعت بود منتهی شود ابتدائی تدبیر صناعی باشد تا
بکمال حقیقی که غایت مراتب انسانی ست و در مطلع تعبیر ازان بخلافت الٰهی رفت برسد
پس مستکمل را بر همین هنجار متناسی باید شد که اولاً تهذیب قوت شهوے نماید و
بملکهٔ عفت حاصل کند بعد ازان تهذیب قوت غضب تا شجاعت حاصل شود
بعد ازان تکمیل قوت تمیز تا به حکمت متحلی شود پس اگر اتفاقاً در بدو نشو تربیت بر
قانون حکمت یافته باشد نعمتی عظیم و منحے جسیم باشد و شکر تحفظ آن ملکات بر ذمّت
همت او لازم و اگر بخلاف آن متربی شده باشد نومید نباید شد و همت باشد تا که

تلافی مصروف باید داشت و بباید دانست کہ بغیر ازیں مؤیدان من عند اللہ کہ حق تعالی الحکم ذو جدلک ضالاً فھدی ایشاں را بکمال فطری و فضائل وہبی از تحملات کسبی و تحملات بشری مستغنی گردانیدہ ہیچکس بر فضیلت مفطور نباشد و در تحصیل آں از کسب مستغنی نہ اگرچہ بسبب اختلاف استعداد اختلاف سہو لت و صعوبت اکتساب باشد پس ہمچنانکہ طالب صنعت کتابت یا تجارت را مثلاً ممارست عمل میباید کرد تا کاتب یا تجار شود طالب فضیلت را نیز افعالی کہ موجب حدوث آں ملکہ باشد اقدام باید نمود تا آں ملکہ او را حاصل شود و ایں صناعت شبہ تمام بطب دارد ازیں رو کہ مطمع نظر طبیب حفظ اعتدال مزاجیست مادام کہ حاصل باشد و اعادہ آں بعد از زوال و نظر صاحب ایں صناعت بر حفظ اعتدال خلقیت و استحصال آں بلکہ ایں علم خود طب روحانیت چنانکہ گذشت و ازینجاست کہ جالینوس بعیسی علیہ السلام نوشت من طبیب الابدان الی طبیب النفوس پس ہمچنانکہ طب را دو جزوست یکے حفظ الصحت و دیگری دفع مرض ایں فن نیز دو قسم باشد یکی آنکہ راجع شود بحفظ فضیلت و دیگر آنکہ نافع بود در ازالت رذیلت و کسب فضیلت پس طالب را اولاً نظر باید کرد در حال قوائی سگانہ بر ترتیبی کہ سبق ذکر یافت اگر احوال ہمہ بر قانون اعتدال باشد در حفظ آں باید کوشید و اگر منحرف باشد بردآں باعتدال اشتغال باید نمود و ترتیب بر تلو ترتیب طبعی نگاہ باید داشت و بعد از تہذیب ایں قوی بر حفظ قواعد عدالت توفیر عنایت باید نمود و ملاک اعمال و احوال خود عدالت ساختن تا بغایت کمال حقیقی واصل شود۔

لمعۂ نہم در حفظِ صحت نفس

چوں نفس افضیلتے باشد واجب بود محافظۂ آں کردن و آں ملکۂ فاضلہ را بعمل آوردن و معاشرت و مخالطت با اخیار و احتراز از صحبت اشرار چہ تاثیر اخلاق مصاحب در نفس بسیار ست و لہذا حکما گفتہ اند طبیعت دزدست یعنی پنہاں اخلاق ہمنشیں فرا

فرا گیرد و همچنانکه از خلط اشرار احتراز واجبست از استماع حکایات ایشان نیز بهمین سبیل مرعی باید داشت خصوصاً که بمقدمات مخیله و تمویهات باطله تزئین احوال ایشان کرده باشد چه از حضور یک مجلس یا استماع یک بیت درین شیوه چندان رذیلت در نفس پیدا شود که خلاص ازان جز با متداد روزگار و تعملات دشوار و معالجات بسیار میسر نشود و بسیار باشد که بسبب غرت و غوایت عالمان مستبصر گردد و آنچه در علم فقه مقررست که انشاد و انشای اشعار که مشتمل بر حکایات فسوق و ترغیب دران باشد حرامست مستند بهمین حکمت ست و آنکه از آلات مطربه هرچه شعار شاربان خمرست محرمست هم ازین سیاقست چه هر آینه تخیل این امور و تصور آن بروجه استحسان موجب هیجان شهوت و میلان طبیعت بآن گردد و سر این معنی آنکه در جبلت انسانی بنا بر تعلق نفس ببدن و تجلی که نفس را بدان واسطه با قوای جسمانی حاصلست دواعی شهوت و غضب مرکوزست و مثل میل بهوای نفس همچون میل فرود آمدنست که دران بکلفتی و تعملی احتیاج نیست و ترقی بر معارج فضائل بعینه بر بلندی رفتن که بی تحمل مشاق و متاعب و ترک مشتهیات و مستلذات میسر نگردد مصرعه

عروج بر فلکِ سروری بدشواری ست

وازینجاست که در حدیث مصطفوی علیه الصلوٰة والسلام واردست حُفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ وَحُفَّتِ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ و باید دانست که موافقت با دوستان و مداخلت با ایشان در مزاح بقدر اعتدال مستحسنست و سبب مزید انس و الفت و دوام رابطه محبت میشود و ازین را نیز چون دیگر اخلاق دو طرفست طرف افراطش مجون و تمسخر و خلاعت و جانب تفریطش عبوست و گره فنگے و فدامت و هر دو چون سائر اطراف مذموم اند و مرتبه وسط که محمودست به بشاشت و بشاشت و طلاقت و حسن معاشرت موسوم و صاحب این مرتبه بصفت ظرافت موصوف و بسمت فکاهت موسوم و حضرت رسالت پناه با جلالت شان مزاح فرمودی کَانَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّی اللّٰهُ عَلَیْهِ وَسَلَّمَ یَمْزَحُ وَلَا یَقُوْلُ اِلَّا حَقًّا و امیر المومنین

علی کرم اللہ وجہہ بنابر کمال لطافت و غلبہ احکام ولایت کہ مقتضی اظہار انوار وحدت و اختفای
آثار کثرت تواند بود مزاح بودہ اند بحیثیتیکہ سلمان فارسی رضی اللہ عنہ گفت در مزاحیکہ
با او فرمودہ بود ھذا الذی اخرک الی الرابعۃ و این سخن بالحقیقۃ ستائش است چہ در نشاء آنحضرت
شق ولایت غالب بود کہ موجب غلبۂ طرف بطون و وحدت است و خلافت مقتضی ترتیب طرف
ظہور و حفظ مراتب کثرت بینہما بون بین بیت

موسیا آداب داناں دیگر اند — سوختہ جاں و رواناں دیگر اند

و اسباب حفظ صحت نفس کار فرمودن قوی ست در افعال جمیلہ خواہ قوت نظری و خواہ قوت
عملی چہ ہر ملکہ بتمرن بر عمل رسوخ بیشتر گیرد و بفترت رسوخش کم شود تا عرصۂ زوال گردد و اینمعنی
بمنزلہ ریاضت بدنیست کہ در طب جسمانی از اسباب حفظ الصحت است بلکہ مدخلیت این ریاضت
در حفظ صحت نفس بیشتر ست از دخل ریاضت بدنی در حفظ صحت بدن زیراکہ ریاضیات
بدنی را بدلی چند متصور ست بخلاف ریاضیات نفسانی چہ ہرگاہ کہ نفس از مواظبت نظر معطل
شود از اقتناص شوارد حقائق بجوارح افکار اعراض نماید البتہ بہ بلہ و بلادت گراید و از فیوض عالم
عقول کہ غذای روحانی و رزق سماویست بر آید و بحسب معنی از رتبت کمال انسانیت منسلخ و
بصورت معنوی حیوانات عجم متمسخ گردد و بعد از اطلاع برین انتکاس خواہ درین نشاۂ دنیوی
و خواہ در نشاۂ اخروی بغیر از حسرت و وبال حاصلی نداشتہ باشد وَلَوْ تَرٰى اِذِ الْمُجْرِمُوْنَ نَاكِسُوْا
رُءُوْسِهِمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ رَبَّنَآ اَبْصَرْنَا وَسَمِعْنَا فَارْجِعْنَا نَعْمَلْ صَالِحًا اِنَّا مُوْقِنُوْنَ و باید کہ
ہر چند در علم و براعت یگانۂ زمان و سر آمد اقران شود پردہ پندار و عجب ادراک از فوز بعروج
در مراقی کمال محجوب ندارد و از مراسم سعی و اجتہاد ہیچ دقیقہ فرو نگذارد چہ فوق کل ذی علم علیم و کبر سن
را عذر ترک کسب کمال و بہانہ بطالت و کسالت نسازد و از افلاطون پرسیدند کہ تعلم تا چہ وقت
مستحسن ست گفت تا آں وقت کہ جہل عیب ست یعنی تا ابد باید کہ در معاودت و ملاحظت آنچہ معلوم کردہ
تہاون روا ندارد و تکرار و تذکار آں واجب شمارد چہ آفت علم نسیان ست و حافظ صحت نفس را

تامل باید کرد که چون طالبان نعم خارجی و سعادات مجازی که در معرض زوال و صدد تبدل و انتقال ست در کسب خصلتی ازان تحمل اخطار و تکلف اسفار و تعرض مکاره و مخاوف اختیار نمایند بطریق اولی که در اقتناء نعم حقیقی و فضائل ذاتی که حلیهٔ ذات او باشد و بهیچ وجه از وجدا نشود سعی بلیغ و جد اکید واجب دانند و چه غبن و خسران باین تواند رسید که جوهری نفیس باقی را صرف خزفی خسیس فانی گرداند که بعد ازانکه بمشقت بسیار بدست آید اگر آن چیز ازو فوت نشود ازان چیز فوت شود و بعد ازان بمیراث گیران او که اکثر اعدا باشند برسد و لهذا در کلام هدایت فرجام سید انام علیه الصلوٰة والسلام بتکرار امر باجتناب از فضول دنیا و زهد در اسباب آنکه متاع غرورست ازانجمله فرموده ازهد فی الدنیا یحبک الله و ازهد فیما عند الناس یحبک الناس و در حدیثی دیگر آمده کن فی الدنیا کانک غریب او کعابری سبیل وعد نفسک من اصحاب القبور و ارسطاطالیس گفته کسیکه بر کفاف معیشت قادر باشد نشاید که زیادتی طلبد چه آنرا نهایتی نباشد و طالب آنرا مکاره بی نهایت رسد و گفته که غرض از اسباب دنیوی دفع اسقام ست چون جوع و عطش و تحرز از وقوع در آفات بدنی نه لذت بلکه لذت اصلی صحت ست که از لوازم اقتصاد ست پس معلوم شد که در اعراض از فضول هم لذت ست و هم صحت و در طلب آن هر دو مفقود نه لذت و نه صحت و در صحیفه سلیمان بن داؤد علی نبینا و علیه الصلوٰة والسلام مسطورست که فرموده طلب زیادتی در دنیا مکنید که در خانه خواه صاحب خانه که مهماندارست و خواه مهمان یک شکم بیش نمیتواند خورد پس خواه آنکس که زیادت دارد و خواه آنکه بقدر حاجت دارد در انتفاع بآن یکسان اند و صاحب زیادتی طلب را تعب و مشقت زیاده و او را هیچ خصوصیت نیست الا آنکه گوید که این ازان منست و اگر کسی را قدر کفاف نباشد از مقدار حاجت تجاوز جائز ندارد مکاسب دنیه احتراز کند و باید که بهیچ وجه تهیج قوت غضب و شهوت نکند بلکه تحریک ایشان مطلقاً موکول بطبیعت دارد نه چون جمعی که تتبع کنند لذتی که در وقت مزاولت شهوتی یا اجرای

غضبی یا ایشان رسیده باشد شوقی بمثل آن وضع اکتساب کنند که مبدء انبعاث
شهوت یا غضب شود و این حالت شبیه بحال کسی باشد که سعی را تهیج کند بعد از آن
بتدبیر خلاص یافتن از و مشغول شود و معلوم ست که هیچ عاقل بر مثل این اقدام ننماید و چون
بطبیعت باز گذارد و نادر وقت خود تهیج ننماید پس بمیزان عقل سنجیده آن مقدار که حد
اعتدال باشد اعمال نماید و از طرف افراط و تفریط مجتنب باشد و موسوم بفضیلت عفت
و شجاعت شود و باید که اعمال نظر بر اقوال و افعال و حرکات و سکنات مقدم دارند بحسب عادت
چیزیکه مخالف ارادت عقلی باشد از و صادر نشود و اگر احیاناً عادت سبقت گیرد و فعلی مخالف
عزم از و بظهور آید عقوبتی که موجب انزجار تواند بود التزام نماید مثل آنکه اگر بمطعومی که
مصلحت عقل در اجتناب از آن باشد مبادرت نماید مجازات او با امتناع از طعام و التزام
صیام و توبیخ و ایلام بر وجه مصلحت و طبق رویت بکار آورد و اگر غضبی بمحل از و واقع شود
تعرض سفیهی که موجب استهانت او شود یا التزام قربتی مالی باید که بر و شاق باشد تادیب
او نماید و در تواریخ حکما آورده اند که سقراط چون پادشاه آن زمان او را بتاهل امر فرموده چنانچه
عادت آن زمان بود که از حکما التماس تاهل مینموده اند تا به نسل ایشان تبرک جویند اختیار
زنی سلیطه نمود که در تمام آن بلاد بسلاطت مشهور بود تا باین طریق قوت غضبی را مقهور گرداند
و اقلیدس سفهای شهر خود را بخلوت مزد میداد تا بر ملا او را تقریع و توبیخ کنند و اگر نفس
خود کسالتی فهم کند او را بالتزام مشقت اعمال صالحه فوق المعهود تادیب کند و بالجمله مزاولت
اموری نماید که طبع را در آن مجال اهمال و اغفال نباشد تا متمرن شود و منافع اعمال
را اگرچه صغیره باشد حقیر نشمرد چه موجب تهاون نفس شود و ازینجاست که بعض ائمه
شریعت تصریح فرموده اند که هر گناه را صغیره شمرند نظر بآن شخص کبیره شود اینمعنی
از نص حدیث مصطفوی نقل نموده اند و در ارتکاب صغائر طالب رخصت نشود چه
صغائر بتدریج بر کبائر باعث شود و خود نیز باصرار حکم کبیره گیرد و یا کبیره شود علی اختلاف

بین العلماء و باید که در تفحص عیوب نفس سعی بلیغ نماید و چوں بر آں و جه که جالینوس گفته هر کس خود را دوست میدارد و بمقتضای حبک الشئ یعمی و یصم محبت سبب خفای عیب است و ظیفهٔ آں باشد که دوستی دانا اختیار نماید و بعد از طول موانست و مجالست استفسار عیوب خود از و نماید و دریں باب مبالغه و الحاح بکار دارد و بآنکه گوید من در تو هیچ عیب نمی بینم راضی نشود کراهت اظهار کند و بر سوال اصرار نماید و چوں بعیبی او را اخبار کند اظهار قبض نکند بلکه اظهار مسرت نماید و بمقتضای قول عمر بن الخطاب رضی الله عنه که فرموده رحم الله من اهدی الی عیوبی آنرا احسانی در حق خود شمرد و شکر آں بر خود واجب داند و بازالهٔ عیوب مشغول شود اگر از دوست کار نکشاید از دشمن مثل ایں غرض بر آمد چه دشمن غالباً در اظهار عیوب شخص محاباة نکند بلکه سعی در افشای آں نماید پس بدیں سبب او را بر عیوب خود اطلاع حاصل آید و در سد خللی که متوقع باشد احتیاج بلیغ آورد و انیست معنی آنکه جالینوس در جائی دیگر گفته که نیکاں را از دشمناں انتفاع باشد و از عیسیٰ علیه السلام منقول ست که من ادب را از بی ادباں آموختم و بعضی حکما گفته اند که طالب فضیلت باید که از صور تمامی آشنایاں خود آئینه سازد و سیرت و صفات خود را دراں مشاهده نماید تا بر قبح رذائل خود مطلع شود چه نفس بر قبح افعال خود واقف نمیشود و اما قبح افعال دیگراں بسهولت در مییابد۔

لمعهٔ دهم در معالجات امراض نفسانی

همچنانکه در علم طب جسمانی مقرر ست که حفظ صحت بامثال ست و مثل نوائد بود و دفع مرض باضداد لبضد در طب نفسانی نیز ایں قاعده ممهد ست و چوں فضائل چهار ست و رذائل هشت چنانچه از پیش گذشت پس رذائل را اضداد فضائل نتواں خواند بایں اصطلاح که ضد آں دو موجود را گویند که در غایت بعد از همدیگر باشد لیکن باصطلاح اعم اطلاق

ضد براں زوال داشت وملاک امور طب اوّلاً معرفت اجناس امراض ست بعد ازاں اسباب وعلامات آں پس کیفیت علاج وچوں قوائی انسانی سہ نوع ست یکی قوت تمیز ودوم قوت غضب سوم قوت شہوت وانحراف ہر یک یا از جہت کیفیت باشد یا از جہت کمیت وثانی یا بزیادتی بر حد اعتدال باشد یا بہ نقصان پس امراض ہر قوتی از سہ وجہ تواند بود افراط وتفریط ورداءت کیفیت اما افراط در قوت تمیز یا در شق نظری باشد یا در عملی اوّل ہمچو تجاوز از حد نظر ومبالغہ در تنقیر ومناقشہ وتوقف بے جا یگاہ بنا بر شبہہ واہیہ کہ بعرف محصلان کہ لذت یقین بخشیدہ اند آنرا تدقیق خوانند وبداں واسطہ از ادراک مطالب یقینیہ باز مانند وثانی اگر امور جزوی باشد آنرا کربزی خوانند واگر در امور کلی باشد وہا واما تفریط در قوت نظری خمود وبلادت ودر عملی بلاہت وبالجملہ قصور نظر از حد واجب در علمیات وعملیات واما رداءت قوت چوں شوق بعلومیکہ مثمر کمال حقیقی نباشد چوں علم جدل وخلاف وسفسطہ زیادہ از انچہ بد وتحصیل یقین تواند شد وچوں کہانت ورمالی وشعبدہ کاری کہ غرض نہ اطلاع بر حقائق آں باشد واما افراط در قوت دفع چوں شدت غیظ وکثرت انتقام واشتعال نائرہ غضب زیادت از حد اعتدال واما تفریط دراں بیغیرتی وبیدلی واما رداءت قوت چوں خشم گرفتن در غیر محل مثلاً از جمادات وبہائم یا اطفال وکسیکہ در حکم ایشاں باشد یا بچیزیکہ موجب غضب نباشد واما افراط در قوت جذب چوں حرص بر اکل وشرب ومبالغہ در میل شہوت نکاح زیادہ از قدر مستحسن عقل واما تفریط در وتقاعد از اکل وشرب بقدر ضروری وتہاون در حفظ نسل وآنرا خمود شہوت خوانند واما رداءت کیفیت چوں اشتہای گل وتخم خوردن وشہوت مواقعت با ذکور وبالجملہ استعمال شہوت بر وجہیکہ از قاعدہ استحسان عقلی خارج باشد واینہا اجناس امراض بسیط اند ودر تحت ایشاں انواع بسیار ست واز ترکیب ایشاں امراض بے شمار حادث شود واز

جملہ ایں امراض بعضے را مہلکات خوانند و چہ منشا اکثر امراض مزمنہ شود چوں حیرت وجہل و غلبۂ غضب و بددلی و حزن و حسد و امل و عشق و بطالت و چوں تاثیر ایں امراض اعمست معالجہ آں اہم و ہر یکے بجای خود مبیں خواہد شد انشاءاللہ تعالی و چوں میان نفس و بدن علاقہ محکم و رابطہ مبرست چنانچہ ہر کیفیتے کہ در یکے پیدا شود در دیگرے سرایت کند پس ملاحظہ باید کرد اگر مبدء ایں ملکہ ردیہ مرض بدنی باشد مثل سوء المزاج و سوء ترکیب علاج آں بطب جسمانی باید نمود و اگر مبدء آں اعتیاد بمنزلت افعال قبیحہ باشد بطب روحانی معالجہ باید کرد و ہمچنانکہ علاج جسمانی یا بتصرف در غذا باشد یا باستعمال دوا و گاہ باشد کہ بسم احتیاج افتد یا باعمال بد مثل داغ و قطع علاج نفسانی نیز بریں منوال تواند بود چہ اولاً تہذیب اخلاق و ازالت رذیلت بتعود و تکرار افعال جمیلہ باید نمود و ایں بمنزلہ غذا باشد و ثانیاً بتوبیخ و ملامت نفس فکراً و قولاً و عملاً و ایں بمنزلہ دوا است و ثالثاً بارتکاب اسباب رذیلتی کہ خلاف آں باشد و ایں شبیہ بعلاج بسم ست و رابعاً بعقوبت و تعذیب و تکالیف شاقہ و التزام ریاضات متعبہ تا آں قوت ضعیف گردد و انقیاد نماید و ایں بمنزلۂ کی و قطع ست اینست طریق معالجہ بر وجہ کلی و بر وجہ تفصیل علاج مرضی چند متعلق بقوای ثلثہ بیان خواہد رفت تا قیاس دیگر امراض بقیاس براں کنند اما امراض قوت تمیز اگرچہ بسیار ست مخوف و آں سہ نوع ست یکے حیرت دوم جہل بسیط سوم جہل مرکب نوع اول از قبیل افراط باشد و دوم از قبیل تفریط سوم از قبیل رداءت کیفیت اما

علاج حیرت

آنکہ چوں آں از تعارض ادلہ خیزد در مطالب خفیہ چنانچہ نفس از جزم بطرفی عاجز

آید پس که اولاً آنند کہ این قضیہ بدیہہ در نفس کند کہ اجتماع نقیضان و انتفاء ایشان محالست تا اجمالاً جزم کند کہ در ہر مسئلہ البتہ در نفس امر یکی از دو طرف حق خواہد بود و دیگر باطل بعد ازاں تفحص مقدمات مناسبہ آں مطلوب بنماید و بر قوانین منطقی عرض دہد و دراں احتیاط بلیغ نگاہدارد تا حق از باطل ممتاز گردد و بر یکطرف جزم کند و اما

علاج جہل بسیط

وآں عدم علمست بی آنکہ اعتقاد علم کند در شان خود و در ابتدا مذموم نیست بلکہ شرط تعلم علمست چہ اگر داند یا اعتقاد علم در شانِ خود کردہ باشد تعلم محال باشد لیکن درین مقام ماندن مذموم و بال نزد اہل شرع و عقل ملوم و علاجش آنکہ در حال انسان و دیگر حیوانات تامل نماید تا او را یقین شود کہ فضیلت انسان بر ایشاں بعلم و تمیزست و بحقیقت جاہل کہ بایں حلیہ متحلی نیست در عداد حیوانات عجمست بلکہ از ایشاں خسیس تر چنانچہ در مطلع روشن شد و لہذا چوں در محافل علما و فضلا کہ میدان فرسان کمالات انسانی ست حاضر شود و ایشاں در احراز قصب السبق بیان مسابقت جویند مجملاً از خاصیت نطق بری و عری ماند و بسائر حیوانات تشبہ نمودہ از سخن گفتن عاجز آید و ازیں حال معلوم شود کہ سخنان کہ در محالات امثال خود گوید باصوات حیوانات انسبست کہ بکلام انسان چہ اگر از اعداد نطق انسان بودی در مجمع اعیان کہ مبصران بازار جواہر بیانند رواجی داشتی و ظہوری نمودی بلکہ اطلاق اسم انسان بر چنیں شخص ازاں قبیلست کہ گیاہ گندم را گندم خوانند و غوزہ را انگور گویند و باندک امکان نظر ظاہر شود کہ ازاں حیثیت کہ حیوانات عجم بحسب فطرت مہتدی اند بصرف قویٰ و آلاتِ جسمانی در وصول بغایت کمال نوعی ایشاں و از جادۂ مستقیم کہ باں غایت کہ منتہی تواند شد منحرف نیستند بخلاف جاہل کہ از معرفت فضائل و رذائل غافل و از تصرف قویٰ در غیر مقتضای فطرت از صوب صواب انجام تحصیل کمال کہ از خصیصۂ نوع اوست منحرف و متمائل پس جاہل از

حیوانات اخس باشد و چوں برہمیں قیاس احوال جمادات ملاحظہ کنند ظاہر گردد کہ ازان مرتبہ نیز فروترست چہ لسوء اختیار فطرت انسانی را از اعلیٰ علیین احسن تقویم باسفل سافلین اُولٰئِكَ كَالْاَنْعَامِ بَلْ هُمْ اَضَلُّ رسانیدہ و ارسطا طالیس گفتہ اگر بینائی و نابینائی ہر دو در چاہ افتند در شقاوت ہر دو شریک باشند اما نابینا بجہت فقدان اسباب احتراز معذور و مرحوم باشد و بینا جہت تقصیر نزد عقل معاتب و ملوم چنانکہ گفتہ اند شعر

وَلَمْ اَرَ فِيْ عُيُوْبِ النَّاسِ عَيْبًا　كَنَقْصِ الْقَادِرِيْنَ عَلَى التَّمَامِ

و باتفاق اہل عقل و نقل ہیچ فضیلت بے علم تمام نیست و لہذا حضرت رب الارباب در کتاب اعجاز انتساب حضرت رسالتمآب را امر باشند عای زیادتی علم میفرمایند چنانچہ فرمودہ وَقُلْ رَّبِّ زِدْنِيْ عِلْمًا و چوں عائشہ صدیقہؓ از حضرت مصطفوی صلی اللہ علیہ وسلم سوال کرد بِاَيِّ شَيْءٍ يَتَفَاضَلُ النَّاسُ فرمود بِالْعَقْلِ و حضرت مصطفیٰؐ با حضرت مرتضیٰؓ فرمود يَا عَلِيُّ اِذَا تَقَرَّبَ النَّاسُ اِلٰى خَالِقِهِمْ بِاَنْوَاعِ الْبِرِّ فَتَقَرَّبْ اَنْتَ بِعَقْلِكَ تَسْبِقُهُمْ بِالدَّرَجَاتِ وَالزُّلْفٰى یعنی ای علی چوں نزدیکی جویند مردم با آفرینندہ خود بسبب انواع طاعات و عبادات تو بسبب عقل و فکر در آلای و صفات او نزدیکی جوی باد تا بدرجات و قرب بر ایشاں سابق شوی و در حدیث ست اَلنَّاسُ اِمَّا عَالِمٌ اَوْ مُتَعَلِّمٌ وَالْبَاقِيْ هَمَجٌ یکی از صحابہ حضرت رسالت پناہ علیہ الصلوٰۃ اللہ سوال کرد کہ کدام عمل فاضلترست فرمود کہ علم دیگر ہمیں سوال کرد و ہمیں جواب داد تا سہ بار آں شخص گفت من از عمل سوال میکنم نہ از علم فرمود کہ عمل اندک با علم بہتر از عمل بسیار با جہل ست اما

علاج جہل مرکب

و حقیقت او اعتقاد غیر مطابق واقعست و ہر آئینہ مستلزم اعتقادست بآنکہ او عالمست تا ہمچنانکہ نداند و نداند کہ نداند و ازینجہت آنرا جہل مرکب خوانند و چنانچہ اطبای بدن از علاج

بعضی امراض مزمنہ وعلل مستحکمہ عاجز آیند اطبای نفوس از علاج این مرض عاجز ندچہ باوجود اعتقاد علم در شان خود طلب علم واکتساب صورت نبندد چنانچہ حضرت عیسی علی نبینا وعلیہ الصلوٰۃ والسلام فرمودہ از علاج اکمہ وابرص عاجز نیستم اما از علاج احمق عاجزم واقرب علاجی کہ فی الجملہ توقع نفعی ازاں تواں داشت اشتغال بعلوم ریاضیست چہ در مطالب آں حق از باطل امتیاز تام دارد و وہم را زیادت مجال مداخلت نیست چوں ہندسہ وحساب وامثال آں تا نفس او لذت یقین دریابد وچوں با معتقدات خود رجوع کند وآں نوع طمانینت ولذت درنیابد بر خلل خود مطلع شود وجہلش بسیط گردد واستعداد اکتساب فضائل در وپیدا شود واما امراض قوت دفع اگرچہ از حیطۂ حصر متجاوز ست لیکن بدتریں آں سہ جنس ست یکی غضب دوم جبن سوم خوف اول از جانب افراط بود دوم از جانب تفریط وسوم مناسبتے بار وارت کیفیت دارد اما

علاج غضب

وآں کیفیتی ست نفسانی کہ مقتضے حرکت روح ومرکب او کہ خون ست باشد بخارج جہت غلبہ ومبدء آں شہوت انتقام وچوں اشتداد یابد آں حرکت عنیف باشد ودماغ واعضا کہ مجاری روح نفسانی اند از دخان مظلم ممتلے شود واز ظلمت وخانیہ نور عقل مستور گردد و فعل او ضعیف وحکما تمثیل انسان دریں حال بغاری کردہ اند مملو از نیران محشو بدخان کہ ازاں غار بغیر از غو غاد شرار چیزے دیگر معلوم نشود ودریں حال علاج مشکل باشد چہ دریں مرتبہ ہر چند بنصح وزجر اشتغال کنند موجب زیادتی اشتعال نائرہ شود وتغیر وضع کردن مثلاً از جلوس بقیام یا عکس وامثال آں نافع باشد وآب سرد آشامیدن بشرط آنکہ محذوری متوقع نباشد وہمچنیں وضو کردن وبخواب رفتن بموجب نص حدیث متمم مکارم اخلاق صلی اللہ علیہ وسلم وامزجہ در قبول غضب مختلف باشند چہ بعضے کبریت صفت از اندک شررے اشتعال پذیرد وبعضے روغن داری سببی قوی فی الجملہ درنگیرد وبعضی چوں چوب خشک در اشتعال متوسط الحال

بعضے بغایت دیر متاثر شود واین مرتبه چوں نه از عجز وجبن باشد بلکه بنا بر وقار و اعمال فکرت
در عواقب باشد محمودست و تفاوت میان این مراتب در ابتدائی هیجان غضب باشد اما بعد از
تواتر اسباب همه مراتب مساوی الاقدام نمایند بلکه غضب صاحب مرتبهٔ اخیر باشد
چه البته ظهور غضب در دنیا بر سببی قوی تواند بود لهذا حضرت رسالت پناه علیه صلواتُ
اللهِ فرمود اِیَّاکُمْ وَغَضَبَ الْحَلِیْمِ و در حدیث نبویست که بنی آدم چند طبقه اند بعضے زود
بغضب روند و زود باز گردند و بعضے دیر بغضب روند و زود باز آیند و بعضی دیر بغضب روند
و دیر باز آیند و بهترین ایشان صاحب قسم ثانی ست و بدترین ایشان صاحب قسم آخر و امام
غزالی رحمه الله میفرماید که چوں غضب شخص را از حال خود بیروں می برد پس بر سلطان واجب
باشد که در حال غضب حکم بر عقوبت هیچ مسلمان نکند زیرا که شاید بسبب غضب تجاوز نماید
از انچه مستحق آنست و در عقوبت او حظ نفس خود خواهد و از ینجاست که امیر المومنین عمر
رضی الله عنه مستے را دید چوں خواست که او را بگیرد و دره زند زبان بدشنام بر کشاد امیر المومنین
او را رها کرد و باز گردید و فرمود که چوں مرا بغضب برد اگر او را دره میزدم برائے تسکین غضب خود
او را ایذا کرده میبودم نه از برائے خدائے تعالیٰ و روزی یکے از اهل جرائم را پیش عمر بن عبد العزیز
آوردند سخنانِ بلند در روی او گفت عمر بن عبد العزیز فرمود اگر نه آں بودے که مرا بغضب
بردهٔ ترا عقوبت میکردم و اسباب غضب ده است اوّل عجب دوم افتخار سوم مراء
چهارم لجاج پنجم مزاح ششم تکبر هفتم استهزا هشتم غدر نهم ضیم دهم منافست در طلب
نفائس که عزیز المثل باشد و لواحق غضب که این مرض را عرض باشد هفت ست
اوّل ندامت ـ دوم ترهب مکافات در دنیا و آخرت سوم دشمنی دوستان چهارم استهزائے
اراذل پنجم شماتت اعدا ششم تغیر مزاج هفتم تالم در همان حال و بحقیقت غضب جنون
یکساعت ست چنانچه حکما گفته اند چه هر آئینه مزاج غضبان از اعتدال صحی بحرارت مفرطه
مائل ست و اگر آں مزاج ملکی کند جنون سبعی باشد چنانچه واقف بر قوانین طبی داند و از ینجا ست

که مرتضی علی کرم الله وجهه فرموده که حدت نوعی از جنونست واگر صاحب آنرا پشیمانی نشود
نشانهٔ استحکام جنون باشد وگاه بود بسبب آنکه روح حرکت عنیف بخارج کند دل که
منبع روح حیوانیست خالی ماند و مدد روح که پیوسته ازو باعضا میرسد منقطع شود
یا بسبب اشتعال نائرهٔ حرارت غضبی جوهر روح احتراق یابد واز بخاریت بدخانیت
مستحیل شود و بهر دو حال سبب موت فجاءة گردد یا اخلاط محترق شود وازاں امراض ردیه مودیه
بهلاک تولد کند وازینجهت چوں ابوهریرهؓ از حضرت مصطفوی علیه الصلوٰة والسلام طلب
نصیحتی کرد سه نوبت او را از غضب نهی فرمود و بهماں اقتصار نمود و یکی از صحابه پیش
روی حضرت مصطفیٰ صلوات الله وسلامه علیه آمد و سوال کرد و همیں جواب فرمود دیگر
از طرف چپ همیں سوال کرد و همیں جواب شنید و همچنیں از قفا پس حضرت روی باو کرد
و فرمود که فهم نمیکنی دین آنست که لا تغضب نروی و در کلام مجید رست وَالْکَاظِمِیْنَ الْغَیْظَ وَ
الْعَافِیْنَ عَنِ النَّاسِ و علاج غضب چوں سائر امراض بدفع اسباب آں تواند بود پس اگر عجب
باشد و آں ظنیست کاذب در حق خود باستحقاق منزلتی که فی الواقع مستحق آں نباشد طریق دفعش آنکه
ملاحظهٔ نقائص و معائب خود نماید و باں کمال دیگراں هم اعتبار کند چه هیچکس نیست که اگر بنظر
انصاف اعتبار حال او رود کمالیکه خصیصهٔ او باشد ظاهر نشود چه حضرت حق سبحانه و تعالی
هر ذره از ذراتِ موجودات را مظهر اسمی خاص و مرآت صفتے معین گردانیده که غیری را دراں
شرکت نیست و در نظام عالم هر فرد را مدخلیت ع

کاندریں ملک چوں طاؤس بکارست مگس

واگر افتخار باشد بسعادت بدنی یا خارجی مثل مال و جمال یا نسب و جاه اگر مالست
عاقل را معلومست که امر خارجی خصوصاً که از آفات غصب و نهب ایمن نیست بسبب افتخار
نتواند شد واگر جمالست منفر رست چیزیکه باندک عارضه که موجب تبدل مزاج باشد در معرض
زوال ست نه لائق مباهات اهل دانش و کمال بود بیت

بر مال و جمال خویش مغرور مشو — کانرا بہ شبی برند و این را بہ تبی

واگر نسب ست کہ عبارت از شرف یکے از پدرانست چوں فرض کنیم کہ آں پدر حاضر شود گوید این شرف کہ تو دعوی میکنی بحقیقت مراست ترا بنفس خود چہ شرفست کہ بدان افتخار توانی کرد از جواب عاجز آید و ایضاً شاید کہ از فضلای زمان با پدرش معارضہ کند و دراں شرف بر و راجح آید پس چگونہ انتساب بران شخص مایۂ مباہات بر مثل آں فضلا تواند شد و این شیمۂ ناقصانست کہ بہ فضیلتی کہ در پدران خود تصور کنند داعیہ تفوق بر فضلا دارند کہ شاید کہ در مرتبہ آں پدران باز یادہ باشند و بر فرض آنکہ از ایشاں فروتر باشند اندک فضیلتے کہ در ذات شخص باشد اشرف تواند بود از فضیلت بسیار کہ در غیر او باشد و این خیال باطل خود را عرضۂ تشنیع عقلا و توبیخ فضلا دارند چنانکہ گفتہ اند **بیت**

اَئِنِ افْتَخَرْتَ بِاٰبَاءٍ مَضَوْا سَلَفاً — قُلْنَا صَدَقْتَ وَلٰکِنْ بِئْسَمَا وَلَدُوْا

وحضرت متمم مکارم اخلاق علیہ التحیۃ من الملک الخلاق فرمودہ لَاتَاْتُوْنِیْ بِاَنْسَابِکُمْ وَاْتُوْنِیْ بِاَعْمَالِکُمْ و امیر المومنین علی کرم اللہ وجہہ فرمودہ **قطعہ**

اَنَا ابْنُ نَفْسِیْ وَکُنْیَتِیْ اَدَبِیْ — مِنْ عَجَمٍ کُنْتُ اَمْ مِنَ الْعَرَبِ

اِنَّ الْفَتٰی مَنْ یَّقُوْلُ هَا اَنَا ذَا — لَیْسَ الْفَتٰی مَنْ یَقُوْلُ کَانَ اَبِیْ

محکیست کہ از رؤسائی یونان یکی بر غلامی افتخار کرد غلام گفت اگر مایہ مباہات تو جامہائے فاخرست کہ خود را بآں آراستہ این زینت در جامہ است نہ در تو واگر مرکوب چابک کہ بران سواری آں کمال از آں اسپ است نہ از آں تو واگر فضیلت پدرانست صاحب آں فضیلت ایشانند نہ تو و چوں ہیچکدام از جہات فضیلت از آن تو نیست اگر ہر یک حق خود را استرداد کند بلکہ چوں بتو منتقل نشدہ احتیاج باسترداد نیست پس ترا چہ شرف باشد و مرویست کہ حکیمی در صحبت صاحب ثروتی بود کہ باسباب دنیوی مباہات بینمود و دراں اثنا خواست کہ آب دہن بیندازد و بعد از انکہ از اطراف احتیاط کرد و موضعی لائق بآں نیافت

بر روی آں صاحب ثروت انداخت حاضراں زبان بعتاب دراز کردند حکیم گفت ادب آنست کہ آب دہن باخس مواضع انداز دمن چندانکہ از ہر طرف دیدم ہیچ محل خسیس تر از روی این شخص کہ بسبب صمت جہل از حلیہ حقیقت انسانیت ممسوخ شدہ نیافتم و این فقیر از بعضے استادان خود رحمہم اللہ شنیدہ کہ در نواحی فارس یکی از اہل دنیا کہ بمتاع غرور و نعمت زائلہ مغرور و مسرور بود نزدیکی از اہل کشف رفت در وقتیکہ او را در احوال خود استغراقی بود چوں نظر او براں دنیا دار افتاد خادم را بزجر گفت این خر را ازینجا بروں کن و چنداں مبالغہ نمود کہ دنیا دار بیروں رفت بعد ازانکہ ازاں حال فرود آمد خادم با او صورت ماجرا تقریر کرد گفت من غیر از صورت حمار از و چیزے مشاہدہ نکردم و اما مراء و لجاج موجب زوال علاقہ الفت و اختلال روابط وحدتست چہ مخالفت ضد موافقتست و نقد آنکہ کثرت را غلبہ و ظہور باشد رشتہ انتظام را میل بانفصام و اساس ارتباط را روی در انہدام باشد چہ قوام کثرت بقہرمان وحدت منوط و مربوط است پس این دو خصلت مفضی برفع نظام عالم کہ افسد مفاسد ست باشند و اما تکبر و آں غریبست تعجب و فرق میہما آنکہ عجب اعتقاد کمالیست در شان خود کہ فی الواقع در و نباشد و تکبر ادعای این کمالست یا دیگراں و اگرچہ اعتقاد آں نداشتہ باشد و علاجش آنکہ تامل نماید کہ کسیکہ دو نوبت بر ممر بول گذشتہ باشد چگونہ او را تکبر سزد و مرتضیٰ علی کرم اللہ وجہہ فرمودہ کہ انسان را چہ جائے تکبرست با آنکہ اول او نطفہ ء جرکن و آخر او مردہ ء متعفن و خود در میانہ حمال نجاست منتن و در حدیث قدسیست کہ اَلْكِبْرِيَاءُ رِدَائِي وَالْعَظَمَةُ إِزَارِي فَمَنْ نَازَعَنِي فِيهِمَا أَدْخَلْتُهُ نَارِي و در حدیث نبوی ست کہ در موطن حشر متکبراں را در صورت مورچہ حقیر حشر کنند و حقیقت آنکہ جز غنی مطلق کہ بہیچ وجہ گرد احتیاج را بذیال قدس جلال او مجال نشست نیست و وجود جمیع ممکنات پرتو انوار وجود و رشحہ آثار جود اوست ہیچکس استحقاق تکبر ندارد چہ میان تکبر و

اختلاج منافات بین ست بلیت

کبر زشتست و از گدایان زشت تر ・ روز برف سرد وانگه جامه تر

واما استهزا شیمهٔ مردم دنی باشد که بجهت استجلاب قلوب اهل ثروت و تقرب با ایشان وطمع در مال وجاه اقدام بران نمایند وچون کسی را هنری یا فضیلتی باشد وبحریت موصوف بود عیب داند که بمثل این توسل جوید بلکه بهنر وفضل خود را نزد ایشان وقعی حاصل کند ودر حدیثست که روز قیامت استهزا کنندگان را بدر بهشت خوانند وچون بآنجا رسند در بروی ایشان ببندند وبعد از انکه باز گردند ایشان را از دری دیگر بخوانند ودیگر بار که بآن در رسند در بروی ایشان ببندند وهمچنین با ایشان باین طریق سلوک کنند وبصورت استهزا ایشان را عقاب نمایند واما غدر وآن در مال وجاه وغیر آن باشد وتمام اقسام آن خیانتست که ازارذل رذائل ورذائل اراذلست ونزد هیچ عاقل مستحسن نیست وحضرت رسالت پناه صلی اللہ علیہ وسلّم آنرا اخلاق منافق شمرده وفرموده که روز قیامت غدر کننده را علمی باشد که بواسطهٔ آن جمیع اهل موقف بر غدر او مطلع شوند واین خلق در اتراک بیشتر باشد وفاکه ضد آنست در روم وحبش بیشتر باشد واما ضیم وآن تکلیف کسی بتحمل ظلم بروجه انتقام وقبح آن از ظلم والظلام فهم شود وعاقل باید که بر انتقام اقدام ننماید تا بیقین معلوم نکند که موذی بضرری دیگر نمیشود واین بعد از اعمال فکر وروّیت وحصول ملکهٔ حلم تواند بود بلکه مطلقاً عفو کردن اولیٰست که بسبب آن دشمن دوست گردد وبوصمت خجلت وعار موسوم شود واهل غیرت عفو عدو از ایشان بعد از قدرت انتقام بر خود اصعب دانند چنانکه گفته اند رحمُ الاعداءِ اَشدُّ مِن جمرة الاحشاء واما منافست ومنافست در طلب نفائس متضمن خطری چندست که سلاطین واهل مکنت را از ان احتراز مستحسنست چه جائے اوساط الناس چه هر پادشاه که جوهری نفیس در خزانهٔ او باشد از فوت آن ایمن نباشد چه معلومست که تصاریف ادوار

فلک دوار بل تقالیب اطوار اقدار صانع مختار مقتضی تغیر احوال و تبدل و انتقالست و خیاط روزگار جامع بلمع کون مرکبات را برشتهٔ اشعهٔ کواکب برهم دوزد آنگاه بمقراض فساد بدرد و و بآتش فنا بسوزد و استاد قضا هر ترکیبی که از عقاقیر عناصر بسازد یا زود رهاون فلک ساویده ازاں ماده ترکیبی دیگر اندوزد سُنَّةَ اللّٰهِ الَّتِیْ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللّٰهِ تَبْدِیْلًا وچوں پادشاه بفقد چیزی ازاں نفائس که گنجینه سینه را خزانه محبت آں ساخته مبتلا گردد هر آئینه در و آثار فزع و جزع ظاهر شود و المی که بمراتب از لذت وجدان آں بیشتر باشد باو راه یابد و چنانچه حکایت کرده اند که قبهٔ از بلور که بصفت صفای جوهر و روای منظر موصوف و معروف بود و مهندسان حاذق در خرط و استدارک آں وقائق صنعت رعایت کرده بودند نزد پادشاهے بتحفه آوردند چوں بنظر امعان دراں تامل نمود دقائق محاسن آں خاطر او را در ربود و در نظر او ثالث نیرین و ثانی قمرین آمد بفرمود که در خزانهٔ خاصه ضبط نمایند تا بهر وقت بمشاهده آں تنزه جوید چوں بمقتضای مصرعه

وَاَیُّ نَعِیْمٍ لَا یُکَدِّرُهُ الدَّهْرُ

حوادثِ روزگار و نوائب ادوار بر قاعده مستمره آں را عرضهٔ تلف ساخت پادشاه ازاں حتی عظیم متغیر و متاثر شد چنانچه از تدبیر امور مملکت و نظر در مصالح رعیت و معاشرت ندما و اہل صحبت باز ماند و از غایت تاسف و تلهف بر فوات آں یاقوت لبان را گوهر دنداں میگزیدو از فرط جزع از جزع دیدگاں اشک چوں عقیق بر چهره کهربا ساں میبارید و لسیم اشک و زر رخسار در بازار سودائی آں در آمده نقد اوقات را صرف نند که آں میمود چنداں سودائی هوائی آں قبه در دماغش جای گرفته بود که قبه بلورین فلک با چندین گوهر شب چراغ در چشم او تاریک مینمود و لعل را با همه سنگین دلے ازاں حال آتش در نهاد افتاد و مرجان را با چندیں گراں جانی ازیں حادثه جگر خون شد چندانکه خواص و اعیان در طلب جوهری نفیس که در تسلی خاطر پادشاه بدلِ آں تواند شد سعی و اجتهاد نمودند بجنبیت و حرمان باز گشتند و آخر الامر عنان تمالک و زمام تماسک

از قبضهٔ اقتدارش بیرون رفت و خللی کلی با مور ملکش راه یافت این حال ملوک است و اما مردم دنی را اگر متاعی شریف یا جوهری لطیف بدست آید متغلبان بطلب و طمع آن برخیزند و در انتزاع آن از و بستیزند اگر مسامحت نماید بغم و جزع گراید و اگر در صدد ممانعت در آید در معرض بلکه در آمده از جان بر آید پس چرا عاقل اختیار چیزی کند که عرضهٔ این مفاسد تواند شد ع

من جان جهانم نه جهان جان منست

اینست کلام در اسباب غضب و علاجش و هر که بحلیهٔ اعتدال متحلی باشد علاج غضب برو آسان نماید چه غضب جور ست و خروج از صراط مستقیم عدالت که بهیچ وجه محمود نیست و آنکه جماعتی توهم کنند که شدت غضب از فرط رجولیت باشد و بکمال باطل آنرا شجاعت دانند خیال فاسد ست چگونه خلقی که سبب امور قبیحه شود چون فساد احوال نفس و حرم و اقارب و عبید و خدم و خیل و حشم نزد عقل مستحسن باشد و لهذا حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و سلم فرمود که شجاعترین شجعان آنکس ست که در حال غضب مالک نفس خود باشد و چون از بعضی غزوات باز گشت فرمود رَجَعْنَا مِنَ الْجِهَادِ الْاَصْغَرِ اِلَى الْجِهَادِ الْاَكْبَرِ یعنی باز گشتیم از غزای کوچک بغزائی بزرگ گفتند که غزای بزرگ کدامست فرمود که جهاد با نفس خود که اَعْدٰی عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِي بَيْنَ جَنْبَيْكَ و اگر با فراط غضب رداءت کیفیت نیز منضم شود و بحیوانات عجم تشبه نموده با بهائم و جمادات چون ظروف و آلات و امتعه همین طریقه پیش گیرد و بضرب بهائم و قتل امثال کبوتر و گربه تشفی جوید اگر خط قلم ملائم طبع او نیاید یا قفل بر حسب استعجال او نگشاید آنرا بشکند و دیوانه صفت بدشنام نافرجام بر آید غایت رذالت باشد چنانچه از بعضی ملوک سابق که تهور منسوب بوده منقولست که چون کشتی او از سفر دریا دیر تر رسیدے بر دریا خشم گرفتے و دریا را بریختن آب انباشتن بکوهها تهدید نمودے و حکیم ابو علی مسکویه از بعضی سفها نقل کرده که بسبب آنکه چون شب در ماهتاب خفتے زنجور گشتی بر ماهتاب خشم گرفتی و بر دشنام او اقدام نمودی و ماه را هجو گفتے و هجو ماهی او ماه را مشهور ست و الحق بدین شیوه بکلاب تشبه

جستہ بیت

مہ نور میفشاند و سگ بانگ میزند سگ را بپرس خشم تو با ماہتاب چیست

و فی الجملہ امثال این افعال با کمال شناعت مضحکت و صاحب آں بر نقصان عقل و ردائت طبع خود ندا میکند و این وصمت شیمۂ ناقصان باشد مثل زناں و پیران منحرف و کودکان و بیماران وہمچنانکہ کیفیات بدنی بالعرض مودی بضد خود میشود در کیفیات نفسانی نیز گاہ باشد کہ رذیلت غضب از افراط قوت شہوت کہ حرصست واز وجہی ضد اوست متولد شود چہ حریص از مشتہی ممنوع گردد و نائرہ غضبش برافروزد و بخیل را اگر مالی ضائع شود بر احیا و خلطا کہ بہیچ وجہ در آں مدخل نداشتہ باشند خشم گیرد و ثمرۂ این سیر تہای نامحمود جز رفع صداقت وحدوث ندامت نباشد وچوں صائب عدالت بمیزان عقل ملکات را سنجیدہ دارد در حال کہ پیش آید از اغماض و اکرام وعفو و انتقام طریق اعتدال سپرد و منقولست کہ سفیہی معترض عرض اسکندر شد و زبان بعیب او بگشاد یکی از خواص گفت شاید کہ اگر ملک او را عقوبت فرماید ازیں فعل باز آید و موجب عبرت دیگراں شود اسکندر فرمود کہ اینمعنی خلاف رای صحیح و عقل صریحست چہ اکنوں از ما باو نا ملائمی نرسیدہ ہر کس کہ دریں حال مطلع شود باو بانکار بر آید و چوں ما او را عقوبت کنیم ہر آئینہ در مذمت وقدح افزاید و او را نزد عاقلاں عذری باشد در اقدام بآں و وقتی یکی از باغیان کہ ربقۂ اطاعت او را از رقبۂ رقیت انخلال دادہ بود بقید اسر مبتلا شد اسکندر رقم عفو بر صفحہ ہفوت او کشیدہ او را سر داد یکی از خواص از فرط غیظ گفت اگر من تو بودمی او را بکشتمی اسکندر گفت چوں من تو نیستم او را نمی کشم

علاج بد دلی

و آں سکون نفست از حرکت بانتقام در وقتیکہ حرکت اولی باشد و آں ضد غضبست چہ آں افراطست و دریں حرکت و ہر آینہ اعراض ردیہ لازم این مرض باشد مثل ہوان نفس و

سوء عیش و طمع فاسد مردم در حقوق او و قلت ثبات در کارها و کسل و حب راحت که منشاء حرمان از ہمہ سعادات باشد و تمکین ظلمہ از ظلم برود رضا بفضائح در نفس و اہل و استماع فضایح از شتم و قذف و ننگ نا داشتن از انچہ عار و شنار آں ظاہر باشد و تعطیل مہمات و علاج این مرض چوں سائر امراض برفع سبب باشد و آں تنبیہ نفس بر شناعت این حال تواند بود و تحریک غضب بتدبیرات لائقہ چوں غضب در افراد انسانی مرکوز ست و چوں ناقص باشد بتحریک متواتر چوں آتش از سنگ سر بر زند و بتدبیر لائق افروختہ گردد و درین باب مخاصمت باکسیکہ از غوائل او ایمن باشد بملائمت و تعرض بکسانیکہ در شتم و استخفاف او مبالغہ کنند نافع باین سیاق نزدیکست آنچہ منقولست کہ منصورین نوح را کہ والی ممالک خراسان بود وجع مفاصلی روی نمود کہ معظم اطبای آنزماں زبان باعتراف بعجز از علاج آں کشودند و بر قصور از تدبیر آں عارضہ اقرار نمودند رای ارکان دولت براں قرار یافت کہ با محمد زکریای رازی کہ از داناں قوانین علاج و اصلاح مزاج بود مشورت نمایند کسے باحضار او فرستادند چوں بکنار قلزم رسید از رکوب سفینہ تحاشی نمود تا او را دست و پائی بستہ در کشتی انداختند چوں از دریا عبور کردہ بپادشاہ رسید انواع تدبیرات لائقہ و تصرفات بعمل آورد و ہیچکدام از سہام تدبیر بر ہدف مقصود نیامد **بیت**

از قضا سرکنگبیں صفرا فزود روغن بادام خشکی مے نمود

بعد ازاں با پادشاہ گفت ہر چند معالجات جسمانی نمودم نفعی برآں مرتب نشد اکنوں تدبیری نفسانی ماندہ اگر از مزاولت آں نجاحی حاصل شود فبہا و الا یاس کلی خواہد بود پس پادشاہ تنہا بحمام برود مقرر نمود کہ دیگری در نیاید و بعد ازانکہ حرارت حمام در بدن پادشاہ مشتعل شد با کارد کشیدہ در برابر آمد و بانواع فحش زبان کشاد و گفت تو فرمودی کہ مرا دست و پای بستہ در روی آب انداختند و باہانت چندیں فرسنگ راہ بیاوردند من نیز حالی ہمیں کار و از تو انتقام خواہم در پادشاہ را نائرہ غضب اشتعال یافت و بی اختیار از جای برجست محمد زکریا در حال بیروں

دوید و مکتوبے بیکے از خواص سلطان داد و ایشاں گفت پادشاہ را بیروں آرید و بدستوری کہ اینجا نوشتہ ام عمل کنید و در حال بر مرکب تیز رو سوار شد و از خراسان بیروں آمد پس پادشاہ را بہماں طریق تدبیر کردند و صحت کلی یافت چہ مواد بلغمی کہ سبب مرض بود بواسطہ حرارت غضبی و مدد حرارت حمام تحلیل یافت بعد ازاں ہر چند پادشاہ او را طلبید بلا قات نمود و استعذار کہ ہر چند صورت شنیع کہ واقع شد بنا بر مصلحت علاج بود و فا ما شاید کہ چوں پادشاہ تذکر آں فرماید بر خاطرش گراں آید و از سلاطین ہیچ حال ایمن نتواں بود غرض ازیں حکایت آنکہ تہیج نائرہ غضب واگرچہ بواسطۂ برودت مزاج در غایت ضعف باشد ممکنست و بعضے حکما در جنگگاہہا و جاہائے مخوف رفتی و بوقت اضطراب دریا در کشتی نشستی تا ملکہ اقتحام حہائل و اخطار او را حاصل آید۔

علاج خوف

و آں عبارت از ہیئتی نفسانیت کہ نزد توقع مکروہی کہ نفس بر دفع آں قادر نباشد حادث شود و توقع نسبت بامری مستقبل تواند بود و آں امر یا ضروری باشد یا ممکن و ممکن را سبب یا فعل شخص باشد یا غیر فعل او و خوف از ہیچکدام ازیں اقسام مقتضای عقل نیست پس نشاید کہ عاقل ہیچ وجہ خوف راہ دہد اما اگر آں امر ضروری باشد چوں معلوم ست کہ دفع آں از حیطۂ قدرت بشری خارج ست پس در خوف ازاں جز استعجال بلا و استقبال عنا فائدہ نباشد و بواسطہ آں حال از تدبیر مصالح دینی یا دنیوی باز ماند و ایں خصلت او را بشقاوت دارین رساند و اگر آں امر ممکن باشد و سبب آں نہ فعل شخص باشد چوں در ذات خود ممکن الوجود و العدم ست پس جزم بر طرف وقوع کردن و بہ نقد متالم شدن منافی رائے صواب باشد بلکہ آنرا بر طبیعت امکان باید گذاشت و ایں قسم با آنکہ در استعجال محذور مشارکست با قسم اول خصوصیتے دارد کہ چوں تیقن الوقوع نیست بعدم خوف اولی باشد و

اگر سبب آن فعل شخص باشد باید که از سوء اختیار را اجتناب کند و اقدام فعلیکه مودی بوخامت عاقبت تواند بود ننماید چه ارتکاب قبایح باعتماد خفا مقتضای عقل نیست چه هر گه داند که ظهور قبیح که مستلزم فضیحت ست ممکنست و وقوعش بعید نیست همانا اقدام بران ننماید پس سبب خوف در صورت اولی حکم بر ممکنست بوجوب و درین صورت حکم بر ممکن بامتناع هر دو را منشاء قصور عقل و فتور درک تواند بود و چون مرگ از میان اسباب خوف بعموم و استیلا اختصاص دارد در خصوص او داد سخن دادن و عقدهٔ این خوف را از رشتهٔ جانها گشادن مناسبست

علاج خوف مرگ

اولاً باید دانست که مرگ فنای ذات انسانی نیست چه نفس ناطقه از نتیجهٔ ملکوت و پرتو انوار جبروتست و فنا را بساحت بقای او مجال نظری نیست و حوادث قرون را بجوهر ذات او تعلق نه شعر

هر گز نمیرد آنکه دلش زنده شد بعشق ثبت ست بر جریدهٔ عالم دوام ما

و این قاعده در حکمت براهین عقلیه مشید و ممهد گشته و آنچه درین محال مناسب مقتضای حال نماید آنکه اگر انسان فرض کند که عضوی از اعضای او مثل اصبعی منعدم شود در انانیت او هیچ نقصان نباید و همچنین بانتفای عضوی دیگر و هلم جراً اما آنوقت که تمام اعضا را بتدریج فرض انتفا کند و بوجدان صحیح در همه مراتب ذات خود را محفوظ یابد چون این مقدمه تمهید یافت نموده میشود که خوف مرگ یا از جهل بحقیقت آن باشد و توهم آنکه موت فنای ذاتیست یا از المی که پندارد که در نفس موتست یا بنقصانی که دران تصور کرده یا از احوال مابعد موت و آن راجع بشخص باشد چون عقاب در نشاء اخروی یا با اولاد و مخلفات او یا بحیرت درین امور و عدم جزم بران اکثر این امور چون بنظر عقل دیده شود

ومعیار اندیشۂ سنجیدہ منشاء خوف تواند بود اما اول بنابر آنکہ از تمہید معلوم شد کہ حقیقت مرگ انقطاع علاقہ نفست با بدن و ترک استعمال آلات بدنی و اما ثانی چوں الم جسمانی بواسطہ حیات است و حیات از پرتو تعلق نفس و موت موجب انقطاع این تعلق پس سبب رفع الم باشد انچہ مبدء احساس بغیر ملائم باشد منتفی گردد و اما ثالث ببا باید دانست کہ موت متمم آثار حقیقت انسانیت ست چنانچہ قدمای حکما در تعریف انسان گفتہ اند حیّ ناطقٌ مائتٌ پس موت تمامی باشد و توہم نقصان دراں از نقصان عقل باشد مصرعہ

نشنیدہ کہ ہر کہ بمیرد تمام شد

و عاقل باید کہ از مطمورۂ ظلمت آبا و طبیعت بفضای واسع عقل آید و حیات عقلی را بر حیات جسمانی مرجح داند و با انچہ کمال اوست مائل باشد و با جنجہ ہمت بر فراز ہفت آسمان برآمدہ ذروۂ ملکوت را ماوی سازد شعر

زد سحر طائر قدسم ز سر سدرہ صفیر کہ دریں دامگہ حادثہ آرام مگیر
قدسیاں بہر تو آراستہ عشرتگہ انس تو دریں غمکدہ چوں غمزدگان باندہ اسیر

ایضاً

نزا کہ دولت وصلش دوچار گشت بلا وگر بسازد اقامت دریں سپنج سرا

و اما رابع چوں عقاب بر جرائم مترتب میشود پس باید کہ اقدام بر معاصی نماید خوف بحقیقت از افعال سیئہ است و اما خامس اگر خوف از ضیعان اہل و اولاد اقارب و عشائر باشد باید کہ بداند کہ فیض ہدایت ازلی بمقتضای حکمت لم یزلی ہر ذرہ از ذرات وجود را چنانچہ لائق نظام عالم میداند بغایتی کہ مقصود ست ازاں میرساند و ہیچکس تغیر و تبدل آں نمیتواند و بر فرض حیات او نشو و اولاد خود غائت سعی میذول میدارند و اصلا منتج نمی آید و اگر تاسف و تلہف بر انقطاع از ایشاں و زوال ملک و مال باشد از قبیل حزنست و استعجال

الم و مکروه در چیزیکه حزن را دران هیچ فائده نیست و علاج حزن بیان خواهد یافت انشاء الله تعالی و بعد ازین نموده میشود که در فلسفه مقرر شده که هر کائنے فاسد ست و بدن انسان از جملهٔ کائنات است پس ضروری الفساد باشد چه اجزای عناصر بتگاپوی افلاک بهم آمده اند و بذات خود متداعی بانفکاک و افتراق اند پس هر آینه روزی از هم جدا شوند فرد

کیں سیل متفق بکند روزی این درخت
وین باد مختلف بکشد یکشب این چراغ

پس هر که وجود بدن خود خواهد ضمناً فساد که لازم آنست خواسته باشد و اگر موت نبودی نوبت مطالب در غایت بما نرسیدی و انشاء ابوعلی مسکویه آورده است که اگر فرض کنیم که یکی از گذشتگان که اعتنا بحفظ نسب او منوط باشد مثل حضرت ولایت پناه امیر المومنین علی کرم الله وجهه یا هر که از ذریت او باشد در مدت چهار صد سال که اتا زمان ابوعلی مسکویه بوده همه زنده بودندی همانا زیاده از ده هزار هزار آمدندی چه با وجود انواع فتن و مصائب و محن و نوائب که برین خاندان واقع شده و سعی ظلمه در استیصال ایشان قریب دویست هزار نفر از ایشان در بلاد متفرقه هستند و در هر شخصے که معاصر آنحضرت بوده چون همین اعتبار کنند درین مدت چهار صد سال بهر یک مثل این عدد زیاده شود و ازینجا معلوم شود که اگر چهار صد سال کس نمیرد و توالد و تناسل بر قرار باشد عدد وی در غایت کثرت حاصل شود و چون ضعف این مدت شود تضاعیف عدد اشخاص بر طریق تضاعیف بیوت شطرنج از حد عدد احصا بیرون رود و لبسیط هامون و عرصه ربع مسکون که حکمای هندس بمقیاس قیاس برهانی و معیار مقدمات عیانی مساحت نموده اند چون برافراد انسانی قسمت بود و هر یک را آنقدر زمین نرسد که پای بران نهد و راست بایستند تا اگر خواهند که همه دستها برداشته و بهم چسپیده بایستند در روی زمین نگنجند چه جای نشستن و خفتن و حرکات ضروریه و هیچ موضع جهت دفع فضلات

وزراعت نماند وچوں ایں حال در مدت ہشتصد سال وبلکہ کمتر ازاں باشد وزاضعاف
آں چگونہ بود پس تمنائے دوام حیات وکراہت ممات از جملہ خیالات ارباب محالات وضلالات
اصحاب جہالات تواند بود وعاقل باید کہ مرات خاطر راازرنگ زنگ چنیں کدورات صاف دارد
ویقین تصور نماید کہ آنچہ در انتظام عالم مشاہدہ میرود بروجہ احمل وطریق اکملست وتوہم
زیادتی دراں توہمی فاسدو اماکسیکہ تمنائے دوام جسمانی نکند ولیکن ازطول امل آرزوی
عمرد راز زیادت ازحد اعتدال نماید باید کہ بیند یشد کہ ہمانا غرض ازامتداد عمر لذات مترتبہ
براں تواند بود ومعلومست کہ در پیری تمام قوی روی بانحطاط نہند وحواس ظاہرہ وباطنہ کلال
یابد ولذت صحت کہ اصل جمیع لذائذ ست مفقود گردد وبمقتضای وَمَنْ نُعَمِّرْهُ نُنَكِّسْهُ
فِي الْخَلْقِ تمام احوال او متراجع شدہ قوت بہ ضعف وصحت بعلت وعزت بذلت متبدل شود
چنانچہ اہل واولاد ازو ملول شوند وعلاوہ ہردم بفراق ہمدمی وہر لحظہ بفوات محرمی وہر ساعت
بمصیبتی وہرلمحہ برزیتی مبتلا شود پس بحقیقت ہر کہ طلب عمر دراز زیادت ازحد اعتدال کردہ
باشد طالب ایں تبعات کہ تابع آنست بودہ باشد وچوں معلوم شد کہ موت ضروریست و
حقیقت آں خلاص نفس مجرد شریف از تحمل باربدن خالی کثیف است ونجات طائر ملکوتی
از قفس قالب ناسوتی ومحقق شد کہ قرارگاہ نفس انسانی عالمی دیگرست پس عاقل باید کہ
بکسب سعادات سرمدی ولذات ابدی نوشیدہ حیوان صفت بآب وعلف سر فرونیاورد
بلکہ انسان صورت میل بعالم بالا کندہ وقوای جسمانی را در تحصیل اسباب لذات عقلی صرف
نماید ودریں نشاء قطع تعلق از علائق جسمانی کردہ بمقتضائی مُوْتُوْا قَبْلَ اَنْ تَمُوْتُوْا
بموت ارادی بمیرد تا چوں مرگ طبیعی دررسد از مضیق زماں ومکاں بسعت اعلیٰ علیین
درجوار قدس رب العالمین ومقعد صدق کہ مستقر انبیاء وصدیقین ست انتقال
نماید وبحیات طبیعی ابدی فائز گردد وچنانچہ افلاطون گفتہ مُتْ بِالْاِرَادَةِ تَحْيَ
بِالطَّبِيْعَةِ

نظم

خرم آں روز کزیں منزل ویراں بردم
راحت جاں طلبم در پے جاناں بردم
بہوائی رُخِ او ذرہ صفت رقص کناں
تالب چشمۂ خورشید درخشاں بردم

اینست علاج امراض قوت دفع اما امراض قوت جذب نیز یا از حیز افراط است یا از حیز تفریط یا از رداءت کیفیت و در تحت ہر یک انواع بسیارست لیکن مخوف ترین آں چہارست اوّل افراط شہوت دوم بطالت سوم حزن چہارم حسد پس ذکر علاج ایشاں بر وجہ اختصار لائق نمود۔

علاج افراط شہوت

آں اگر بماکولات و مشروبات باشد ملاحظۂ رذالت آنہا و خست شرکا و تبعات و مفاسد مترتبہ براں باید نمود مثل ہوان و مذلت و سقوط حشمت و زوال مہابت و ہرگونہ رذیلت از فطور فطنت و ظہور بلادت و حدوث ہر نوع از علت کہ بحسب قواعد طبی براں مرتب میشود چنانکہ اطبا گفتہ اند منشا ہمہ امراض افراط در اکل و شربست و حضرت اصدق القائلین فرمودہ کُلُوا فِی بَعْضِ بَطْنِکُمْ تَصِحُّوا و در حدیثی دیگر فرمودہ اَلْبِطْنَۃُ رَأْسُ کُلِّ دَاءٍ و اگر بمناکح شہیہ باشد با تذکر معانی ملاحظہ باید نمود کہ اعظم اسباب ضعف بدن و فساد عقل و نقصان عمر و تلف مال حرص بر مناکحت و اما حجۃ الاسلام ابو حامد غزالی علیہ الرحمۃ من الملک المتعالی تشبیہ ایں شہوت بعامل ظالم کردہ کہ اگر سلطان او را مطلق العنان گذارد ہمہ اموال رعیت بستاند و ایشاں را بفقر و فاقہ رساند بوصلہ خزانہ سلطان و اجرای لشکریاں نتشاند قوت شہوت نیز اگر مقہور قہرمان عقل نباشد تمام مواد صالحہ و اخلاط محمودہ کہ مکتسب رعایای قوای غاذیہ است در وجہ خود صرف نماید و جمیع قوی و اعضا را منہوک و ضعیف سازد و چوں بحکم عقل بر نہج عدل بقدر واجب در بقای نوع اقتصار کند چوں عاملی باشد کہ خراج بطریق عدالت بستاند و در مصالح مملکت پادشاہ ار سد ثغور و اصلاح قناطر و اجرای عساکر منصورہ مصروف گرداند

باید که تامل کنند که قرب زناں بهمدیگر ور لذت از قرب اطعمه بیکدیگر در سد جوعت بیشتر ست پس همچنانکه عقل قبیح داند که طعامی مهیا در خانهٔ خود بگذارند و بدریوزه مثل آں طعام بدر خانهٔ دیگراں روند شنیع داند که حرمت شرع و عقل را بر طرف کرده از جفت حلال خود تجاوز نماید و بمواقع حرمت که مواقعت با اجنبیات خبیثات ست درآید با وجود چندیں مفاسد که بحسب شرع و عقل براں مترتب ست چنانچه در حدیث مصطفویست که زنا سبب نقصان برکت در عمر و رزق میشود و در زبور مسطورست که کمترین بلائی بر زانی مسلط ست آنست که برکت رزق ازو محو شود و اگر عنان نفس را بدست هوا و حرص باز گذارد و بمرتبه رسد که اگر در همه عالم فی المثل یک زن ماند که باو نرسیده باشد تصور کند که در استمتاع باو لذتیست که در هیچ زن دیگر متصور نیست و ایں عین جهالت و بلاهت تواند بود و چوں بقدر اعتدال قوت شهوت را بحرکت آورد ازیں مفاسد محفوظ باشد و قوم دریں مقام عشق را از جمله امراض شهوت شمرده اند و برآنکه تباه ترین انواع امراض ایں قوتست حکم کرده و آں صرف همتست بطلب یک شخص معین بجهت استیلاء شهوت و علاج آں صرف فکرست ازاں شخص و اشتغال بعلوم دقیقه و صناعات انیقه که دراں بمزید تاملی و فرط تعملی احتیاج باشد و تسکین شهوت باستفراغ مواد هیجه و استعمال مطفیات چنانچه در کتب طبی مشروح گشته

اشراق

ایں سخن در عشق بهیمی ست که منشا آں افراط شهوت باشد اما عشق نفسانی که مبدء آں تناسب روحانیست در عداد رذائل نیست بلکه از فنون فضائلست چه طبائع لطیفه را با صور ظریفه بحکم آنکه جنسیت علت ضم ست میلی عظیم تواند بود و در طریق عدالت ایمائی بسراین معنی رفته و آنچه مناسب خصوص ایں مقام باشد آنکه هرچند نسبت اعتدال مزاج شخص الطف و اشرف باشد میلان نفس او بصور حسنه و نغمات رخیمه و شمایل کریمه

اقوی تواند بود هر چہ ہر آئینہ چوں نہال کمال ہر دو در یک ہوا سر بر میزند و دوحۂ اعتدال ہر دو از یک منبع سیراب میشود میل باتحاد کہ حقیقت محبت ہمانست ظاہر خواہد شد و چوں این دو نسبت شریفہ ورود منظہر ظاہر شدہ بحکم اختلاف استعداد و خصوصیات قوابل ہر آئینہ در یکی بوجہ اتم و اعلیٰ خواہد بود و در دیگری انقص و ادنیٰ پس عاشقیت از طرف نقصان سر بر زند و معشوقیت از طرف کمال جلوہ کند و اول استدعای خفا و انتقاد کند و ثانی اقتضای جلاد نفاذ لہٰذا و راعداد متحابہ و آں دو عدد ست کہ کسور ہر یک از اں دو عین عدد دیگر میشود چوں دو صد و بیست و دو صد و ہشتاد و چہار حکما گفتہ اند اگر دو شخص را اتفاق افتد در امری یا این دو عدد از ماکولات یا غیر آں یا ہر یک وفق یکے ازین دو عدد در لوحی نہادہ با خود دارند البتہ میان ایشاں محبت والتیام حاصل شود و عدد کمتر را برائے محب تعین کردہ اند و عدد بیشتر برای محبوب و این عشق شعار حکمای الٰہیین ست و در تلطیف سر و تنویر روح مدخلی تام دارد چہ ہر جا کہ خورشید جہاں افروز عشق بحکم وَاَشْرَقَتِ الْاَرْضُ بِنُوْرِ رَبِّهَا از افق روح انسانی بر آید ظلمات کثایف طبیعت روی بمغرب افول نہادہ راہ عدم بپیماید و ہر کجا آتش عالم سوز شوق کہ لَا تُبْقِیْ وَلَا تَذَرُ وصف الحال او ست در صحرای وجود در گیرد ارضیات طبیعت را بکلی بسوزاند بیت

آتش عشق تو ام خرمن پندار بسوخت — تن و جاں و دل و دین جملہ بیکبار بسوخت

ہلہ ای عشق جہانسوز چہ چیزی چہ نامے — محیی دین ہدی ماحی آثار ظلامے

وازینجہت حکما گفتہ اند کہ سہ چیز موجب جودت ذہن و لطافت نفس ست یکی عشق عفیف دوم فکر لطیف سوم سماع وعظ از قائلی ذکی شریف و مشائخ صوفیہ طالب را در ابتدا العشق ارشاد فرمودہ اند مصرعہ

ازیں بہتر چہ باشد حسن ارشاد

و در حدیث ست مَنْ عَشِقَ وَعَفَّ وَكَتَمَ وَمَاتَ مَاتَ شَهِيْدًا و در حدیث دیگر اِنَّ اللّٰهَ جَمِيْلٌ يُحِبُّ الْجَمَالَ و شیخ ذو النون مصری فرمودہ مَنِ اسْتَانَسَ بِاللّٰهِ اِسْتَانَسَ بِكُلِّ شَيْءٍ مَلِيْحٍ

وَوَجدِ صَبیح وسلطان اہل عشق والعرفان شیخ ابومحمد روزبہان مبقر فائد سر لاہوت بی رحمت حلول در ناسوت تست وجمال ناسوت از عکس جمال لاہوت بیت

جائی نتواں یافت کہ از عکس جمالش | بالا شجری دل حجری لب شکری نیست

وحقیقت آنکہ بحکم حکم الاُصُوْل یَسْرِیْ فِی الْفُرُوْعِ سر محبت ازلی در مکامن مطون ممکنات ساریست وپرتو نور عشق اولی کہ مضمون فَاَحْبَبْتُ اَنْ اُعْرَفَ است بر مجالی ذرات اعیان کائنات ظاہر وجاری ہمان پرتوست کہ در افلاک بصورت میل ارادی کہ مبدء حرکتِ دوریست ظاہر گشتہ ودر عناصر بصفت میل طبعی برآمدہ ودر نباتات مبدء نشو ونما شدہ ودر حیوانات بصورت قوت شوقی برزدہ ودر نفوس کاملہ انسانی بصفت عشق روحانی تجلی کردہ واگر کسی دیدہ اعتبار بکشاید وگرد سراپای جہان برآید واز ملاء اعلی کہ از لوث طبائع پاکند بعالم افلاک آید واز انجا بمرکز خاک تنزل کند ہیچ ذرہ از پرتو نور عشق خالی نیابد شعر

در ازل از خم عشقش قدحے در دادند | زاں فلک چرخ زناں گشت وزمیں مست افتاد

قَدْ دَبَّ حُبُّكَ فِی الْاَشْیَاءِ اَجْمَعِهَا | مَا فِی الْوُجُوْدِ سِوٰی مَنْ شَفَّهُ الشَّجَنُ

واکابر حکما سریان عشق در موجودات اثبات نمودہ اند ولیکن چوں بیان عشق نفسانی وبہیمی شکست وہر کس را مکنت قہر قوای شہوی ودواعی طبیعت نبست چہ مصرعہ

ہر ہوسناکی چہ داند جام وسنداں باختن

وچالاکان طریقت کہ راہ عشق را باقدام نامرادی تواند سپرد وبموت ارادی از رغبات جسمانی ولذائذ شہوانی تواند مرد از کبریت احمر عزیز ترند واکثر مردم بقید ہوای نفس اسیرند واز ربقہ طاعت طبیعت بیروں نیامدہ فسق را عشق نامند وہوس را محبت دانند وباصفات بہیمی دعوی کمال انسانی کنند وبارقیت شہوت داعیہ رتبت آزادگان دارند ہیہات ہیہات بلبیت

زاد ایں بادیہ در دست سلیماں ہوس | شاہباز ی نتواں کرد بہ بال مگسے

بنابراں طریق عافیت اسلم بود قطعه

وَعیش خالیاً فالحبّ اَوّلہٗ عَنا	وَاَوسطہ سقمٌ وَآخرہٗ قتلُ
نصحتک علماً بالهوی الذی ارٰی	مخالفتی فاختر لنفسک ما یحلو

وعلامتی کہ بآں تفرقہ میان عشق نفسانی و بہیمی تواں کرد چنانچہ امام غزالی در بعض تصانیف آوردہ آنست کہ اگر شخصے از حسن آں نوع لذت یابد کہ از نظر سبزہ و آب رواں و نظائر آں میباید نشانہ خمود شہوت و نظر بریں تقدیر پر مباحست و اگر لذتی دیگر کہ مبدأ حرکت شہوت تواند شد آں میل شہوانی بہیمی ست و نظر براں حرام و دیگر گفتہ اند کہ در عشق نفسانے میل بحرکات و کلمات بیشتر میباشد از میل باعضاء و تناسب آں چہ میل نفس بروحانیت بیشتر ست از جسمانیات و چوں سخن در عشق نہ ازاں قبیلست کہ باستطراد و اداے آں تواں دادیدیں مقدار اقتصار نمودہ باصل سخن رجوع افتاد وَاللهُ وَلِیُّ العِصمَۃِ والسداد

علاج حزن

واما علاج حزن و آں المیست نفسانی کہ از فقد محبوبی و فوت مطلوبی حاصل شود و سبب آں حرص و طمع است در حصول مشتہیات جسمانی و مستلذات بدنی و توقع بقای زخارف دنیوی و علاج آں تاملست دراں کہ اشخاص عالم کون و فساد قابل ثبات و بقانیستند چنانچہ در علاج خوف مرگ اشارتی باں رفت و آنچہ ثابت و باقی تواند بود امور عقلی و سعادات نفسانی ست کہ از حیطۂ زماں و حوزۂ مکاں و تصرف اضداد و تطرق فساد متعالیست تا چوں یقین کامل باین معنی حاصل شود طمع فاسد و خیال باطلست نہد و بالکلیہ ہمت بر کمال عقلی و ملکات فاضلہ کہ باقیات صالحات و سبب اتصال بجوار قدس حضرت ذوالجلال اند مقصور دارد و از منزل حرص کہ محل احزان دائمہ و آلام متراکمہ است خلاص یافتہ بمقام رضا کہ موطن بہجت حقیقی و سرور

دائمیست پیوند چنانچه مضمون کریمہ اَلَاۤ اِنَّ اَوْلِیَآءَ اللّٰہِ لَا خَوْفٌ عَلَیْھِمْ وَلَا ھُمْ یَحْزَنُوْنَ اشعار بران میفرماید **ابیات**

وَمَنْ سَرَّہٗ اَنْ لَا یَرٰی مَا یَسُوْءُہٗ ۔۔۔ فَلَا یَتَّخِذْ شَیْئًا یَخَافُ لَہٗ فَقْدًا

جمشید جز حکایت جام از جہاں نبرد ۔۔۔ زنہار دل مبند بر اسباب دنیوی

و باید کہ نفس خود را بموجود خوشنود کند و بانچہ او را نباشد غمگین نشود تا بسرور دائم تواند زیست چنانچہ در حدیثست اِنَّ اللّٰہَ تَعَالٰی بِحِکْمَتِہٖ وَجَلَالِہٖ جَعَلَ الرَّوْحَ وَالْفَرَحَ فِی الرِّضَا وَالْیَقِیْنِ یعنی اللہ تعالیٰ بحکمت و جلال خود سرور شادمانی در رضا و یقین تعبیہ فرمودہ و اگر بر و دشوار نماید تامل در احوال طبقات مردم نماید چہ ہر یک و اگرچہ اہل صنائع باشد بمقتضائے کُلُّ حِزْبٍ بِمَا لَدَیْھِمْ فَرِحُوْنَ بطور و طریقۂ خود مسرور اند بلکہ دیگران را محروم و مرحوم میدانند پس طالب فضیلت باید کہ درین معنی از اہل جہالت و ضلالت کم نباشد و نظر بر زخارف دنیوی کہ در دست دیگران باشد ننماید و بفقدان آں ملامت بخود راہ ندہد چنانچہ حضرت اللہ تعالیٰ در کلام اعجاز نظام حضرت رسالت پناہ را میفرماید وَلَا تَمُدَّنَّ عَیْنَیْکَ اِلٰی مَا مَتَّعْنَا بِہٖۤ اَزْوَاجًا مِّنْھُمْ زَھْرَۃَ الْحَیٰوۃِ الدُّنْیَا لِنَفْتِنَھُمْ فِیْہِ و بطلیموس حکیم گفتہ حریص ہمیشہ درویش باشد و اگرچہ ہمہ جہان او را بود و قنوع توانگر باشد و اگرچہ او را ہیچ نباشد و از آیاتِ منسوخہ قرآنیست لَوْ کَانَ لِابْنِ اٰدَمَ وَادِیَانِ مِنَ الذَّھَبِ وَالْفِضَّۃِ لَابْتَغٰی اِلَیْھِمَا ثَالِثًا وَمَا یَمْلَاُ جَوْفَہٗ اِلَّا التُّرَابُ **فرد**

پر می نشود کاسۂ سرہا ز ہوس ۔۔۔ ہر کاسہ کہ سرنگون بود پر نشود

و کندی دلیل گفتہ بر آنکہ حزن امری ضروری نیست بلکہ حالتیست کہ اغنیا را دران مدخل تامست و آں آنست کہ ہر مطلوبی کہ از کسی فوت شود البتہ جماعتے باشند کہ

ازاں مطلوب محروم باشند و باوجود آں راضی و فرحاں باشند و ایں دلیلست برآنکه
حزن بر فقدان ضروری نیست و هر مصیبتی و ناملائمی که بکسے رسد البته بعد از مدتی او را
حزن بفرح و بکا بضحک تبدیل شود و مثل کسی که طمع در بقای اسباب دنیوی نماید
کسیست که در ضیافتے حاضر شود و شمامه در میان مجلس بنوبت بهر کس رسانند و هر
یک لحظه از رائحه فائحه آں تمتع گیرند و چوں نوبت باو رسد طمع اختصاص دراں کند
و خواهد که از دست ندهد و چوں ازو باز گیرند حسرت و حزن بخود راه دهد چه تمام اسباب
دنیا ودائع الٰهی ست که بتناوب و تداول بهر یک از طبقات عباد میرساند و بهر وقت
که ارادت بی علت متعلق شود باز می گیرد چنانچه امام شافعی رضی الله عنه فرموده بیت

وَمَا الْمَالُ وَالْاَهْلُوْنَ اِلَّا وَدَائِعُ　　وَلَا بُدَّ يَوْمًا اَنْ تُرَدَّ الْوَدَائِعُ

و عاقل باید که در رد ودیعت خوشدل باشد و حزن و تاسف بخود راه ندهد و بزرگی
گفته که اگر دنیا را همیں عیب بیش نبودی که عاریتیست بایستی که صاحب همت براں
التفات ننمودی از سقراط پرسیدند که سبب فرط نشاط و قلت حزنِ تو چیست
گفت آنکه من دل بر چیزے ننهم که چوں از من فوت شود اندوهگین شوم اما

علاج حسد

و آں ترقب زوال نعمت غیرست خواه که تمنای وصول آں بخود کند یا نه و ایں معنی اگر
باعث براں حرص بر وصول آں نعمت بخود باشد بمشارکت قوت شهوی تواند بود و اگر
باعث براں مجرد حصول نکوهی محسود باشد از رذائل قوت غضبی بود بے مداخلت
قوت شهوی و ایں مرض بدترین امراضست چه حاسد بنعمت و خیر دیگراں ملول
شود و هرگز نعم الٰهی از اهل عالم منقطع نگردد پس حزن و الم حاسد نیز هرگز انقطاع
نیابد و در حدیثست اَلْحَسَدُ يَاْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَاْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ یعنی آتش

حسد خرمن حسنات را میسوزاند همچنانکه آتش هیزم را میسوزاند و بدترین انواع حسد آنست
که در میان علما بیاشد چه امور دنیاوی چون بواسطه ضیق مجال محل تزاحم است گاه باشد
که وصول نعمتی بکسی بی زوال از دیگری متصور نشود بخلاف علم که ازین شائبه منزه است چه
دران مزاحمت نیست و بانفاق و صرف زوال و نقصان بآن راه نیابد و فی الواقع حسد
این طائفه هم راجع باسباب دنیوی میشود و علاج حسد قریب بعلاج حزن و غضب باشد و اما
غبطت آنست که رغبت کند در آنکه مثل آن نعمت که دیگری را باشد او را حاصل شود بی
تمنی زوال نعمت غیر و آن اگر امور دنیوی باشد زائد بر قدر کفاف و مصلحت مذموم باشد و بقدر کفاف
و صلاح محمود و در امور اخروی و فضائل نفسانی مطلقاً محمود و چون فطن لبیب درین مباحث تامل نماید بمعاونت
آن بر معالجات دیگر امراض قادر آید مثلاً در علاج کذب ملاحظه کند که غرض از نطق اعلام
غیر ست بانچه ضمیر اوست و کذب منافی این غرض ست پس صرف نطق دران وضع الشئی
غیر موضعه باشد که ظلم عبارت ازانست و باعث بران حرص مالی یا جاهی باشد و رذالت
حرص معلوم ست و برین قیاس سائر رذائل

لامع دوم در تدبیر منزل و دروی شش لمعه است

لمعه اوّل

در سبب احتیاج بمنزل چون انسان در بقای شخص بغذا محتاج است و غذای انسانی بی تدبیر
صناعی چون کشتن و درودن و خرد کردن و پاک کردن و سرشتن و پختن مهیا نمیشود و تمهید این
اسباب جز بمعاونت و مشارکت صورت نبندد بخلاف غذای دیگر حیوانات که طبیعی ست
و صناعت را دران مدخل نیست و چون تهیه آنمقدار غذا که ضرورت هر روز باشد روز بروز
متعذر ست پس احتیاج باذخار اسباب معاش و حفظ آن از دیگران بنای نوع حاصل باشد و

محافظت بی مکانی که غذا و قوت را در آن حفظ توان کرد و دست تغلب ظالمان از آن کوتاه باشد میسر نیست پس بمنازل احتیاج باشد و چون شخص را ترتیب صناعی که در تحصیل غذا ضروریست احتیاج باشد پس البته او را معاونی باید که در وقت غیبت و اشتغال او بامور ضروری اقامت در منزل نماید و بنیابت او بحفظ اغذیه و اقوات مشغول گردد و این حاجت نظر بحال شخص است و نظر بحال نوع لابد است از اینکه بازدواج او توالد و تناسل حاصل شود پس حکمت الٰهی مقتضی آن باشد که بنا کحه هم امر منزل مضبوط ماند و هم امر تناسل منتظم شود و چون فرزند حاصل شود تدبیر او بر وجه لائق واجب باشد و چون جمیعی یعنی مرد و زن و فرزند مجتمع شوند هر آئینه مراعات مصالح ایشان بدون معاون دشوار باشد پس احتیاج باعوان و خدم باشد و بدین جماعت که ارکان منزل اند انتظام معاش صورت بندد و مثل پدر و مادر و فرزند و خادم و قوت و چون نظام هر کثرتی بوحدتی تالیفی متوسط است نظام منزل نیز بتدبیر صناعی که موجب رابطه الفت باشد مربوط تواند بود و از اشخاص مذکوره پدر باین تدبیر اولی است پس ریاست منزل و سیاست اهل آن مفوض باو باشد و مدبر را بانواع تدبیرات صائبه از ترغیب و ترهیب و وعد و وعید و تکلیف و رفق و مدارا و لطف و عنف قیام بسیاست باید نمود تا هر یک از آنچه در تحت تدبیر او ست بکمال لائق رسد و از اختلال ایمن باشد و مراد از منزل درین مقام نه خانه ایست که از خشت و گل و سنگ و چوب باشد بلکه مراد تالیفی مخصوص است که میان شوهر و زن و والد و مولود و خادم و مخدوم و متمول و مال واقع شود خواه در مسکن چوب و سنگ سکون نمائند و خواه در خیمه و خرگاه و خواه در سایه درخت و مغارات۔ ۔ ۔ ۔ علم تدبیر منزل معرفت طریق سیاست احوال این طائفه باشد بر وجهی که از خلل ایمن تواند بود و چون احتیاج باین اجتماع عموم خلائق را است پس همه را تحصیل این علم باید نمود و اصل کلیه در تدبیر منزل آنکه مدبر نظر کند در احوال ارکان منزل و هر یک را در محل خود بدارد و اگر در یکی خلل واقع شود اصلاح کند و همچنانکه طبیب قطع عضوی

از برائے مصلحت عضو اشرف جائز بل واجب میدارد و در تدبیر منزل نیز رکن اخس را تن فدای رکن اشرف باید داشت واگرچہ خصوصیت منزل دریں فن ملحوظ نیست چنانکہ اشارت بآں رفت حکما اشارتی بتدبیر اشرف انواع منازل کہ بناست نمودہ اند و گفتہ اند افضل مساکن آنست کہ محکم باشد وسقف آں بارتفاع مائل و درہائی آں واسع ومقام لایق ہر فصلی و موسمی دراں معد باشد و احتیاطیکہ در دفع غرق وحرق ونقب وتعرض ہوام و سرقہ باید دراں مرعی بود ودر حدیثیست کہ بنا باید کہ ارتفاع آں زیادہ از شش گز نباشد و چوں از شش گز زیادہ بلند کنند ملکی ندا کند الی این یا اشرف الفاسقین یعنی تا کجا عمارت را بلند خواہی کرد ای مسرف ترین متقلبان و ملاحظہ حال ہمسایہ باید کرد و چہ ہمسایہ بد شرعاً و عقلاً موجب بسی فساد میشود و افلاطون در کوی زرگران جای گرفتہ بود و چوں از حکمت آں سوال کردند گفت ازانجہت کہ در وقتیکہ خواب غلبہ کند و از مطالعہ وتامل باز دارد باواز مطرقہ ایشاں بیدار شوم

لمعہ دوم

در سیاست اقوات واموال چوں معلوم گشت کہ انسانرا احتیاج بادخار اقوات و ارزاق حاصلست پس احتیاط آنست کہ از اجناس مختلفہ ذخیرہ کند تا اگر بعضے اجناس در معرض تلف آید بعضی بماند و بجہت ضرورت معاملات بدینار کہ حافظ عدالت و ناموس اصغرست احتیاج است و بنا بر عزت و نفاست و رزانت جوہر و متانت ترکیب اندکی از دیا بسیاری اجناس مقاومت کند و بدیں سبب احتیاج بنقل اقوات ازمساکن بمساکن بعیدہ نباشد و اگر دینار نبودی مشقت نقل ضروریات بلاد بعیدہ تحمل بایستی نمود و نظر در حال مال یا باعتبار دخل باشد یا باعتبار حفظ یا باعتبار خرج اما دخل بردو قسم یکی آنکہ باسبابی شود کہ بتدبیر شخص منوط باشد چوں صناعات دوم آنکہ اختیار را دراں دخل نباشد چوں مواریث و عطایا

واصول مکاسب سہ چیز است چنانچہ بعضے ائمہ دین گفتہ اند زراعت وتجارت وصناعت و امام شافعی رضی اللہ عنہ برانست کہ تجارت بہترین ہر سہ است وماوردی از اصحاب شافعی گفتہ کہ زراعت بہتر است وبعضی علمای متاخر گفتہ کہ چوں دریں زمانہ اموال بیشتر مشتبہ ہست ودروغ بر مردم غالب تجارت از احتیاط دور باشد وزراعت اوسط باشد وچوں زمان امام شافعیؒ اموال حلال شائع بودہ وامانت ودیانت بیشتر ازیں جہت حکم برحجان تجارت فرمودہ وحکما گفتہ اند کہ بر تجارت اعتماد نباید کرد چہ شرط آں مایہ است وآں در معرض زوال است و در کسب از سہ چیز احتراز باید کرد یکی جور چنانچہ بہ تغلب یا بہ تفاوت وزن وکیل چیزے برند دوم عار چوں مسخرگی وہزل واستہزا انچہ مودی بمذلت باشد سوم دنائت چوں کناسی ودباغی تا ممکن از صناعات شریفہ وصناعات بعضی ضروری بود مانند زراعت وبعضی غیر ضروری چوں زرگری ونقاشی وعلی الجملہ صناعات سہ نوع است شریف وخسیس ومتوسط شریف آنست کہ تعلق بقوت نفسانی داشتہ باشد وآں صناعات احرار وارباب مروت باشد ومعظم آں سہ نوع است یکی آنکہ تعلق بجوہر عقل دارد چوں صنعت ووزارت دوم آنکہ بادب وفضل تعلق دارد چوں کتابت وبلاغت ونجوم وطب واستیفاء ومساحت سوم آنکہ تعلق بقوت و شجاعت دارد چوں سواری وضبط ثغور ودفع اعداء وصناعات خسیسہ ہم سہ نوع است یکی آنکہ منافی مصلحت عامہ مردم باشد چوں احتکار وسحر وقیادت واینہا صناعات اشقیاست دوم آنکہ منافی فضیلت نفسانے باشد چوں مسخرگی ومطربی وقمری واین صناعات سفہا ست سوم آنکہ مقتضی تنفر طبع باشد چوں حجامی ودباغی وکناسی واینہا صناعت فرومایگان واخساست وچوں احکام طبع را نزد عقل رواجی نیست صنف اخیر عند العقل قبیح نیست بلکہ البتہ جہت انتظام امور معاش باید کہ جمعے بآں مشغول باشند بخلاف دو صنف اول کہ نزد عقل قبیحست وہر کسیکہ بصناعت موسومست باید کہ دراں صناعت تقدم وکمال طلبد وبدناءت ہمت راضی نشود وبدانند کہ ہیچ زینت در دنیا نیکوتر از روزئی فراخ نیست

وبهترین اسباب آن صناعتیست که بعد از اشتمال بر عدالت بعفت و مروّت نزدیک
باشد و هر مالی که بتغصّب و مکابره و عار و دناءت بدست آید اگرچه بسیار نماید ناقص و
بی برکت باشد شرعاً و عقلاً اجتناب از آن واجب باشد و هرچه بکسب جمیل حاصل
شود اگرچه قلیل باشد میمون و با برکت بود و رعایت اعتدال در بذل مال و خرج آن
بی اسراف و تقصیر و ریا و مباهات باید نمود و باید که خرج کمتر از دخل باشد و ملاحظهٔ اوقات
ضروری مانند ایام قحط و نکبات و امراض باید کرد و اولی آنکه بعضی اموال نقود و اثمان باشد
و بعضی اجناس و امتعه و بعضی املاک و ضیاع و مواشی تا اگر در یکی خللی واقع شود از دیگری جبر
آن حاصل گردد و مصارف مال سه نوعست یکی آنکه بحکم الهی و وضع شریعت باید داد چون
زکوٰة و صدقات و نذر دوم آنکه بطریق سخاوت و ایثار و اکرام دهد چون هدایا و مبرّات
سوم آنچه از روی ضرورت بجهت جلب نفع یا دفع ضرر باید داد اوّل چون تحف که بجهت
انجاح مهمات و قضای مطالب پیش سلاطین برند و انفاق در وجوه ماکل و مشارب و
ملابس اهل منزل دوم چون بذل مال بر ظلمه و سفها از جهت صیانت مال و عرض و در نوع
اوّل چهار چیز رعایت باید کرد یکی آنکه آنچه دهد بفرط رغبت و طیب خاطر دهد و اصلا ایراد
نه در ظاهر نه در باطن متلهف باشد چه غایت سخاوت بود که الله تعالی از خزانهٔ کرم
خود تحفی بیکی از بندگان ارزانی فرماید و او را امر کند که محقری از آن در راه او صرف نماید
و او را آن بر خاطر گران آید دیگر آنکه خالصاً لوجه الله صرف کند و اصلا بغرض دیگر مشوب
نگرداند تا موجب بطلان و احباط آن نشود سوم آنکه معظم آن بدرویشان نهفته حال
دهد که حق تعالی در شان ایشان میفرماید یَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ اَغْنِیَآءَ مِنَ التَّعَفُّفِ
چهارم آنکه تا تواند پنهان صدقه کند چه افشا مظنهٔ رعونت و وضع منت است و شاید
که سبب انکسار خاطر مستحق گردد و در حدیث نبویست که صدقهٔ نهفته غضب حق تعالی
را باز می نشاند و در حدیث دیگر آنکه بهترین صدقات آنست که بدست راست بدهد۔

چنانچه دستِ چپ را خبر نبود و حضرت رسالت پناه صلی اللہ علیہ وسلم فرموده که چون حضرت حق تعالیٰ زمین را بیافرید در اضطراب آمد و قرار نمی گرفت پس کوه را بیافرید و زمین را بآن قرار داد و ملائک ازین معنی تعجب نمودند و سوال کردند که بار خدایا هیچ مخلوقی از کوه سخت تر باشد فرمود که بلی آتش و دیگر پرسیدند که از آتش سخت تر هست فرمود که بلی آب دیگر گفتند از آب سخت تر باشد فرمود که بلی باد و گفتند از باد سخت تر باشد فرمود که بلی صدقهٔ پنهانی که بنی آدم کند چنانچه بدست راست دهد و دست چپ را ازان خبر نباشد چه تاثیر آن از همه چیز بیش ست زیرا که بلائی مبرم را دفع میکند و در صنف دوم پنج شرط رعایت باید کرد اوّل تعجیل چه بعد از انتظار شاید که لذت آن با الم انتظار برابر یا کمتر باشد دوم کتمان که از غوائل ظهور ایمن باشد سوم آنکه آنرا حقیر شمرد و اگرچه بسیار باشد چه این شیوه اهل مروت و علو همت ست چهارم مواصلت و پی در پی عطا کردن چه طول عهد موجب فراموشیست و سبب اضاعت انعامات سابقه پنجم وضع در مواضع لائق تا از قبیل تخم در شوره زار کشتن نباشد چنانچه گفته اند بیت

وَضْعُ النَّدٰی فِی مَوْضِعِ السَّیْفِ بِالْعُلیٰ مُضِرٌّ کَوَضْعِ السَّیْفِ فِی مَوْضِعِ النَّدیٰ

و در صنف سوم سه چیز رعایت باید نمود اوّل اعتدال لیکن در انچه برای دفع ضرر باشد احتیاط آنست که میل بزیادتی کند بقدر آنکه از ضرر نفس و مال و عرض ایمن گردد چه انصاف و عدالت در اکثر طبائع مفقود ست و طمع و حرص و حسد و بغض در نفوس مرکوز پس بنای اتفاق بر قواعد عرف عامه ناس نهادن بسلامت عرض نزدیکتر ست از بنا بر سیرت خواص و میل اکثر ناس بر تبذیر ست ٭

لمعهٔ سوم در سیاست اهل

باید که غرض اصلی و . . . . . مقصود کلی از تاهل حفظ نفس از وقوع در فساد و

طلب نسل وحفظ مال باشد نه داعیهٔ شهوت و دیگر اغراض و بهترین زنان آنست که بعقل و
دیانت و عفت و فطانت و حیا و رقت قلب و ادب و ایثار رضای شوهر و وقار متحلی
باشد و عقیم نباشد بلکه ولود باشد و معرفت این حال اگر بکر باشد بآن تواند بود که از قبیلهٔ باشد
که اناث ایشان عقیم نباشند و اگر ثیب باشد بآنکه او را فرزند شده باشد و آزاد از کنیزک
بهتر چه مشتمل بر حصول اتباع و استظهار باقارب و استمالت اعداد معاونت در امور
معاش و احتراز از ذمامت نسب اولادست و بکر از غیر بکر اولی چه قبول ادب و انقیاد
شوهر در وبیشتر متصورست و اگر با وجود این خصائل به نسب و ثروت و جمال متحلی باشد
غایت کمال تواند بود فاما درین سه خصلت خطری چند هست ازین جهت رعایت
احتیاط دران باید نمود چه سبب نسب عجب ست و چون زنان بنقصان عقل موسومند
بدان واسطه از انقیاد شوهر انفت نمایند بلکه وقت باشد که شوهر را بمنزله خادم دانند
و موجب انعکاس امر و انعکاس حال و اختلال مآل گردد و در مال و جمال نیز همین غائله
هست و جمال بفسادی دیگر مخصوصست چه زن جمیله را راغب بسیار باشد و عقل که
مانع از قبائحست در زنان کمتر و ازین رو مودی بفساد بیشمار شود و شوهر را در سیاست
زن سه چیز رعایت باید کرد و از سه چیز احتراز باید نمود و آن سه چیز که رعایت باید کرد اول هیبت که
خود را در نظر زن مهیب نماید تا از اطاعت اوامر و نواهی او تهاون ننماید و این اعظم انواع سیاساتست
و انتظام این معنی باظهار فضائل و اخفای رذائل تواند بود دوم کرامت که زن را
گرامی دارد بچیزی که موجب محبت و الفت او شود تا از خوف زوال آن حال اقدام بر خلاف
رای شوهر ننماید بآنکه او را در ستر و حجاب از غیر محارم نگاه دارد و با او بمجاملت محاورات
نماید و در مهمات خانه و در بعضی امور با او مشورت کند بر وجهیکه او را در طمع منازعت نیفگند سوم
آنکه با خویشان و متعلقان او طریقهٔ اکرام و احترام و مدارات و مواسات و بذل معروف
میسر دارد و بی ظهور خللی در وی زنی دیگر برو نگزیند و اگرچه بجمال و مال و نسب از و زیاده باشد چه

غیرت و حسدی که در طبائع زنان مرکوز است با نقصان عقل ایشان را بر قبائح و فضائح دارد و دلیر از ملوک را که مقصود از تزویج کثرت نسل است و زنان را نسبت با ایشان جز طریق عبودیت سپردن چاره نیست در تعدد ازواج رخصت نداده اند و ایشان را نیز احتراز اولیست چه نسبت مرد بمنزل نسبت دلست ببدن و همچنانکه یک دل منبع حیات دو بدن نتواند شد یک مرد را نیز تدبیر دو منزل میسر نشود و دست تصرف زن در اقوات بر وجه مصلحت و استعمال خدام در خدمت فری دارد و پیوسته خاطرش بتعهد امور منزل و تکفل مهمات خانه و نظر در مصالح خانه مشغول گرداند تا تعطیل او را باعث بر قبائح نشود چه نفس انسانی تحمل تعطیل نکند و فراغ از ضروریات مقتضی نظر در غیر ضروریات شود و باعث گردد به بیرون آمدن و نظاره مردان کردن و از آن شوهر در نظر او مستحقر نماید و بر اقدام فضائح دلیر شود و راغبان را در و طمع پیدا شود و سبب فساد گردد و اما آن سه چیز که از آن احتراز باید کرد اول افراط محبت زن که مقتضی استیلای اوست و سبب انعکاس چه هرگاه که آمر مامور شود و حاکم محکوم هر آئینه نظام اختلال یابد و اگر به تحت محبت او مبتلا شود از و مخفی دارد و اگر غلبه نماید بعلاجیکه در باب عشق گفته آمد دفع نماید دوم آنکه در امور کلی با و مشورت نکند و بر اسرار خود او را مطلع نگرداند و مقدار مال خود و ذخائر غیر قوت از و پوشیده دارد چه نقصان عقل ایشان را بر مفاسد باعث شود و در تواریخ آورده اند که حجاج را حاجبی بود که علاقه اختصاص قدیم با و داشت وقتی در اثنائی محاورت حجاج گفت راز خود را با زنان نباید گفت و بر ایشان اعتماد نباید کرد حاجب گفت مرا زنیست بغایت دانا و مشفق و بر وی اعتماد بسیار دارم چه بتکرار تجارب وثوق با حوال او حاصل نموده ام و او را خازن اسرار خود دانسته حجاج گفت این صورت خلاف خرد است و من امتحانی بر تو روشن گردانم بعد از آن بفرمود تا هزار دینار در کیسه در آوردند و بر آن مهر خود نهاد و بحاجب داد و گفت این زر ترا بخشیدم اما بمهر من باشد و این را بخانه ببر و با زن بگوی که این زر را از خزانه ملک دزدیده ام و برای تو آورده ام حاجب همچنان کرد و بعد از مدتی حجاج

کنیزکی باو بخشید حاجب او را بخانه برد زن با حاجب گفت که از برای خاطر من این کنیزک
را باید فروخت حاجب گفت کنیزکی که پادشاه بخشیده باشد چگونه باید فروخت زن ازین معنی
خشم گرفت و چون پاسی از شب گذشت بدر سرای حجاج رفت و پرده دار را گفت بگوی که
زن فلان حاجب آمده بار میخواهد چون دستوری یافت بعد از تمهید سلام و خدمت عرض کرد
که چندین سالست که شوهر من ربیب نعمت در حین حضرت تست اکنون خیانتی در خزانه
خاصه نموده مرا حق نعمت پادشاه نگذاشت که پنهان دارم و کیسهٔ زر بیرون آورد و گفت که
شوهرم این را از خزانه دزدیده و همچنان بمهر پادشاهست حجاج حاجب را طلبید و کیسهٔ زر
را پیش او نهاد و گفت این زن دانای مشفق ستوده تو آورده و مرا اگر از حقیقت کار خبر
نبودی سر تو از تن جدا شده دست بازی کودکان و پایمال ستوران بودی سوم آنکه زن را از ملاهی و
نظر با جانب و استماع حکایات مردان و صحبت با زنان که باین خصال موسوم باشند منع کند خصوصاً پیرزنان که بفساد افعال
متهم باشند و از حدیث نقل کرده اند که زنان را از خواندن قصهٔ یوسف علیه السلام و شنیدن آن منع باید کرد که مبادا
موجب انحراف ایشان از قانون عفت شود و آنچه زنان را در حق شوهران رعایت باید کرد پنج خصلتست اول
ملازمت عفت دوم اظهار کفایت سوم شوهر را مهیب داشتن و بنظر احترام در وی دیدن چهارم فرمان بردن و از نشوز
احتراز کردن پنجم مجاملت و معاشرت کردن و ترک عتاب حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و سلم فرموده که اگر کسی سجدهٔ مخلوق روا بودی
من زنان را بسجدهٔ شوهران امر کردمی و حکما گفته اند زنان نیک شبیه اند بمادران در محبت و شفقت و بکنیزکان در قناعت و
خدمت و بدوستان در الفت و موافقت و زنان بد شبیه اند بجباران در فرمان نابردن
و سطوت و بدشمنان در استخفاف شوهر و مذمت و بدزدان در طمع مال او بطریق خیانت و چون
کسی بزنی ناشائسته مبتلا گردد و هیچ علاج چون مفارقت نیست مادام که مودی بفساد نشود مثل
ضیعان اطفال و غیر آن از مفاسد اگر میسر نشود بغیر از مدارات و مواسات بمال و غیره چاره
نباشد و بعد ازین همه بهترین تدبیرها آنست که او را بکسی سپارد که منع او از مفاسد تواند کرد
و اختیار سفری دور کند و مدتی مدید دران سفر بباید باشد که مفرح الکروب فرجی فرماید و خبری ملائم

ازجانب او بیاید و حکمای عرب گفته اند از پنج طائفه زن احتراز باید کرد حنانه و منانه و انانه و کیّة القفا و خضراء الدمن اما حنانه زنیست که اورا فرزندان از شوهر دیگر باشند و بمال این شوهر برایشان مهربانی کند و منانه زنیست که بیشتر متموله باشد و بمال بر شوهر منت نهد و انانه زنیکه بیشتر شوهری دیگر داشته باشد که بزعم او بهتر ازین شوهر باشد و پیوسته از حال این شوهر شکایت و ناله کند و کیّة القفا زنیست که بچادر عفت مستور نباشد و هردم در غیبت شوهر بذکر فضائح او داغی بر کفای شوهر نهد و خضراء الدمن زنی باشد جمیل بد اصل و تشبیه او بسبزه مزبله ها کرده اند و همین معانی در حدیث سید المرسلین علیه الصلوٰة والسلام وارد ست و چون کسے بسیاست زن قیام نتواند نمود اولی او را عزوبت باشد

لمعه چهارم در سیاست اولاد

اوّلاً باید که . . . . دایهٔ لائق معتدل المزاج برای او تعین کنند چه کیفیت مزاجی و نفسانی دایه در مولود سرایت کند و چون در شریعت عقیقه وارد ست که تعین اسم در روز هفتم کردن اولیست متابعت آن باید نمود و همانا حکمت در تاخیر آن باشد که بعد از تامل نامی لائق تعیین نمایند چه اگر نامی ناملائم تعیین کنند همه عمر ازان در کدورت باشد و ازین جهت رعایت نام کردن از حقوق فرزند است بر پدر چون رضاع تمام شود بتادیب او مشغول باید شد تا کسب اخلاق ذمیمه نکنند چه قابلیت ایشان بر کمالات و میل طبیعت بر رذائل در نفوس مرکوز ست چنانچه سابقاً بیان رفت و در تهذیب اخلاق او بر وجهی که گفته شد تا ممکن است بطبیعت نموده ترتیب نگاهدارد و چون اوّل آثار قوت تمیز حیاست چنانچه گذشت غلبه حیا دلیل نجابت و فضیلت باشد پس چون این خصلت ازو مشاهده رود در تادیبش اهتمام زیاده باید نمود اوّل تادیبات آنکه اورا از مخالطت باضدادکه برذائل موسوم باشند منع کلی نمایند چه نفوس صبیان بمنزله لوح ساده باشد و قبول صورت بسهولت نماید بعد ازان اورا شرائع دین و آداب سنن بیاموزانند و بمواظبت بران دارند و

برامتناع از آن زجر و تادیب نمایند بقدر طاقت و مقدار قوت او چنانچه در احکام شریعت مقرر شد
در سن هفت سالگی او را بنماز امر کنند و اگر در سن ده سالگی ترک کند او را بضرب تادیب کنند و او را بمحمدت اخیار و بمذمت
اشرار تحریص دهند و از شرور تنفیر نمایند و اگر به جمیلی اتیان نماید محمدت کنند و اگر به قبیحی مبادرت نماید
بمذمت تخفیف کنند و تا میسر باشد سرزنش صریح نکنند بلکه حمل بر سهو کنند تا موجب جرأت او
نشود و اگر پوشیده دارد هتک ستر او نکنند و اگر تکرار انجامد در خلوت او را توبیخ بلیغ کنند و در قبح
آن فعل مبالغه نمایند و از معاودت بترسانند و از تکرار توبیخ و مکاشفت احتراز نمایند که مبادا بملامت
عادت کند و وقاحت در و راسخ شود بمقتضای اَلنَّاسُ حَرِیْصٌ عَلٰی مَا مُنِعَ بر معاودت حریص
گردد بلکه حسن حیل بکار دارند و باید که در نظر او لذت اکل و شرب و لباس فاخره را مستخف گردانند
در خاطرش قرار دهند که جامهای منقش و ملون شیوه زنانست و مردان باید که خود را ازین مرتفع
دارند و مطمح نظر آب و علف ساختن عادت بهائمست و اول آداب طعام خوردن چنانچه خواهد آ
او را بیاموزند و تفهیمش کنند که غرض از خوردن صحتست نه لذت و اغذیه و اشربه بمنزله ادویه است
که بآن دفع جوع و عطش کنند و همچنانکه ادویه را بقدر ضرورت و مصلحت دفع مرض تناول باید کرد و اغ
و اشربه نیز بمقدار سد جوع و دفع عطش باید و او را از تفنن در طعام منع کنند و به اقتصار بر یک
طعام تأمل سازند و اشتهای او را ضبط کنند تا بهر طعام اقتصار تواند کرد و بلذائذ مشغوف نبا
و گاه گاه او را نان تهی دهند تا بوقت ضرورت بآن تواند ساخت و این آداب از غیر اغنیاست و
اغنیا نیکوتر باشد و شام را از چاشت بیشتر دهند تا در روز خواب و کسالت بر و غلبه نکند و گوش
یا اعتدال دهند تا موجب ثقل و بلادت نشود و از حلوا و میوه و اطعمهٔ سریعة الاستحاله او را منع
کنند و از آب در میان طعام خوردن منع کنند و هرچند همه کس را از مسکرات احتراز واجبست کود
بحسب عقل مبالغه بیشترست چه بنفس و بدن ایشان مضرست و بر غضب و تهور و وقاحت و طیش
باعث شود و این ملکات ردیه در و مستحکم گردد بلکه او را از مجالس این طائفه بی مصلحتی منع باید
و از سخنان قبیح شنیدن مانع باید شد و تا از وظائف آداب فارغ نشود و تعبی تمام نکشد طعام

ندہند واز کارہائے پوشیدہ اورا منع کنند تا بر قبائح دلیر نشود چہ ہر آئینہ باعث بر پوشیدن قبیح تواند بود کہ دراں فعل تصور کردہ باشد واز خواب روز و خواب بسیار در شب منع کنند واز جامہ نرم و اسباب تنعم مثل خیش و سرداب در تابستان و آتش و پوستین در زمستان اجتناب دہند و بحرکت و پیادہ رفتن و سواری کردن و ریاضات مناسبہ اورا عادت دہند و آداب برخاستن و نشستن و سخن گفتن چنانچہ خواہد آمد بیاموزانند و بترتیب موی و تزئین و طلائش زناں اورا زینت نکنند و انگشتری تا وقت حاجت نرسد باو ندہند واز مفاخرت برافراں بہ پدراں و اسباب دنیوی اورا منع کنند واز دروغ گفتن باز دارند و بکلی از سوگند خواہ راست خواہ دروغ نہی کنند چہ سوگند از ہمہ کس قبیح ست و بحسب شرع اگرچہ راست باشد مکروہ ست مگر آنکہ متضمن مصلحت دینی باشد و اگر مرداں را بسوگند احتیاج باشد کودکاں را ہیچ احتیاج نیست و بخاموشی و اقتصار بر جواب و در پیش بزرگاں مستمع بودن و سخن نیکو عادت کردن مائل گردانند و بزرگ زادگاں را احتیاج باین آداب بیشتر باشد و باید کہ معلم دیندار و عاقل باشد و بر ریاضت اخلاق واقف و بطہارت ذیل و وقار و ہیبت و مروت مشہور و از اخلاق ملوک و آداب مجالست و مواکلت با ایشاں و محاورت با ہر طائفہ از طوائف مردم باخبر و باید کہ دیگر ابنائی جنس بلکہ بزرگ زادگاں کہ بآداب کریمہ متحلی باشند با او در مکتب باشند تا ملول نشود و آداب از ایشاں فراگیرد و بواسطہ مشاہدہ ایشاں در تعلم سعی بیشتر کند و چوں معلم اورا بضرب تادیب کند از فریاد و شفاعت منع کنند چہ آں شیمہ ممالیک و ضعفاست و معلم باید کہ تا تقصیری ظاہر از و مشاہدہ نکند بضرب اقدام ننماید و چوں بضرب حاجت افتد در اول باید کہ بشمار اندک و الم بسیار باشد تا عبرت گیرد و بر معاودت جرأت نکند و اورا بر سخاوت ترغیب کنند و حطام دنیوی را در چشم او خوار و حقیر سازند چہ آفت محبت زر و سیم از آفت سموم و افاعی بیشتر ست و امام غزالی در تفسیر کریمہ و اجنبنی و بنی ان نعبد الاصنام میفرماید کہ مراد باصنام زر و سیم ست و ابراہیم علیہ السلام

دعا فرموده که مرا دفرزندانِ مرا از عبادت زر وسیم و دلبستگی آں دوری ده چه منشاء جمیع مفاسد محبت آنست و در اوقات عطلہ ایشاں را رخصت بازی کردن دہند بشرط آنکه مشتمل بر تعبے زیادہ وارتکاب قبیحی نباشد و ایں آداب از ہمہ کس مستحسن باشد واز جواناں نیکوتر و چوں قوت تمیز درو غالب شود او را تفہیم کنند که غرض اصلی از اسباب دنیوی حفظ صحت ست تا بدن چندانکه نفس استعداد دار البقا حاصل کند بماند پس اگر اہل علم باشد بترتیبی که مذکور شد او را تعلیم علوم نمایند و اگر اہل صناعت باشند بعد ازانکه از آداب واجبہ شرعیه فارغ شده باشد بر تعلیم آں مشغول سازند و اولی آنست که در طبیعت کودک نظر کنند و از احوال او تفرس جویند که استعداد کدام علم و صناعت بیشتر دارد او را بآں مشغول دارند چه بمقتضای کُلٌّ مُیَسَّرٌ لِمَا خُلِقَ لَهُ ہر کس را استعداد ہر صناعت نیست بلکه ہر یک را استعداد و صناعتی خاصست و در تحت ایں سر لیست غامض که سبب قوام عالم و انتظام احوال بنی آدم ست و حکمای سابق در طالع مولود نظر میکرده اند و او را بہر صناعت که بحسب اوضاع نجومی لائق حال میدیده اند مشغول مے ساختہ اند چه ہر کس که مستعد صناعتی باشد باندک سعی تکمیل آں تواند کرد و چوں غیر مستعد باشد سعے او در آں تعطیل روزگار و تضییع اعمار باشد و اگر طبعش ملائم صناعتی نباشد و آلات وادوات مساعد نہ او را بآں مکلف ندارند و بصناعتے دیگر نقل کنند بشرط آنکه از تشبث براں بیاس کلی شده باشد تا موجب اضطراب نشود و در اثنای ہر فن ریاضتے لائق که تحریک حرارت غریزی کند و باد و حفظ صحت و نفی کسل و بلادت باشد عادت نماید و چوں صناعتی بیاموزد بکسب وجه معیشت ازاں امرش کنند تا چوں حلاوت آں دریابد در تکمیل آں کوشد و درو فایق آں صنعت سبقت گیرد و نیز بر تعیش از کسب جمیل که شیمہ احرار ست عادت کند و برزقی که از پدر و مادر با او رسد اعتماد ننماید چه اکثر اولاد اغنیا که بثروت پدراں مغرور بوده اند از تعلم صناعات محروم شده اند و بعد از تقلب روزگار در عرصہ ضیاع افتادند و چوں در اکتساب و تعیش بآں مستقل شود

اوّل آنست که او را متاہل سازند و حاصل او را جدا کنند و سلوک فرس فرزنداں را در میان خدم وحشم تربیت نکردند بے بلکہ باثقات بطرفی فرستادندی تا بخشونت عیش عادت کردندی و عادت روسای دیلم ہمیں بودہ و کسی کہ بضد ایں طریق نشو و نما یافتہ باشد اصلاح او مشکل بود خصوصاً کہ بسن در آمدہ باشد چوں چوب خشک کہ راست ساختن آں دشوار است سقراط حکیم را چوں پرسیدند کہ چرا مخالطت تو با جواناں بیشتر ست ہمیں جواب گفت و در تربیت دختراں باانچہ لائق ایشاں باشد از ملازمت خانہ و مبالغت در حجاب و عفت و حیا و خصال کہ در زناں بیان رفت ترغیب باید نمود و ہنرہائے لائق آموختن و از خواندن و نوشتن بکلی منع باید کرد و چوں بحد شوہر رسد در تزویج ایشاں با کفوی تعجیل باید نمود اینست طریق تربیت اولاد و چوں در اثنای ایں مباحث وعدہ شرح بعضے آداب واقع شدہ انجاز ضروریست و آں آداب اگرچہ مخصوص کودکاں نیست دریں باب مذکور شد چہ وثوق بر قابلیت ایشاں بیشتر ست۔

آداب سخن گفتن

باید کہ بسیار نگوید چہ بسیار گفتن نشانہ خفت دماغ و سخاوت عقل و موجب سقوط مہابت و قلت وقع باشد و عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا میفرماید کہ حضرت مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم کہ طوطی خوش الحان وَمَا یَنْطِقُ عَنِ الْهَوٰی بود وعلیہ افضل الصلوٰت و اکمل التحیات سخن باعتدال فرمودی بمرتبہ کہ در مجلسی کہ متماوی شدی کلماتی کہ بزبان حقائق ترجمان آنحضرت جاری شدی توانستی شمرد و ابو زرجمہر گفتہ کہ چوں کسی را بینی کہ بی حاجت سخن بسیار میگوید یقین داں کہ دیوانہ است و تا آنچہ خواہد گفت در خاطر مقرر نکند بتلفظ نیاورد و حکما گفتہ اند فکّر ثم انطق مرا اشمہ قل و سخن مکرر نگوید مگر آنکہ احتیاجی بآں واقع شود و آں ہنگام باید کہ از تکرار بہ تنگ نیاید و ہر کس کہ حکایتی کند اگرچہ برآں واقف

باشد باید که وقوف خود بر آن اظهار نکند تا آنکس سخن تمام کند و سخنی که از غیر او پرسند جواب نگوید و اگر از جماعتی پرسند که او داخل ایشان باشد بر دیگران سبقت نگیرد و اگر کسی بجواب مشغول شود و او بر بهتر از آن قادر باشد صبر کند تا آنکس سخن تمام کند پس جواب نو بگوید بر وجهی که طعن در متقدم نباشد و تا سخن که با او گویند تمام نشود بجواب اشتغال ننماید و در محاوره و مباحثه که در حضور او گذرد چون با و دخلی نداشته باشد دخل ننماید و اگر سخن از و پوشیده دارند استراق سمع نکند و با بزرگتران مجلس سخن بکنایت نگوید و آواز باعتدال برکشد نه پست نه بلند و اگر سخن مشکل افتد به تمثیل روشن گرداند ولی مصلحتے باطناب نکوشد بلکه طریقهٔ ایجاز سپرد و الفاظ غریبه و کنایات بعیده استعمال نکند و از فحش و شتم احتراز نماید و اگر احتیاج به تعبیر از امری فاحش افتد و به تعریض و کنایت اکتفا کند و از مزاح شنیع که موجب سقوط مروت و حدوث استهانت و جالب حقد و عداوت باشد اجتناب واجب داند و در هر مقامی کلامی موافق مقتضای حال راند و در مکالمه بدست و چشم و ابرو اشارت نکند مگر اشارتی لطیف که مقتضائی مقام باشد و خواه بحق و خواه بباطل اصلا با اهل مجلس خاصه با بزرگان و سفیهان لجاج و خلاف نورزد و با کسی که مبالغه با وی مفید نباشد الحاح نکند و در مناظره شرط انصاف نگاه دارد و سخن دقیق با کسی که فهم او بآن نرسد نگوید و با هر کسی بقدر عقل او سخن کند چنانچه حضرت رسالت پناه صلی الله علیه وسلم فرمود نَحْنُ مَعَاشِرُ الْأَنْبِيَاءِ أُمِرْنَا أَنْ نُكَلِّمَ النَّاسَ عَلَى قَدْرِ عُقُولِهِمْ و عیسی علیه السلام فرموده وَلَا تَضَعُوا الْحِكْمَةَ عِنْدَ غَيْرِ أَهْلِهَا فَتَظْلِمُوهُمْ و در محاورت طریق ملاطفت مرعی دارد و حرکات و افعال و اقوال هیچکس را محاکات نکند و سخن موحش نگوید و چون پیش بزرگی سخن گوید ابتدا بچیزی کند که بفال مبارک باشد چون بقای دولت و دوام سعادت و نظائر آن و از غیبت و نمامی و بهتان و دروغ گفتن و شنودن بکلی احتراز واجب داند و با اهل آن مداخلت نکند و باید که شنیدن آواز گفتن بیشتر باشد و از حکیمی پرسیدند که چرا

شنفتن تو از گفتن بیش ست گفت زیرا که مرا دو گوش داده اند و یک زبان مصرعہ
یعنی کہ دو بشنو و یکے بیش مگو

آداب حرکت و سکون

در رفتن تعجیل نکند کہ نشانۂ طیش ست و تانی زیادہ از حد نکند کہ علامت کسلست و
چوں متکبراں نخرامد و شیوۂ زناں و مخنثاں خود را نجنباند و طریقہ اعتدال نگاہدارد و
بسیار بار پس ننگرد کہ آں شیوۂ ابلہانست و پیوستہ سر در پیش ندارد کہ آں دلیل غلبۂ
حزن و فکرست و در رکوب نیز اعتدال نگاہدارد و در نشستن پای دراز نکند و یک
پائی بر دیگری ننهد و بر زانو نہ نشیند الا در خدمت پادشاہ و استاد و پدر و کسیکہ بمثابہ
ایشاں باشد و سر بزانو و دست ننهد کہ علامت حزن و کسالت باشد و گردن کج
نکند و از حرکات عبث مثل بازی بار یش و دیگر اعضا احتراز کند و انگشت در بینی و
دہن نکند و از مفاصل انگشت وغیرہ بانگ بیروں نیارد و از تثاوب و تمطی اجتناب
کند و آب دہن و بینی چناں نیندازد کہ حاضراں مشاہدہ کنند یا آواز آں بشنوند و
رو بقبلہ نیندازد و بدست و سر آستین و دامن پاک نکند و چوں بہ مجلسی رود فروتر
از جایگاہ خود و بلند تر از آں نہ نشیند و اگر بزرگ مجلس او باشد ہر جا کہ نشیند جایز بود
چہ صدر آنجا خواہد بود و اگر بیوقوف نہ بر جائے خود نشیند چوں واقف شود باز بجائی
خود آید و اگر جائی خود خالی نیابد باز گردد بی آنکہ اضطرابی و کراہتے بخود راہ دہد و پیش
غیر حرم و خدم جز روی و دست برہنہ نکند و از زانو تا ناف بہیچ حال برہنہ نسازد نہ در
خلا و نہ در ملا مگر عند الاحتیاج مثل قضای حاجت و غسل و نظائر آں و در پیش مردم
نہ خسپد و اصلا بہ پشت باز نیفتد خاصہ کہ در خواب غطیط کند چہ باین ہیئت خفتن سبب
زیادتی آں شود و اگر در میان مجلس خواب برو غلبہ کند اگر تواند برخیزد و الا خواب را

بحکایتی یا نکرے یا غیر آں از خود دفع کند و اگر با جماعتی باشد و ایشاں خواب کنند یا موافقت کند یا بیروں آید و حاصل آنکہ بر وجہیکہ سلوک کند کہ مردم را ازو نفرتی و زحمتے نباشد و اگر بعضے ازیں عادات بر و ثقیل نماید تامل کند کہ ملامت کہ با ضداد آں مترتب شود شنیع تر و ثقیل تر از تحمل مشقت ست کہ در کسب آں

آداب طعام خوردن

باید کہ اوّل دست و بینی و دہن پاک کند و افتتاح بر بسم اللہ کند و اختتام بالحمد للہ و باکل مبادرت نماید مگر آنکہ میزباں باشد و دست و جامہ و سفرہ آلودہ نکند و بزیادت از سہ انگشت نخورد و دہن فراخ نکند و لقمۂ بزرگ نگیرد و زود فرو نبرد و بسیار نیز در دہن نگاہ ندارد و انگشت در اثنائے چیزی خوردن نلیسد و امّا بعد از تمام شدن شاید بلکہ آں ہنگام سنت است و بالوان طعام نظر نکند و طعام نبوید و نگزیند و اگر در خوان اندک طعامے بہتر باشد حرص براں نماید و ایثار دیگراں کند و چربی بر انگشت نگذارد و ناں و نمک تر نکند و در لقمۂ ہمکاسہ ننگرد و از پیش خود خورد الّا در میوۂ کہ از دیگر جایہا خوردن شاید و آنچہ یدہاں برد از استخواں وغیرہ بزباں و سفرہ ننہد و اگر استخواں در لقمہ باشد پنہاں از دہن دور کند و از حرکات منفرہ محترز باشد و چیزے از دہاں در کاسہ نیندازد و نوعی سلوک کند کہ ہر کہ خواہد بقیۂ طعام او خورد و تنفر نماید و اگر مہماں باشد پیش از مہماندار دست باز کشد و چوں دیگراں دست باز کشند او نیز موافقت نماید و اگرچہ گرسنہ باشد مگر در خانۂ خود یا مقامیکہ محارم باشند و اگر مہماندار باشد باید کہ بعد از آنکہ دیگراں دست باز کشیدہ باشند تعلل نماید تا اگر کسی را الفیت رغبتے باشد حجاب نکند و اگر در میان طعام تاب احتیاج افتد باہستگی بیاشامد چنانکہ آواز دہن و حلق او نشنوند و در نظر جماعت خلال نکند و آنچہ بزباں از دنداں بیروں آرد بخورد اما آنچہ بخلال بر آمد بجای اندازد کہ مردم را نفرت نشود و

بوقت دست شستن در پاک کردن انگشتان و بیخ ناخن جهد بلیغ نماید وہمچنیں در لب و دہن و دندان و آب دہن در طشت نیندازد و چوں آب کہ دہن بآں شستہ باشد ریزد بدست بپوشد و در دست شستن پیش از طعام بر دیگران سبقت بجوید اما باید کہ مہماندار در دست شستن پیش از طعام بر دیگران سابق شود۔

لمعۂ پنجم

در رعایت حقوق پدران و مادران چوں بمقتضائے عقل و نقل شکر منعم واجب است و بعد از نعم الٰہی ہیچ نعمت در حق فرزنداں چوں نعمت پدر و مادر نیست چہ پدر سبب صوری وجود اوست و بعد ازاں وسیلۂ تربیت او بہ تہیہ اغذیہ و البسہ و ضروریات کہ سبب بقائی او و بلوغ بکمال نشو و نماست و باز واسطۂ حصول کمالات نفسانی او چوں آداب و ہنرہا و صناعات و بانواع مشقت و تعب جمع اسباب دنیوی مینماید و برائے او ذخیرہ میسازد و آنرا با و ارزانی میدارد بلکہ ایثار او بر خود می نماید و مادر در سببیت وجود شریک پدر ست با آنکہ تحمل مشقت حمل و مقاسات خطر ولادت و اوجاع طلق کردہ و اوّل قوتی کہ سبب حیات فرزند شدہ غذای بدن اوست و مدّتی مدید حفظ و سیاست و تربیت او نمودہ و از فرط شفقت خود را فدائے او دانستہ و ازیں جہت کہ محبت والدین فرزند را محبتی طبیعی ست و ایشاں را در رعایت حقوق فرزنداں احتیاج بہ تکلفی نیست بخلاف محبت فرزنداں ایشاں را در شرائع امر اولاد باحسان بر والدین بیشتر از عکس ست پس مقتضای عدالت آں باشد کہ بر والدین را تالی طاعت خالق دانند چنانچہ در آیات اعجاز غایات و احادیث ہدایت سمات بیواسطہ از عقب آں مذکور شدہ و چوں استغنای ساحت الٰہی ازاں متعالی ست کہ مفلساں کوی نیستی در مقابلہ نعم نامتناہی او بادای شکری بامکافاتی توانند در آمد و نہایت اقدام سالکاں دریں راہ

اعتراف بعجز و قصور راست بخلاف پدر و مادر که وجوه احتیاج ایشان ظاهر پس ازین
وجه حقوق ایشان برعایت اولی باشد و بحسب قواعد شرعیت نیز مبالغه در حق الناس
بیشتر از حق الله است چه حضرت حق سبحانه و تعالی جواد مطلق است وَإِنَّ اللَّهَ لَغَنِيٌّ
عَنِ الْعَالَمِينَ فقضیه محقق در رعایت حقوق والدین بسه چیز تواند بود اول دوستی خالص
بجان و تعظیم بالغ بزبان و ارکان و امتثال اوامر و نواهی ایشان بقدر امکان مادام
که موذی بمعصیتی یا فوت مصلحتی کلی نباشد و اگر موذی بیکی ازینها شود بر سبیل مجاملت
مخالفت باید کرد نه بر سبیل مجادله الا در صورتیکه شرعاً واجب باشد و امام غزالی از اکثر
علما نقل فرموده که در شبهات اطاعت والدین واجب است چه جای مباحات دوم
مساعدت با ایشان در مصالح معاش پیش از طلب بهمت و توقع عوض مادام که
موذی بمحذوری نشود سوم اظهار خیرخواهی ایشان در سر و علانیه و محافظت بر وصایای
ایشان و غیره بعد از وفات و چون حقوق پدر را طرف روحانیت غالب است و
حقوق مادر را طرف جسمانیت و لهذا تنبیه در حق پدران و محبت ایشان بعد از قوت
تمیز حاصل شود و حق مادران در مبادی حال معلوم گردد باین اسباب میل اطفال با ایشان
زیاده است پس ادای حق پدران بامور یکه روحانیت بران غالب باشد مثل اطاعت
و دعا و ثنا انسب باشد و قضایای حق مادران بجسمانیات مثل بذل مال و ترتیب اسباب
معاش و چون عقوق رذیلتی است مقابل این فضیلت پس او را سه نوع هم باشد
در مقابل انواع ثلثه و کسانیکه بمنزله والدین باشند چون اجداد و اعمام و اخوال و
برادران بزرگ و دوستان حقیقی هم بمثابه ایشان باید داشت بقدر امکان مواسات
با ایشان باید کرد و در حدیث صحیح است که بهترین نیکو کاریها آنست که شخص دوستان
پدر خود را رعایت نماید و بموجبی که سابقاً نموده شد که قرابت روحانی نیز معتبر است با
معلم که نفسانیت همین طریق بلکه زیاده سلوک باید داشت.

لمعهٔ ششم

در سیاست خدم بحکم عقل خدم بمنزله دست و پای و دیگر جوارح شخص باشند چه ایشان بکارها اقدام نمایند که اگر نه ایشان باشند شخص را بنفس خود متوجه آنها باید شد والبته عضوی از اعضائی خود دران استعمال باید کرد و اگر نه این طائفه باشند اسباب راحت منقطع گردد و از حرکات و ترددات متوالی بهیچ صناعت و فضیلت اقدام نتواند نمود یا آنکه اسباب سقوط وقار و مهابت شود و انواع تعب و مشقت به شخص عاید گردد پس باید که ایشان را ودائع الهی دانسته شکر وجود ایشان واجب داند و با ایشان طریقهٔ رفق و مدارات مسلوک دارد و زیاده از حد اعتدال ایشان را کار نفرماید و اوقات راحت برائی ایشان تعیین کند چه هر آئینه ایشان را نیز ملال و کلال و ضعف باشد و دواعی طبیعت در جبلت مرکوز و ملاحظه باید کرد که در جوهر فطرت میان او و ایشان اشتراکست و شکر آنکه حق تعالی ایشانرا ماموراو داشته بجا باید آورد و در ایشان اهل جور نباید کرد چنانچه حضرت متمم مکارم اخلاق عَلَيْهِ الصَّلٰوةُ وَالتَّحِيَّةُ مِنَ الْمَلِكِ الْخَلَّاقِ فرموده در ماکول و ملبوس ایشانرا با خود برابر باید داشت و چون کسی را برای خدمتی قبول کند باید که اولاً بامعان نظر ملاحظهٔ حال او بکند و اگر تجربه درین باب میسر نشود بفراست و کیاست استعانت نماید و اصحاب صور متخالفه و تخطیطات متفاوته را اختیار نکند چه غالباً خلق تابع خلق ست و خلاف آن نادر و حکمای فرس گفته اند نیکوترین چیزی از زشت صورت صورت اوست و در حدیث نبویست اُطْلُبُوا الْحَوَائِجَ عِنْدَ حِسَانِ الْوُجُوْهِ و فرموده که چون رسول بجای فرستند باید که نیکو نام خوبصورت باشد چه حسن صورت اول نعمتست که از شخص رسد و در حدیثی دیگرست که همه پیامبران خوبصورت و خوش آواز بوده اند و باید که از معلولان چون اعور و اعرج و اقرع و ابرص و نظائر آن اجتناب نماید و چون امارات کیاست از خادم مشاهده نماید باو باحتیاط باشد چه در اکثر حال خیانت و مکر بایں خصلت باشد و جبای بسیار

باند کہ عقل دریں باب بہتر از عقل بسیار یا وفا خلقت چہ حیا بہترین خصلتہاست و خادم را بکاری کہ اثر قابلیت آں در و مشاہدہ و آلات آں او را مساعد و طبع او باں ملائم باشد مشغول باید کرد چہ ہر کس را قابلیت کاری است و ہمچنانکہ از اسپ حراثت نباید و گاو کرو فر را نشاید از ہر کس غیر از انچہ قابلیت آں داشتہ باشد چشم نتواں داشت و چوں بخادم کاری رجوع کنند بظہور رساند کہ خللی او را از اں کار معزول نباید کرد چہ ایں فعل متہتکاں و کوتاہ بیناں است و ہر آئینہ بعد از عزل او بدلی باید و نتواں دانست کہ بدل بہتر از و باشد یا بدتر و در دل خادم متقرر باید داشت کہ ایشاں را جدائی بہیچ وجہ در حساب نیست تاہم بمروت نزدیکتر باشد و بوفا و کرم لائق تر و ہم موجب مزید رغبت ایشاں تا شرط ہواداری و جاں سپاری بتقدیم رسانند چہ ہر گاہ کہ دوام اختلاط خود با مخدوم تصور نماید خود را در مال و اسباب شریک او داند و نعمت و مکنت او را نعمت و مکنت خود شناسد و چوں داند کہ علاقہ ایشاں مستحکم نیست و داند کہ چیزی قابل زوال خدمت او را عاریتی شمارد و شرط اشفاق بجا نیاورد و بلکہ از برای روز مفارقت ذخیرہ جمع کند و اصل در خدمت آنکہ باعث بر اں محبت باشد بضرورت تا خدمت عاشقانہ کند نہ مزدورانہ و بعد ازاں باعث رجا باشد نہ خوف تا چوں محبانہ نباشد باری مزدورانہ باشد نہ مظلومانہ چہ ہرگاہ کسی را تکلیف بر کاری دارند البتہ او را ذوق باطنی باں کار نباشد و بقدر دفع ضرر باں اقدام نماید و باید کہ مصالح خدم را بر مصالح خود متقدم دارد و نوعی سازد کہ کارہا کہ با ایشاں متعلق است از سر نشاط کنند نہ از روی ملالت و کرہ و در اصلاح حال ایشاں مراتب انگاہ باید داشت و ایشاں را بلطف امید وار و از قہر خائف باید ساخت و اگر یکی از ایشاں بعد از توبہ گناہ مراجعت نماید بعقوبات لائقہ او را گوشمالی باید داد و بہجر ایں از و نومید نباید شد و اگر بتکرار تجاریب معلوم شود کہ قابل اصلاح نیست او را بوجہی طرح باید کرد و بہ مجاورت او دیگر خدم فاسد نشوند و بندہ از آزاد بخدمت اولی است چہ میل بندہ بانقیاد و اطاعت

تادب باخلاق وآداب سید بیشتر ست و وہم انقطاع کمتر واز طبقات خدم وعبید آنکہ در
عقل ونطق وحیا وجلادت بیشتر باشد برای خدمت نفس تعین کنند وآنکہ عفت وکفایت
وکسب درو بیشتر باشد برائے تجارت وآنکہ قوی تر و بر اعمال شاقہ صبور تر برای عمارت وآنکہ
بیدار تر وبلند آواز تر برای حراست واصناف بندگان سہ اند یکے حر بہ طبع ودیگر عبد بہ طبع و سوم
عبد الشہوت واول را بمنزلہ اولاد تربیت باید کرد ودوم را بمنزلہ دواب ومواشی وسوم را بقدر
ضرورت بدام مشتہیات نگاہ باید داشت وبحسب مصلحت کارہا فرمود واز اصناف امم عرب
بنطق وفصاحت ووہا ممتاز باشد واما بجفای طبع وقوت شہوت موسوم واز ایشان حبشہ بوفا
وثبات قدم معروفند اما بہ کبر وعدم تحمل ہوان موصوف و عجم بعقل وسیاست ولطافت و
کیاست ممتاز اما بہ حیلت وحرص ونفاق منحاز وروم بوفا وامانت وکفایت موسوم اما بہ بخل
نہ لوم ملوم وہند بقوت حدس ووہم وحیتی وچالاکی موسوم اما بسبب عجب بے حقد ومکر مذموم و
ترک بشجاعت وجودت خدمت وحسن منظر مذکور اما بالغدر وفساد وقساوت وبی حفاظی مشہور

لامع سوم در تدبیر مدن ورسوم پادشاہی در ہفت لمعہ است

لمعۂ اول

در احتیاج انسان تمدن وفضیلت این فن از حکمت پوشیدہ نیست کہ موجودات بحسب
کمال دو قسم اند اول آنکہ کمال ایشان مقارن وجود ایشان ست چوں اجرام سماوی دوم آنکہ کمال
ایشان متاخر از وجود ایشان باشد چوں مرکبات عنصری واین قسم را ہر آئینہ حرکتی باشد از نقصان
بکمال آں حرکت بے معونت صورت نبندد وآں اسباب یا کمالات باشند چوں صور نہا
کہ از مبدء فیاض بر نطفہ فائض شود تا بکمال انسانی رسد یا معدات باشند کہ مادہ را قابل قبول
صورت میگرداند چوں وصول غذا نسبت با بدان تا بکمال نما برسد ومعونت مطلقا بر سہ وجہ است

اوّل معونت بالماده و آن اینست که معین جزو آن شود چون معونت غذا حیوانات را دوم معونت
بالآله و آن اینکه معین آلت فعل آن چیز شود چون آب قوت غاذیه را سوم معین بالخدمت و آن اینکه
معین کاری کند که سبب کمالات آن چیز شود و این دو قسمست یکی خدمت بالذات که غایت
فعل او کمال آن چیز باشد دوم خدمت بالعرض که غایت فعل چیزی دیگر باشد و کمال او بتبعیت
حاصل شود مثال اوّل چنانکه معلم ثانی شیخ ابو نصر فارابی گفته افاعی ست که خادم بالذات اند عناصر
را چه ایشان را در تسبع حیوانات که موجب فساد ترکیب و انحلال عناصر ست هیچ نفعی نیست
و مثال ثانی سباع که ایشان را در افتراس حیوانات غرض نفع خود ست و انحلال بعناصر به تبعیت
لازم می آید و چون خادم بالذات اخس ست از مخدوم پس نشاید که انسان که اشرف مکونات ست
خدمت یکی از ایشان کند الا بالعرض لیکن ایشان همه معونت انسان کنند هم بطریق ماده و هم بطریق آله
و هم بطریق خدمت بالذات و بالعرض چه عناصر جزو ترکیب بدن انسانند و نباتات و حیوانات غذای
او و این معونت بالماده است و هر یک از عناصر را آلت افعال طبیعی و ارادی میسازد چون آب و
آتش در طبخ غذا و تسخین و تبرید بدن و بدرقه غذا و هوا در تنفس که سبب ترویح روح ست و خاک در
زرع مادهٔ غذا و بنای مسکن و نظائر آن و همچنین در نباتات و حیوانات بعضی را غذا و بعضی را
دوا میسازد و بعضی را استخدام می نماید بلکه اجرام فلکی را استخدام میکند چه فصول را که از حرکات اجرام
سماوی حاصل میشود بحسب تدبیر صواب اسباب افعال خود چون زراعت و عمارت می سازد چنانکه
لَوْلَاكَ لَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلَاكَ بآن اشعار مینماید و در توریت مکتوب ست یا ابن آدم خلقتك
لِأَجْلِي وَخَلَقْتُ الْأَشْيَاءَ لِأَجْلِكَ و اگر فطن لبیب در این مقام تاملی نماید سر سجدهٔ ملائکه
انسان را برو منکشف شود و حکمت در هیئت انتکاس که در نباتات و حیوانات ظاهر ست
و آنکه نباتات بر وجه ساجدان و حیوانات بهیئت راکعانست بر دیدهٔ بصیرت او جلوه کند و
افراد انسانی نیز بعضی معونت بعضی کنند بطریق خدمت نه بطریق آلت و نه بطریق ماده بلکه انسان
بطریق ماده معونت هیچ چیز نتواند کرد نظر بذات چه او جوهری مجرد ست پس انسان همچنانکه معونت

عناصر و مرکبات محتاجست بمعونت افراد نوع خود نیز محتاج باشند هم در بقای شخص و هم در بقای نوع بالطریق خدمت یکدیگر را معاونت کنند و دیگر حیوانات بعناصر و مرکبات محتاجند اما در احتیاج بنوع خود مختلف اند چه آنچه بتولد حاصل شود چون اکثر حیوانات آبی نه در وجود شخص و نه در بقای نوع بافراد نوع خود محتاج نیست و آنچه بتوالد است چون انعام و غیرها در حفظ نوع و حدوث شخص و تربیت تا بکمال معین رسد محتاج بنوع خود باشند اما بعد از تربیت بمعاونت نوع خود محتاج نباشند پس اجتماع ایشان در وقت جماع و ایام نما ضروری باشند و بعد ازان هر یک منفرد توانند بود و بعضی دیگر چون نحل و نمل و بعضی انواع طیور بمعاونت محتاج باشند هم در حفظ شخص و هم در حفظ نوع و بیان احتیاج انسان بمعاونت نوع خود در بقای شخص آنکه اگر شخصی را به نفس خود در ترتیب غذا و مسکن و لباس و سلاح و اسباب و مبادی هر یک بایستی کرد چنانچه اوراادوات نجاری و حدادی و غیره ذلک از صناعات محتاج الیها بدست بایستی آورد و بعد ازان به نفس خود بهر یک از اشتغال قیام نمود تا غذا و لباس و مسکن او حاصل شدی هر آئینه درین مدت که بترتیب اسباب مقدمات مشغول بودی غذا و لباس و مسکن نیافتی مودی بهلاک او شدی بلکه اگر روزگار او بتمامی صرف یکی ازین صنایع شود هنوز باتمام آن وفا نکند اما چون مجتمع شوند و یکدیگر را معاونت کنند و هر یک برای دیگری بمهمی قیام نمایند و در آن معاونت و معاوضت سلوک جاده عدالت نمایند اسباب معیشت منتظم شود و احوال اشخاص مضبوط و بقای نوع محفوظ ماند و آنچه اشارت باین معنی منقولست که چون آدم علیه السلام بدنیا آمد او را هزار کار بایستی کرد تا نان پخته شود و سرد کردن نان هزار و یکم بود و حکما گفته اند هزار کار می باید کرد تا شخص یک لقمهٔ نان در دهن تواند نهاد و چون انتظام امور ایشان بمعاونت منوط بود حکمت بالغهٔ الهی اقتضای آن نمود که افراد انسانی در همم و طبیعت مختلف باشند تا هر یک بصناعتی و همی میل کنند و در تکمیل آن کوشند چه اگر همه در همت متفق بودندی همه بیک صناعت میل کردندی و دیگر صناعات معطل

ماندی و سبب اختلال شدی و همچنین اگر همه در حال فقر و غنا متساوی بودندی همدیگر را معاونت نکردندی چه اگر همه فقیر بودندی هیچ یک را توقع نفعی در مقابل خدمت نبودی و اگر همه غنی بودندی بواسطهٔ استغنا خدمت همدیگر نکردندی اما چون بحکم اختلاف همم هر یک را صناعتی مستحسن نماید و در تکمیل آن کوشد بمقتضای اختلاف احوال هر یک را از وجهی احتیاج بدیگری باشد و هر یک برای دیگری بمهمی قیام نماید و به تعاون ایشان احوال همه چنانچه واقعست منتظم شود پس روشن شد که انسان محتاج ست.

باجتماع با بنی نوع و آنرا تمدن گویند و آن مشتق ست از مدینه یعنی اجتماع در مدینه و مراد بمدینه درین مقام نه ابنیه و جدرانست بلکه بران قیاس که در منزل گفته شد مراد اجتماع عام ست که مودی بانتظام امور بر وجهی لایق تواند شد و اینست معنی آنچه حکما گفته اند که انسان مدنی بالطبع ست یعنی محتاجست بالطبع باجتماع مخصوص که آنرا تمدن خوانند و چون دواعی طبائع مختلف ست و همه نفوس مجبول اند بر طلب نفع خود اگر ایشان را بطبیع خود باز گذارند تعاون ایشان منتظم نگردد چه هر یک برائی نفع خود اضرار دیگران نماید و مودی بتنازع گردد و بافناد افساد همدیگر مشغول شوند پس البته تدبیری باید که هر یک را بانچه حق اوست راضی گردانند و دست تعدی از همدیگر کوتاه دارند و آن تدبیر را سیاست عظمی خوانند و درین باب چنانچه در باب عدالت گفته شد احتیاجست بناموس و حاکم و دینار اما ناموس صاحب آن شخصی باشد که بالهام و وحی الهی از دیگران ممتاز باشد در وظایف عبادات و احکام معاملات چنانچه مودی بصلاح معاش و معاد باشد تعیین فرماید و این شخص را حکما صاحب ناموس خوانند و احکام او را ناموس و در عرف متاخران نبی و شارع و احکام او را شریعت و افلاطون در شان ایشان گفته هُمْ أَصْحَابُ الْقُوَى الْعَظِيمَةِ الْفَائِقَةِ یعنی ایشان صاحب قوتهای بزرگ غالب اند یعنی در قوت علمی و عملی از یکدیگر ممتاز اند چه بر و فائق مغیبات

بالہام الٰہی مطلع شوند و تصرف در عالم کون و فساد توانند کرد و ارسطاطالیس در شان ایشان گفتہ ھُمُ الَّذِیْنَ عِنَایَتُہُ اللّٰہِ بِھِمْ اَکْثَرُ و اما حاکم شخصے باید کہ بتائید الٰہی ممتاز باشد تا او را تکمیل افراد انسان و نظم مصالح ایشان میتسر شود و این شخص را حکما ملک علی الاطلاق خوانند و احکام او را صناعت ملک متاخراں او را امام گویند و فعل او را امامت و افلاطون او را مدبر عالم خواند و ارسطاطالیس او را انسان مدنی گوید یعنی انسان کہ حفظ امور مدینہ بر وجہ لائق نماید و چوں زمام مصالح انام بکف کفایت چنیں شخصے عالی مقدار باشد ہر آئینہ انواع یمامن و برکات بر کافۂ بلاد و قاطبۂ عباد رسد ہمچنانکہ دریں روزگار خجستہ آثار بطائف تدبیر کردگار بمقتضای اَعْطِ الْقَوْسَ بَارِیْھَا زمام نظام مصالح انام در قبضۂ اقتدار بادشاہی کامگار نہادہ کہ صیت معدلتش آوازہ عدل نوشیرواں باز نشانیدہ و یمن عاطفتش جراحت دلہا را کہ از سہام حوادث ایام خستہ بود مرہمی سازگار ساختہ مدبر عدلش گرگ را شبانی آموختہ و دزد را بہ پاسبانی واشتہ بدور رافتش گریباں دریدۂ جز گل سوی نتواں دید و نالہ زار جز از مرغانِ چمن نتواں شنید لطفش زلا چہای مراسم عادل خاصیت انفاس عیسی ظاہر کردہ عدلش در افنای ظلم ظلم آفتاب را ید بیضا نمودہ بعہد عدلش فتنہ جز در چشم تباں نتواں دید و تہم در خواب و آشوب جز در خم زلف خوباں نتواں یافت و آں نیز در نتاب امید کہ خورشید قبالش تا قیام قیامت از آسیب زوال و وصمت کسوف و وبال محفوظ باشد و ہر آئینہ بر عالم اولاً بحفظ احکام شریعت قیام نماید و او را اختیار تصرف در جزویات امور باشد بحسب مصلحت وقت بر وجہی کہ موافق قواعد کلیہ شریعت باشد و چنیں شخص بحقیقت ظل اللہ خلیفۃ اللہ و نائب نبی باشد و ہمچنانکہ طبیب ماہر حفظ اعتدال مزاج انسانی کند ایں شخص نیز صحت مزاج عالم کہ آنرا اعتدال حقیقی خوانند نگاہدارد و چوں انحراف باں راہ یابد باعتدال آرد بحقیقت طبیب عالم باشد و صناعت او صناعت طب کلی و ہمچنانکہ اعضای بدن انسانی در بقای محتاج بہمدیگرند مثلاً جگر محتاج بدل در روح حیوانی و قوت حیات و دل محتاج است

بجگر در روح طبعی و تغذیہ و ایشاں ہر دو محتاج اند بدماغ در روح نفسانی و قوت حس و دماغ محتاج ست بایشاں ہر دو در حیات و تغذیہ ہمچنیں اشخاص انسانی نیز در بقا محتاج اند بهمدیگر پس کمال و تمام ہر شخص بدیگر اشخاص حاصل شود و بنابریں مخالطت با بنای نوع بروجہ تعاون واجب باشد و الا از قاعدہ عدالت منحرف شدہ باشند و بسمت جور متسم چوں جماعتی کہ از مردم عزلت و وحشت اختیار کنند و بکلی از معاونت بنی نوع فرار و اجتناب نمایند و بار اسباب معیشت خود بر مردم تحمیل کنند و آنرا زہد نامند و فضیلت دانند و حال آنکہ ایں حالت جور محض ست چہ غذا و لباس از بنی نوع فراگیرند و در عوض آں ہیچ نفع بایشاں رسانند و بہائمی آں نگزارند و چوں بواسطہ عدم اسباب افعال رذیلہ از ایشاں صادر نشود عوام ایشانرا از اہل فضیلت پندارند و ایں کمال خسارت ست چہ عفت نہ ترک شہوتست بلکہ استعمال او بروجہ عدالت و عدالت نہ آنست کہ بواسطہ آنکہ کسی را نہ بینند ظلم برو نکنند بل آنکہ در معاملہ با مردم طریق انصاف و انتصاف مرعی دارند و ابوالحسن عامری گوید کہ قصہ خواناں ازیں طائفہ بدتر اند چہ با وجود توقع بامداد مردم و اخذ اموال ایشاں نفعی بایشاں نمیرسانند بلکہ مضرت میرسانند چہ بحکایات کاذبہ ایشاں را فریب میدہند و اضاعت قابلیت ایشاں میکنند و معاونت بروجہ عدالت وقتی میسر شود کہ بر قاعدہ عدالت مطلع باشند و وقوف براں جز بمعرفت قواعد ایں علم حاصل نشود پس ہر کس را تعلم ایں علم ضروری باشد تا معاملات و معاشرات ایشاں بروجہ عدالت متحقق گردد خصوصاً سلاطین را کہ چنانچہ سبق ذکر یافت طبیب مزاج عالم و مدبر امور بنی آدم اند و ایں علم عبارتست از قواعد متعلقہ بہ مصلحت عامہ ناس ازیں رو کہ بہ تعاون متوجہ اند بکمال حقیقی

لمعۂ دوم

در فضیلت محبت چوں معلوم شد کہ کمال افراد انسانی منوط باجتماع و تالف ست و آں بے محبت و الفت صورت نہ بندد و با وجود علاقۂ محبت احتیاج بعدالت نیست چنانچہ از پیش

رفت پس محبت افضل از عدالت باشد چه محبت وحدتیست شبیه بطبیعی و عدالت شبیه بصناعی
محققست که طبیعی از صناعی اقدم است و چون محبت مقتضی رفع احکام اثنینیت ست
باوجود آں احتیاج بعدالت نباشد و انصاف در اصل لغت دو نیمه کردنست یعنی منصف
آنچه بتنازع فیه است بمیان خود و صاحب دو نیمه سازد و ایں معنی فرع کثرتست و چوں
علاقه اتحاد مستحکم باشد احتیاج باں مرتفع گردد و قدمای حکما گفته اند که قوام موجودات و چوں در
کیفیات جسمانی محبت ست و هیچ موجود از محبتی خالی نتواند بود چنانچه از وجودی وحدتی خالی نباشد و لهذا
در کیفیات جسمانی مثل حرارت و برودت انهزام از ضد محسوس میشود و از طبائع نباتات و جمادات
دفع مزاحم منافی میگردد و از عناصر میل بحیاز طبیعت مشاهده میشود و در افلاک خود حرکت دوری ارادی ست ظاهر
که مبدء آں عشق جوهر عقلیست و شوق توجه باں چنانچه در حکمت مقرر شده و بحسب ظهور آں و محبت و خفاء آں اختلاف
موجودات در مراتب کمال و نقصان ظاهر میشود و چه محبت که ظل وحدتست مقتضی بقا و کمالست و غلبه که فرع کثرتست
مورث نقص و اختلال و ایں طائفه را از حکما اهل محبت و غلبه خوانند و دیگر حکما بسریان محبت در جمیع کائنات قائل شده
اند چنانچه سابقاً نموده شد بیت

سرّ حب ازلی در همه اشیا ساریست   ورنه بر گل نزدی بلبل بیدل فریاد

و باصطلاح متاخران محبت در جای که قوت عقل را مدخلی نباشد اطلاق نکنند و میل عناصر به
حیز طبیعی را و میل مرکبات بهمدیگر بنا بر تناسب مزاجی مثل آهن و مقناطیس و تباعد اینها
از همدیگر بنا بر تباین مزاجی مثل سنگ باغض الخل و سرکه و نظائر آں را محبت و منافرت نخوانند
بلکه آنرا میل و هرب گویند و ملائمت و منافرت حیوانات عجم را الف و نفرت نامند و محبت در نوع
انسان دو گونه بود یکی طبیعی چوں محبت مادر فرزند را و دیگر ارادی چوں محبت متعلم معلم را و محبت
ارادی چهار نوعست اول آنکه زود حادث شود و زود زائل گردد دوم آنکه دیر شود و دیر پاید
سوم آنکه دیر شود و زود رود چهارم آنکه زود آید و دیر پاید چه غایت ایں محبت یا لذت ست
یا نفع یا خیر یا مرکب لذت سبب محبتی ست که زود شود و زود رود زیرا که لذت سهل الحصول ست و

سریع التغیر و نفع سبب محبتی ست که دیر حادث شود و زود رود و چه نفع عسیر الحصول باشد و سریع الانتقال و خیر سبب محبتی ست که زود شود و دیر رود آما زود شدن بنا بر آنست که میان اہل خیر مناسبت روحانی و موانست جانی حاصلست اما دیر رفتن جهت اتحاد حقیقی که لازم خیرست و اما مرکب علت محبتی ست که دیر بندد و دیر کشاید چه اجتماع نفع و خیر اقتضای هر دو حال کند این سخن بریں وجه در اخلاق ناصری مذکورست و نظر دقیق اقتضای آں کند که مرکب از لذت و نفع در انعقاد متوسط باشد و در انحلال سریع و مرکب از لذت و خیر در انعقاد و انحلال هر دو متوسط و مرکب از نفع و خیر در انعقاد متوسط و در انحلال بطی و علت ایں احکام بعد از ملاحظہ مقتضای هر یک از بسائط ظاهرست واللّٰه اعلم و محبت از صداقت اعم ست چه محبت میان جمعی کثیر تواند بود و صداقت کمتر از آں باشد و عشق اخص ست چه در یک دل عشق دو کس نگنجد و علت عشق یا افراط طلب لذت باشد یا افراط طلب خیر و اول عشق مذموم ست که سابقاً تعبیر از آں بعشق بهیمی رفت و ثانی عشق محمود که تعبیر از آں بعشق نفسانی نموده شد و حکما گفته اند که نفع را نہ باستقبال و نہ بمدا خلت در عشق مدخلی نیست و منشای صداقت جوانان بیشتر لذت باشد و چوں لذت سریع الزوال ست صداقت ایشاں نیز در معرض تبدل باشد و سبب صداقت پیراں و اہل تجارب نفع باشد و لهذا دوستی ایشاں را امتدادی باشد و سبب صداقت دانایاں محض خیر باشد و چوں خیر امر ثابت غیر متغیر ست مودت ایشاں از تغیر و زوال مامون و مصئون ست و چوں بدن انسانی از طبائع مختلفه مرکب ست پس هر لذت جسمانی که ملائم طبیعتی باشد مخالف طبیعتی دیگر باشد و بنابریں لذت جسمانی خالی از شوب الم نباشد و چوں نفس انسانی جوهری بسیط ست که از تضاد منزه و مبراست هر آئینه لذتی که مخصوص بجوهر او باشد لذت خالص تواند بود و آں لذت حکمتست و محبتی که منشاء آں ایں نوع لذت باشد اتم مراتب محبت بود و آں را عشق تام و محبت الهی خوانند و ارسطاطالیس از زاف فلیطس نقل میکند که چیزهای مختلف را با همدیگر التیام و تالف تام نتواند بود فاما چیزهای متشاکل بهمدیگر مشتاق باشند و در شرح ایں گفته اند

کہ چوں جواہر بسیط متشاکل باشند و یکدیگر مشتاق ہر آئینہ میان ایشان تالیفی روحانی و تحادی معنوی حاصل شود و تباین مرتفع گردد چہ تباین از لوازم مادیاتست و در مادیات این نوع تالف نتواند بود و تلاقی ایشان بذوات و حقائق متصور نباشد بلکہ نہایت و سطوح تواند بود و این تلاقی بدرجہ آں اتصال نرسد و چوں جوہر بسیط کہ نفس انسانی ست از کدورات جسمانی پاک گردد و محبت لذات طبیعی ازو محو شود بحکم مناسبت بعالم قدس منجذب شود و بنظر بصیرت مشاہدۂ جمال حقیقی نماید و پروانہ صفت ہستی خود را در انوار قاہرۂ تجلیات الٰہی محو گرداند و بمقام وحدت کہ نہایت مقام ست برسد و این مرتبہ حق الیقین ست و صاحب این مرتبہ را در تعلق ببدن و تجرد ازاں زیادہ فرقی نباشد چہ استعمال قوای بدنی او را از نظر بجمال حقیقی باز ندارد و سعادتیکہ دیگراں را در نشاۂ اخروی مترقب ست این را در ین نشاء حاصل باشد رباعی

امروز دراں کوش کہ بینا باشی | چراں جمال آں دلارا باشی
شرمت بادا چو کودکاں در شب عید | تا چند بانتظار فردا باشی

لیکن بعد از مفارقت کلی لذت او اصفی باشد چہ ہر چند درین نشا بنور بصیرت از دقائق اسما و صفات مشاہدہ وحدت ذات نماید فاما خالی از شوب تثویت کہ مقتضای نشاۂ تعلقے ست نتواند بود و شہود تام بے دغدغۂ مزاحمت رقیباں جز در خلوتخانۂ تجرد میسر نگردد و بنابریں ہمیشہ منتظر و مترصد رفع این حجاب و کشف این نقاب بودہ بزبان حال بفحوای این مثال مترنم دارد شعر

حجاب چہرۂ جاں میشود غبار تنم | خوشادمیکہ ازاں چہرہ پردہ بر فگنم
چنیں قفس نہ سزای چو من خوش الحانیست | روم بگلشن رضواں کہ مرغ آں چمنم

و این محبت نہایت مراتب عشقست و کمال مطلق و ذروۂ مقامات و اصلان و غایت مراتب کاملان بیت

عشق فسست هرچه هست بگفتم وگفته اند   عشق فت بوصل دوست رساند بقرب راست

وبعد ازاں محبت اہل خیر ست باہمدیگر کہ چوں غایت آں محبت خیر ست ہرگز اختلال باں راہ نیابد بخلاف دیگر محبتہا کہ باندک عارضہ عرضۂ زوال شود چنانچہ مضمون کریمۂ اَلۡاَخِلَّآءُ یَوۡمَئِذٍۭ بَعۡضُهُمۡ لِبَعۡضٍ عَدُوٌّ اِلَّا الۡمُتَّقِیۡنَ اشعار باں مینماید واما محبتی کہ جہت منفعت باللذات باشد ہم باشراۂ وہم باجبارہ تواند بود وسریع الزوال باشد چنانچہ سابقاً مبین شد وگاہ باشد کہ موجب این محبت اجتماع در مواضع غربت وشدائد باشد چوں کشتیہا واسفار و غیرآں وسر این آنکہ انسان بالطبع مائل بانس ست وازیں جہت اورا انسان گفتہ اند چوں انس طبیعی از خواص انسانیت وکمال ہر چیز در ظہور خاصیت نوع اوست پس کمال انسان در اظہار این خاصیت باشد ویا بنای نوع واین خاصیت مبدء محبت ست کہ مقتضای تالیف وتمدن ست وباآنکہ بحسب حکم عقل مستحسن ست شرع نیز دریں باب مبالغۂ عظیم فرمودہ ولہذا امر کردہ کہ روزی پنج بار نماز گزارند بجماعت تا اہل محلت بمیامن این اجتماع جمعیت شعار بحلیۂ موانست متحلی گردند وباز امر کردہ کہ در ہفتہ یک نوبت اہل موضع تمام در یک محل جمع شوند ونماز جمع بجماعت گزارند تا موانست میان اہل شہر تماماً حاصل شود وباز فرمودہ کہ در سالے دو نوبت اہل شہر در ساتیق در صحرای وسیع مجتمع شوند و نماز عیدین بگزارند تا میان ایشاں بایں اجتماع موالفت وموانست حاصل شود وبعد ازاں عموم امت را در موقف حج در ہمہ عمر یکبار امر فرمودہ وآنرا مقید بوقت معین نداشتہ تا سبب حرج نشود وحکمت دراں آنکہ میان جمیع افراد امت موانست حاصل شود وازاں سعادت کہ اہل محلہ وشہر ومملکت را حاصل ست محظوظ گردند وتعیین آں موقف بہ بقعۂ کہ مقام صاحب شریعت بود فرمودہ تا مشاہدۂ آں مواطن سبب تذکر شارع ومزید محبت وتعظیم او شود چہ ہر آئینہ در سرعت انقیاد احکام او نافع باشد وازملاحظۂ این احکام معلوم شود کہ غرض شارع تحقیق رابطۂ وحدت ورفع غائلہ

کثرتست بقدر لائق بلکه در ہمہ احکام شریعت مثل این غرض ملحوظست وہمچنانکہ دعوت انبیا از حیثیت علم توحیدست از روی عمل نیز راجع بتوحید میشود وازین جاست که در فضیلت نماز جماعت واردست که به ہفتاد درجہ فاضلتر از نماز تنہاست وحضرت شارع علیہ السلام فرمودہ کہ من قصد کردم کہ امر کنم کہ آتشی برافروزند تا ہر کس کہ بنماز جماعت نیاید آتش در خانهٔ او زنم وہم ازین سیاقت ترغیب و ترہیب کہ در باب نماز جمعہ وعیدین وحج واردست وتتمہ احکام محبت آنکہ چون اسباب محبت غیر الٰہی لذت ونفعیت کہ زوال را بایشان راہ است پس تواند بود کہ از ہر دو طرف بیک بار زائل شود وتواند بود کہ از یکطرف زوال پذیرد واز طرف دیگر باقی ماندہ باشد وچون سبب محبت از طرفی لذت باشد واز دیگر طرف نفع دران محبت بنا بر اختلاف سبب شکایت بسیار واقع شود وچون محبت مطرب ومستمع کہ مستمع مطرب را بجہت لذت دوست دارد ومطرب اورا بجہت نفع ومحبت عاشق ومعشوق کہ عاشق معشوق را بجہت لذت دوست دارد ومعشوق اورا بجہت نفع وسبب حدوث شکایت درین نوع محبت آنکہ طالب لذت استعجال در استیفای آن نماید وطالب منفعت آنرا موقوف بر حصول مطلوب خود دارد وتوافق میان ایشان کمتر متصور شود وازین جہت ست کہ پیوستہ عشاق متشاکی ومتظلم باشند وبحقیقت خود ظالم باشند چہ استیفای لذت نظر ووصال تعجیل خواہند ودر مکافات آن بہ منفعت تاخیر کنند واین نوع را محبت لوامہ خوانند یعنی مقرون بملامت ومحبتی کہ میان پادشاہ ورعیت وحاکم ومحکوم وغنی وفقیر ومالک ومملوکست ہم بنا بر اختلاف بواعث از طرفین خالی از شکایت نیست چہ ہر یک از صاحب خود چیزی طلبند کہ در اکثر اوقات مفقود باشد وہر آئینہ فقدان مطلوب سبب ملامت شود کہ مادہ شکایتست وبے عدالت کہ مستلزم رضا بقدر استحقاقست این غائلہ بر نفع نشود واما محبت اخیار چون منشای آن ارتباط روحانی واتحاد جانی ست نہ عارضهٔ نفع ولذت ومقصد ایشان خیر محض ست

که نیدل را بآن راه نیست از آشوب مخالفت و منازعت و ملامت و شکایت خالی باشد و اینست معنی آنچه گفته اند که دوست تو کسی باشد که او چون تو باشد بحقیقت و غیر تو بصورت و این بمنزلهٔ کبریت احمرست و شیخ ابو علی سینا در مطلع رسالة الطیر بمبالغه در عزت وجود این نوع دوستی نموده چه اکثر مردم را اطلاع بر حقیقت خیر نیست و محبت ایشان منبنی بر لذت یا منفعتست و هرچه منبنی بر عوارض باشد هم بعوارض زائل شود و محبت اکثر سلاطین با رعایا ازینجهت که ایشان بر رعایا منعم و مفضل اند و هر آئینه منعم منعم علیه را دوست دارد و محبت پدر فرزند را از آن وجه که بر وی حقوق دارد ازین قبیلست اما از وجهی دیگر او را با فرزند محبتی ذاتیست چه او را بمنزلهٔ نفس خود داند و صورت او را نسخه داند که طبیعت از صورت او نقل کرده و مثالیکه بر لوح فطرت از هیئت او ثبت نموده و فی الواقع تصور صواب است چه پدر سبب صوری وجود فرزندست و مادهٔ بدن او جزوی از وی و در خلق و خلق مشابه اوست و ازینجهتست که پدر بهر کمال که خود را خواهد فرزند را نیز خواهد بلکه خواهد که فرزند از وافضل باشد و برجحان فرزند بر خود خرم شود و تفضیل فرزند بر و از آن قبیل شمرد که گویند او خود اکنون اکمل است از آنچه سابقا بود همچنانکه باین سخن مسرور شود به تفضیل فرزند نیز خرم شود و بغیر ازین محبت فرزند را سببی دیگرست که خود را منعم و مفضل برو شمارد چنانکه در سلطان و رعیت گفته شد و هرچند تربیت او زیاده کند این محبت زیاده شود و دیگر آنکه بوسیلهٔ او امید مقاصد و مطالب دارد و وجود او بعد از خود بقای ثانی میداند و این معنی اگرچه بتفصیل اکثر پدران را معلوم نیست فاما شعوری اجمالی بآن دارند شبیه بآنکه کسی صورتی را از وراء حجاب ببیند و در حدوث محبت و غیر آن این نوع از علم کافیست و محبت فرزند پدر را نسبت با محبت پدر او را کمترست چه وجود او سبب وجود پدرست و متاخر از و بعد از مدتی برین حال اطلاع یابد و لهذا تا پدر را نه بیند و مدتی با و انتفاع نیابد محبت او حاصل نکند و ازینجهت در شریعت فرزندان را به محبت والدین و رعایت ایشان وصیت بسیار فرموده مِنْ غَیْرِ العَکْسِ و اما محبت برادران از مرتبه محبت پدر و فرزند کمتر باشد چه ایشان در مرتبه و سبب وجود شریکند و شرکت مقتضی نوعی از منازعت

تواند بود و از بعضے حکما سوال کردند کہ برادر بہتر ست یا دوست در جواب گفت برادر گاہی بکار آید کہ دوست باشد و باید کہ محبت سلطان رعیت را محبت پدرانہ باشد و با ایشاں طریقہ شفقت و مہربانی سلوک فرماید و رعیت باید کہ با سلطان در اطاعت و انقیاد و اخلاص و وداد بہ پسران عاقل اقتداء کند و بہیچ وجہ ظاہر و باطن ہر چیزیکہ لایق تعظیم او نباشد اقدام نکند و بانچہ میسر باشد خدمت او واجب دانند بزرگان گفتہ اند کہ ہمہ کس باید کہ لشکر پادشاہ عادل باشند تا داخل باغیان نباشند و اگر خدمتی صوری از ایشان نیاید بدعا و ہمت امداد نمایند تا در شمار لشکریاں او باشند و باید کہ رعایا باہمدیگر چوں برادران مشفق معاش کنند و بقدر استحقاق مراتب حقوق طلبند تا زمین و زماں بنور عدالت روشن باشد و عرصۂ جہاں از یمن رافت و الفت گلشن و اگر بریں وجہ نباشد مزاج مملکت از اعتدال منحرف گردد و نظام مصالح بزودی انفصام یابد نعوذ باللّٰہ منہ و محبت را چند مرتبہ است اوّل محبت اللّٰہ تعالےٰ کہ منبع خیرات و معدن کمالات ست و حقیقت آں محبت جز عارف ربانی را کہ بقدر امکان بر صفات جمال و نعوت جلال الٰہی مطلع باشد حاصل نشود چہ بی معرفت محبت صورت نبندد و اگر کسی بے علم و معرفت دعوی محبت الٰہی کند جاہل مغرور باشد و نص حدیث حضرت حبیب اللّٰہ علیہ و علی آلہٖ صلوات اللّٰہ حیث قال مَا اتَّخَذَ اللّٰہُ وَلِیًّا جَاہِلًا قط تکذیب او نماید و ایں محبت باید کہ اعلیٰ مراتب باشد چہ غیری را دریں مرتبہ شریک گردانیدن شرک محض ست و مرتبہ دوم محبت والدین ست کہ سبب صوری اند وجود او را و ایں محبت تالی آں مرتبہ است و ہیچ محبت را ایں رتبت نیست مگر محبت متعلم معلم را باید کہ او کد ازیں محبت باشد چہ اگر پدر سبب قریب وجود و تربیت جسمانی اوست معلم سبب کمال و تربیت روحانی اوست و مفیض صورت انسانیت او بحقیقت معلم پدر روحانی ست پس بقدر آنکہ روح را بر جسم شرفست معلم را بر پدر شرف باشد پس محبت او در مرتبہ فروتر از محبت موجد حقیقی باشد و بالاتر از محبت پدر از اسکندر پرسیدند کہ پدر را دوست تر داری یا استاد را۔ گفت استاد را زیرا کہ

پدر سبب حیات فانی ست و معلم سبب حیات باقیست در حدیثست اَلْاٰبَاءُ ثَلٰثَةٌ مَنْ وَلَدَكَ
وَمَنْ عَلَّمَكَ وَمَنْ زَوَّجَكَ وَخَیْرُ الْاٰبَاءِ مَنْ عَلَّمَكَ از مرتضی علی کرم اللہ وجہہ منقولست
وَمَنْ عَلَّمَنِیْ حَرْفًا فَقَدْ صَیَّرَنِیْ عَبْدًا وچوں محبت معلم دریں مرتبہ از آں کہ باشد محبت شارع
کہ ہادی حقیقی و مکمل اولیٰ ست بعد از محبت حق تعالیٰ او کہ از ہمہ محبتہا باشد ولہذا حضرت
حبیب اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود لَا یُؤْمِنُ اَحَدُکُمْ حَتّٰی اَکُوْنَ اَحَبَّ اِلَیْهِ مِنْ نَفْسِهٖ
وَاَهْلِهٖ وَوَلَدِهٖ و محبت خلفای راشدین و ائمہ دین کہ مصابیح وحی و مفاتیح ہدی اند در آنکہ
تالی محبت شارع توانند بود چنانچہ در حدیث ست مَنْ اَحَبَّ اَصْحَابِیْ فَبِحُبِّیْ اَحَبَّهُمْ وَمَنْ
اَبْغَضَ اَصْحَابِیْ فَبِبُغْضِیْ اَبْغَضَهُمْ و در حدیث دیگر مَنْ اَحَبَّ الْعُلَمَاءَ فَقَدْ اَحَبَّنِیْ و دیگر مَنْ
اَکْرَمَ عَالِمًا فَقَدْ اَکْرَمَنِیْ مرتبہ سوم محبت رعایا سلطان را و بعضی محبت رعایا سلطان را او کرد داشتہ
اند از محبت پدر و ہمانا ایں قول بہ تحقیق اقربست چہ بدوں سیاست سلطان انتفاع از
پدر متصور نیست و ہمچنانکہ پدر سیاست فرزند میکند سلطان سیاست پدر و فرزند ہر دو میکند
مرتبہ چہارم محبت معاریف و شرکا باید کہ ہر یک را در مرتبہ لائق باو دارد و خلط مراتب محبت نماید
چہ اخلال بحفظ حقوق مراتب ظلمست و موجب فساد و خیانت و در صداقت از خیانت در اموال
افحش باشد چہ آں خیانت راجع بصفات نفسانی است کہ اشرف از جواہر جسمانی ست ارسطاطالیس
گفتہ محبت معشوق زود مرتفع گردد ہمچنانکہ زر معشوش زود تباہ شود پس باید کہ با خالق و خلق
طریق عدالت سلوک دارد و با ہر یک محبتی کہ حق اوست حاصل کند و بمقتضای آں عمل
نماید با خلاق بطاعت و طلب مناسبت باو بطریق قربت و با ہمچنا میراں و ائمہ ملت بانقیاد
احکام و مراعات تعظیم و حرمت و با سلاطین باجلال و مطاوعت و با والدین باکرام و خدمت
و با ہر یک از احاد ناس برفق و مخالطت و حکما گفتہ اند محبت منعم منعم الیہ را بیشترست
از عکس چہ قرض دہندہ و احسان کنندہ قرضخواہ و خواہندہ را دوست دارند و ہمت بر بقای
ایشاں مصروف دارند اما قرض دہندہ چوں از جہت استخلاص حق خود سلامت قرضخواہ

خواہد بحقیقت مال خود را دوست داشته باشد بخلاف محسن که محسن الیه را بے توقع منفعتے دوست دارد بلکه از انجهت که قابل اثر خیر او ست و محسن علیه را این نوع محبت با محسن نباشد بلکه او بالذات احسان را دوست دارد و محسن را بالعرض و ایضاً محسن جد وسعی در ایصال نفع به محسن الیه نموده پس شبیه بکسبی ست که مالی به مشقت و تعب حاصل کرده باشد و هر آینه آنرا دوست دارد و در صرف آں صرفه رعایت نماید بخلاف کسی که بے مشقتی مالی باو رسد که قدر آں نداند و در بذل آں احتیاط مرعی ندارد و لهذا مادر فرزند را دوست تر از پدر دارد چه مقاسات رنج و تعب در تربیت او بیشتر نموده و هم ازیں بیاقت آنکه شاعر شعر خود را دوست تر دارد و اعجاب او باں بیش از دیگراں باشد و چوں محسن الیه قابلست و او را تعبی در قبول نیست لامحاله محبت او محسن را دریں مرتبه نباشد پس بنا بریں مقدمات محبت محسن محسن الیه را بیشتر از عکس باشد و بهترین انواع محبت آنست که منشاء آں محبت خیر و کمال حقیقی باشد که آں لذت عقلی ست و متعلق بجوهر نفس نه بعوارض ازینجهت ست که قواعد ایں محبت از وصمت اختلال ایمن و محفوظ ست و سعایت و نمیمه را بساحت آں راهی نیست بخلاف دیگر انواع محبت که بزوال سبب زائل شود چنانچه آیه اَلْاَخِلَّآءُ یَوْمَئِذٍۭ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ اِلَّا الْمُتَّقِیْنَ۔ مشعر بر آنست و ایں لذت بحقیقت وقتی حاصل شود که از اکتساب ملکات فاضله فارغ گردد و نفس خود پرواز دو بباق او و عالم عقلی حجاب بین مرتفع شده بمشاهدهٔ وحدت حقیقی صرف و حق محض و نعیم ابدی و لذت سرمدی متحقق شود بیت

آں یار که در پردهٔ اسرار نهاں بود   از علم بعین آمد و از گوش بآغوش

و ایں مرتبه بلند ترین مراتب کمالانست و ازینجهت حکما آنرا فوق مراتب سعادات انسانی اعتبار کرده اند تا چه مرآت هستی از آثار قوی طبیعی و نفسانی و غبار تعلقات جسمانی صافی نگردد جمال ایں کمال رخ ننماید و تا سالک از خودی خود که ابعد منازل و اسحق مراحلست نگذرد بساحت وصال نرسد بیت

وصال دوست طلب میکنی زخود بگذر   کہ درمیانِ تو و او بجز تو حائل نیست

دیگر

گویند سعد دولت وصل از چہ یافتی   خود را گذاشتیم و قدم پیشتر زدیم

وارسطاطالیس گفتہ چوں خدا تعالیٰ کسی را دوست دارد تعاہد او کند چنانکہ دوستان تعاہد مصالح دوستاں کنند و در اخلاق ناصری می آرد کہ این لفظی ست کہ در لغت ما اطلاق نکنند و این سخن ظاہر نیست چہ نظائر آں در کتاب و سنت بسیار ست قَالَ اللّٰہُ تَعَالٰی وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ وَحَسْبُنَا اللّٰہُ وَنِعْمَ الْمَوْلٰى وَنِعْمَ الْوَكِيلُ بلکہ در حدیث قدسی زیادہ ازیں وارد ست چنانچہ فرمود فَإِذَا أَحْبَبْتُهٗ كُنْتُ سَمْعَهٗ وَبَصَرَهٗ الی آخر الحدیث و در حدیثی دیگر مَنْ أَحَبَّنِي قَتَلْتُهٗ وَمَنْ قَتَلْتُهٗ فَعَلَيَّ دِيَتُهٗ وَمَنْ عَلَيَّ دِيَتُهٗ فَأَنَا دِيَتُهٗ وہم ارسطاطالیس گفتہ نشاید کہ ہمت آدمی انسی بود اگرچہ عاقبت او انسی ست و نہ آنکہ ہمت حیوانات مردہ راضی شود اگرچہ عاقبت او مرگ ست بلکہ مجموع قوی را صرف کسب حیات الٰہی کند چہ اگرچہ بجثہ خرد ہمت بزرگ ست و بعقل شریف و عقل از ہر مخلوقات اشرف ست چہ او جوہر یست مستولی بر ہمہ چیزہا بامر الٰہی و تحقیق کلام دریں مقام آنست کہ باطباق اصحاب نظر و برہان و اتفاق ارباب شہود و عیان نخستین گوہریکہ بامر کُنْ فَيَكُوْنُ بوسیلہ قدرت ارادت بیچوں از دریائے غیب مکنون بساحل شہادت آمد جوہری بسیط نورانی بود کہ بعرف حکما آنرا عقل اول خوانند و در بعضے اخبار تعبیر ازاں بعلم اعلیٰ رفتہ و اکابر ائمہ کشف و تحقیق آنرا حقیقت محمدیہ خوانند و آں جوہر نورانی خود را و مبدع خود را و ہرچہ از مبدع بتوسط او صادر گواند شد از افراد موجودات چنانکہ بود و ہست و خواہد بود بدانست و تمام حقائق اعیان بر سبیل انطوی علمی در حقیقت او مندرج و مندمج بود و ہم چنانکہ دانہ مشتملست بنوعی از اشتمال بر اغصان و اوراق و اثمار موجودات در مواد عینی بر تلوہمان ترتیب کہ دراں جوہر متمکن است از مکمن قوت بمظہر فعل و از کتم غیب بفضای شہود می آید یَمْحُو اللّٰہُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ و

وَعِنْدَہٗ اُمُّ الْکِتَابِ وچوں سلسلہ ایجاد بنابر شمول رحمت رحمانی بموجودات ذات گیہانی یعنی عالم جسمانی کہ محتدِ تغیر وموطن تبدل ومظہر فنون تجلیات الٰہی وظہورات نامتناہیت رسید حکمت کاملہ نظم آں عالم راموکول بجرمی ثابت الذات متغیر الصفات بیت

آں ثابت بیقرار اعجوبہ نمائے ۔۔۔ کز جائے بجنبد و ناستد بر جائے

اعنی فلک دوار گردانید تا بحرکت دوریۂ او اوضاع غریبہ از قوت بفعل آید و بہر وضعے حادثۂ معین کہ منوط ومربوط باں ست زاید و بہر وقتی از مبدۂ قریب حوادث کہ آنرا عقل فعال خوانند و نہایت افراد عقولست در سلسلۂ وجود صورتی جدید آئینہ ہیولائی عناصر رُخ نماید و چوں نوبت ایجاد منتہی بموالید ثلثہ شد حکمت حکیم علیم جلّتْ قُدْرَتُہٗ وَدَقَّتْ حِکْمَتُہٗ اقتضا چنیں فرمودہ کہ مجموع کمالات مراتب سابقہ در نشاۂ انسانی کہ اشرف انواع حیوانات ست سمت اجتماع والتیام یافتہ فضیلت عقل قدسی کہ مبدء ایجاد بود دریں نوع گرامی بصورت عقل مستفاد ظاہر شود تا چوں نفس انسانی بایں مرتبہ متحلی گردد بعالم اعلیٰ کہ مرتبۂ عقل ست متصل شود و نقطۂ نہایت بر بدایت منطبق شدہ دائرہ وجود بقوسین نزولی وصعودی تمام وسر انجام گردد بیت

ایں آں سر کوئے بُد کہ اوّل ۔۔۔ زانجا بہمہ جہاں سفر کرد

پس روشن شد کہ ہمچنانکہ فاتحہ کتاب وجود عقل قدسی بود خاتمہ آں نیز عقل انسی ست بمنزلہ دانہ کہ بعد از انبساط در صور اغصان وشعب واوراق وسیر در مراتب کثرت و مدارج مراتب تفرقہ در آخر بصورت جمعیت شعار وحدت کردار اولی ظاہر شود وسرّ ایں سیر دوری کہ در جمیع مراتب موجودات از روحانیات وجسمانیات وعلویات وسفلیات ساریست در افلاک کہ رابطۂ نظام عالم اجسام اند بصورت حرکت وضعی ظاہر شدہ ودر اجسام نامیہ بحرکت مقداری نموئی وذبولی ودر نفس ناطقہ ورطی حرکت فکری وایں ہمہ بحقیقت ظل حرکت حبی ذاتیست کہ در عرف اساطین ائمہ ذوق وشہود آنرا تجلی

لذاته علی ذاته میگویند نظم

از خود بخود آں یار گرانمایه سفر کرد هم عین سفر بود و هم واصل فی العین
فی فی سفری نیست درین راه بتحقیقت از عین شهود تو اگر دور شود غین

و حکما گفته اند که مردم بعضے به نجابت فطری و طهارت اصلی از ملکات ردیه مجتنب باشد وایں طائفه نادر اند و بعضی بنابر آنکه بفکر و رویت بر دائت رذائل مطلع شوند از ان اجتناب جویند و ایشاں متوسط اند و بعضی بوعید و تهدید و خوف عذاب و رجائی ثواب از شرور احتراز کنند و ایشاں اکثر اند و طائفه اولی اخبار بتعلیم و طائفه ثالثه اجبار بشرح و شریعت نسبت بایں طائفه مانند آنست نسبت باکسی که او را طعام در گلو گیرد و اگر بشریعت متادب نشود همچناں باشد که کسی را آب در گلو گیرد و در انجاح او هیچ حیلت متصور نباشد و شکے نیست که طائفه اولی اشرفند و ایں مرتبه ابرار و انبیاست و از ینجاست که حضرت رسالت پناه صلوات الله وسلامه علیه در شان صهیبؓ که یکی از اکابر صحابه بود فرمود نِعمَ العبدُ صُهَیبٌ لو لَم یخفِ اللهَ تعالیٰ لَم یَعصِه نیکو بنده ایست صهیب که اگر فرضاً او را ترس خدای تعالیٰ نبودے همچناں بر معصیت اقدام ننمودے

لمعهٔ سوم

در اقسام مدینه حکما گفته اند که تمدن دو قسم است یکے آنکه سبب آں از جنس خیرات باشد و آں مدینهٔ فاضله است دوم آنکه سبب آں از جنس شرور باشد و آنرا مدینهٔ غیر فاضله خوانند و مدینهٔ فاضله یک نوع بیش نیست چه حق از وصمت تکثر متعالیست و طریق خیرات متعدد نیست اما مدینهٔ غیر فاضله سه نوعست یکی آنکه سبب اجتماع ایشاں غیر قوت نطقے باشد چوں قوت غضبے و شهوی و آنرا مدینهٔ جاهله خوانند دوم آنکه از استعمال قوت نطقی خالی نباشد ولیکن ایں قوت را خادم دیگر قوی دانند و همیں معنی سبب اجتماع ایشاں شده باشد و آنرا مدینهٔ فاسقه

خوانند سوم آنکہ سبب اجتماع ایشاں توافق در عقاید باطلہ باشد و آنرا مدینہ ضالہ خوانند و چوں
بیمامن دولت حضرت صاحبقرانی مدبر امور زمانی جمیع ممالک محروسہ از قبیل مدن فاضلہ شدہ و
ایضاً حال مدن غیر فاضلہ بحکم مضادت از حال مدن فاضلہ مینواں دانست صرف عنانِ عزیمت بہ تفاصیل
مدینہ فاضلہ اولی نمود و آں مدینہ ایست کہ اساس اجتماع اہل آں بر قواعد کسب سعادات و دفع شرور
موسس باشد و ہر آئینہ ایشاں را در اعتقادات حقہ و اعمال صالح اشتراک باشد با وجود اختلاف
اشخاص و تباین احوال طریقہ سیر ایشاں متوافق باشد و ہمہ بیک غایت متادی شوند و چوں
بنا بر حکمتے کہ سابقاً بایمائی بآں رفت نفوس انسانی در مراتب قوت نطق و تمیز متفاوتند و مرتبہ
اعلیٰ کہ آں را نفس قدسیہ خوانند بعالم عقول متصلست و مرتبہ اسفل کہ بلید متناہی ست
مرتبط بمرابط بہائم پس ادراک ایں جماعت در امور مبدؤ و معاد کہ ادق اسرار حکمت و شریعت
ست و دریک مرتبہ نتواند بود پس توافق در عقاید کہ بآں اشارت رفت بدیں وجہ صورت
بندد کہ ہمہ در امری مجمل شریک باشند اگر چہ غیر محقق را بر تفاصیل آں اطلاع نباشد و بیانش
آنکہ طبقہ عالیہ کہ بتائید الٰہی موید اند و از الواثات تعلقات طبعی مجرد و مبدء حقیقی را بصفات جلال و
سمات جمال دانند و بر کیفیت صدور سلسلہ موجودات از مبدء بر ترتیب واقع مطلع باشند و
معاد نفس را بر وجہیکہ مطابق نفس الامر باشد تصور نمایند و چوں نفس را دریں نشا حقیقی تعلقی
بقوتی چند ہست کہ بسبب آں ادراک صور و معانی جسمانی میکند چوں حس مشترک و وہم و خیال و آں
قوی را بحسب اختلاف امزجہ در صفا و کدورت مراتب ست و در ہیچ وقت ہیچ یک ازیں قوی نہ
در خواب نہ در بیداری معطل مطلق نیست پس دراں حالت کہ نفس انساں بصور آں حقائق
منتقش باشد ہر آئینہ در آئینہ آں قوی صورتی مثالی ملائم آں معانی منعکس شود چہ ادراک معانی
ساذجہ بی شوب صور حسی و وہمی درنشاء تعلقے بسیار نادر ست و نسبت آں صور بآں حقائق
نسبت مثل و خیالا نسبت باعیاں و آں امثلہ اشرف و الطف امثلہ باشد کہ در جسمانیات متصور
شود و بنور بصیرت دانند کہ آں حقیقت داری صور مجتا و معانی موہوم است و ... لطایف

اعاظم اولیا و اساطین حکما باشند و متصل باین مرتبه طبقه ایست که اهل آن از تعقل صرف
عاجز باشند و غایت سیر ایشان منتهی بمعانی وهمیه شود لیکن دانند که آن حقائق در نفس
خود از آن قیود منزه اند و بعجز خود در رجحان معرفت طبقه اولی معترف باشند و این طائفه اهل ایمان اند
و فروتر ازین مرتبه طائفه باشند که بر تصورات وهمی نیز قادر نباشند و سیر ایشان در معرفت مبدء
و معاد از صور خیالی نگذرد و اما برجحان طبقهٔ اولی بعجز خود معترف باشند و این طائفه اهل
تسلیم اند و فروتر ازین طائفه قاصر نظران باشند که اصلا ورای مرتبهٔ محسوسات مرتبهٔ
دیگر تصور نتوانند کرد و بر امثله و صور بعیده اقتصار کنند و ایشان را مستضعفان خوانند
و چون هر یک بقدر وسع خود استفراغ جهد نماید و بنهایت استعداد خود واصل شود و به
تقصیر موسوم نباشند بلکه همه را روی در قبلهٔ حقیقت باشد و چون صاحب شریعت
عَلَیهِ اَفْضَلُ الصَّلَوَاتُ وَ اَکْمَلُ التَّحِیَّاتِ مبعوث بکافهٔ امم است هر آئینه بمقتضای
اُمِرْنَا اَنْ نُکَلِّمَ النَّاسَ عَلیٰ قَدْرِ عُقُوْلِهِمْ باید که جوامع الکلم او بروجهی باشد که هر کس را
بقدر حوصله استعداد خود از آن وافی باشد تا در تکمیل نفوس ناقصه علی اختلاف مراتبهم
کافی تواند بود و هر یک از متعطشان زلال کمال را بحسب اختلاف مشارب اذواق از
مشارع عام الورود شریعت او تسکین غلهٔ طلب شود بیت

درین میخانه گر آری خمی پر زو از فیضش وگر پیمانه آری تو پیمانه بپیماید

و از جهت ست که آیات اعجاز غایات قرآنی و کلمات هدایت سمات حضرت ختمیت لسانی
که استحکام احکامش بمرتبه ایست که شائبهٔ انهدام را القواعد آن راه تطرق نیست و غائلهٔ انفصام
را بمعاقد آن مجال تصرف نی گاه محکمست و گاه متشابه و حقائق و معانی را گاهی در وقایق
تنزیهی بر عقل قدسی که مبصر بآزار تجرید ست جلوه دهد و گاه در ملابس صور خیالی و اشباح
مثالی بر مشاعر حسی در معرض عرض آورد بیت

بهار عالم حسنش دل و جان تازه میدارد برنگ اصحاب صورت را ببو ارباب معنی را

وحکما نیز گاهی از کاس قیاس برہانی رحیق تحقیق و زلال معانی را در مشارب حریفان بزم طلب ریزند و وقتی از جام تخیلات شعری شربت معارف را بکام مستر شدان تو نیاز رسانند وگاہ ایشان را بنجل و بنقل اقناعیات قناعت فرمایند تا ہر کس را بقدر مقدرت ہدایت نموده باشند و ہر چند میان این طوائف در صور اعتقادی مخالفتی باشد فاما بنا بر اشتراک در امر اجمالی و انقہار در تحت مدبر فاضل میان ایشان تعصب و تعاند واقع نشود و بحکم مدبر در توجه بکمالیکه مستعد آں باشند متصاعد شوند و ارکان مدینه فاضله پنج طائفه اند اول افاضل و ایشان جمعی باشند که تدبیر مدینه با ایشان منوط باشد اعنی علمای عامل و حکمای کامل که بقوت ادراک از ابنای نوع ممتاز اند و صناعت ایشان معرفت حقایق موجودات است و دوم ذوالالسنه و ایشان طائفه باشند که عوام را بکمال انسانی دعوت کنند و بمواعظ و نصائح از رذائل منع کنند و بقیاسات جدلی و خطابی و شعری عقاید اجمالیهٔ ایشان را از انحراف نگاه دارند و صناعت ایشان علم کلام و فقہ و خطابت و شعر و نظائر آں باشد سوم مقدران و ایشان طائفه باشند که موازین قوانین عدالت میان اہل مدینه نگاه دارند و تعیین مقادیر اشیا برائے ایشان موکول باشد و صناعت ایشان حساب و استیفاد ہندسه و طب و نجوم باشد چہارم مجاہد آن و ایشان طائفه باشند که مدینه را از تعرض و متغلبان نگاه دارند و ضبط ثغور و قلاع و طرق بکفایت ایشان مربوط و صناعت ایشان شجاعت و فروسیت باشد پنجم ارباب الاموال و ایشان جماعتے باشند که ترتیب ماکول و ملبوس این طائف از ایشان منتظم شود خواه از جہات معاملات و صناعات و خواه از وجوه خراج و صناعت ایشان حرف مختلفه و مکاسب متفننه و عدالت مقتضی آنست که ہر طائفه ازیں طوائف را بل ہر شخص را از طائفه در مرتبهٔ خود دارند و باید که یک کس را بصناعات مختلفه مشغول نگر دانند زیرا که موجب تحیر طبیعت شود و ہیچکدام را بکمال معتد به نتوانست رسانید چه کسب کمال ہر صناعتی را وقتی و توجہی لائق باید و چوں وقت و توجه بر ہمه موزع شود در مرتبه قصور ماند چنانچه گفته اند من طلب الکل فاته الکل و اگر کسی چند صنعت داند او را بانچه اہم یا اشرف باشد بلکه بانچه او را دراں بصیرت بیش باشد مشغول داشتن و از دیگر صنائع منع نمودن اولی ست تا یک کار را باتقان و

نائق بجا آورد چه هر آئینه در نظام مصالح او خلل باشد و غیر ایں طوائف از ارکان مدینهٔ فاضله خارج

اند و از ایشاں بعضے بمنزله آلات و دوات ایں طوائف اند و اگر قبائل فضیلت باشند شاید که

بتربیت فضلا بکمالے رسد و الا ایشاں را باعمال که سبب مصالح تمدن ست مرتاض باید

داشت و بعضے بمنزلهٔ گیاهان باشند که در مزارع و بساتین پدید آیند و از جهت ایشاں را نوابت

خوانند و ایناں هم پنج صنف باشند یکی مرائیان که بافعال فضلا و شعار ایشاں متزائی شوند و بلباس

بزرگان متلبس گردند باں تلبیس تلبیس باغراض فاسدهٔ دنیه و اغراض کاسدهٔ دنیویه جویند

دوم محرفان که هوا و میل بر رذائل بر ایشاں غالب باشد و بنابریں قواعد ملت را بحیله و تاویل خواهند

که موافق مشتهی طبع خود سازند سوم باغیان که احکام بادشاه عادل را که بر رقاب خاطئه انام اطاعت

و انقیاد او واجبست گردن ننهند و میل بپادشاهی دیگر کنند و بر همه کس دفع ایں طائفه شرعاً و

عقلاً واجبست چهارم مارقان که بسبب قصور فهم بر اغراض قواعد ملت و مطالب حکمت واقف

نشوند و آں را بر معانی دیگر حمل کنند و از جادهٔ استقامت منحرف باشند و اگر ایں انحراف را سنح نباشد

و از لعنت عناد خالی باشند امید برشاد ایشاں تواں داشت پنجم مغالطان که بحقائق نرسیده

باشند و از جهت طلب مال و جاه بدعاوی کاذبه اقدام نمایند و باغالیط مموهه در بازار وقاحت

دکان خودفروشی نهند و خود را در صورت دانایان بعوام نمایند و حالانکه خود متحیر باشند ایں است

آنچه از اصناف نوابت مشهور ست

لمعهٔ چهارم

در سیاست ملک و آداب ملوک - او لاً بر سبیل تمهید نموده میشود که مرتبه سلطنت از جلائل نعم

الٰهیست که از خزانه الطاف نامتناهی بعضی از افراد امجاد عباد را ارزانی شده و چه مرتبه بایں رسد

که حضرت مالک الملوک یکے از خواص عباد خود را در مسند خلافت خاصه متمکن داشته از انوار عظمت

حقیقی پرتوی بر احوال او اندازد و تعین مراتب و حقوق کافهٔ بنی نوع برای و حکم او منوط سازد تا بهم ربط

علی اختلاف المراتب روی حاجت بقبلهٔ بارگاه گردون اشتباه او باشد ودر حدیث وارد است
که پادشاه ظل الله است در زمین که هر مظلوم از آسیب نوائر حوادث زمان پناه باو آورد وشکر این
نعمت عظمیٰ وعطیه کبریٰ رعایت عدالت میان احاد برایاد افراد رعایا چنانچه فحوی کریمه یاداؤدُ
اِنَّا جَعَلْنٰكَ خَلِیْفَةً فِی الْاَرْضِ فَاحْكُمْ بَیْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ اشارت بآں تواند بود ولحد
از تمهید این مقدمه نگاشته میشود که همچنانکه مدینه بحسب قسمت اولی منقسم بفاضله وغیر فاضله میشود
سیاست ملک نیز بردو قسم ست یکی سیاست فاضله که آنرا امامت خوانند وآں نظم مصالح
عباد ست درامور معاش ومعاد تا هر یک بکمالی که لائق اوست برسد وهر آئینه سعادت حقیقی
لازم او تواند بود وصاحب این سعادت بحقیقت خلیفة الله وظل الله باشد ودر تکمیل
سیاست مقتدی بصاحب شریعت لاجرم میامن آثار ولوامع انوار آں بگانه عباد ودر همه
بلاد واصل خواهد بود وبمقتضای بیت

خُذْ مَا تَرَاهُ وَدَعْ شَیْئًا سَمِعْتَ بِهٖ فِیْ طَلْعَةِ الشَّمْسِ مَا یُغْنِیْكَ عَنْ زُحَلٍ

این قسم راشائی روشنتر از آفتاب عالمتاب دولت صاحب زمانی سلیمان مکانی ست که اکابر
ائمه کشف وتحقیق بیشتر بظهور بشارت آں درین روزگار خجسته آثار که صبح صادق یَوْمَ
تُبْلَی السَّرَائِرُ ظهور مظهر موجود الست فرموده اند چه باندک زمانی ملک وملت را رونق وبهجت
هرچه تمامتر افزوده وطوائف انام در کنف امان از حوادث زمان آسوده گرگ ومیش از یکجا آب
خورده وشاهین ودراج دریک آشیان خواب کرده الله تعالی آفتاب معدلتش راکه اشعه
احسان بشرق وغرب عالم رسانیده در مدارج ارتفاع روزافزوں دارد واز عین الکمال
زوال ووصمت هبوط ووبال مصئون ومامون دوم سیاست ناقصه وآنرا تغلب خوانند و
غرض اصحاب آں استخدام عباد الله وتخریب بلاد الله باشد والتیام او دوامی نباشد
وباندک مدتی نکبت دنیوی متصل بشقاوت ابدی مبتلا گردند چه پادشاه ظالم چون
بنائی ست عالی که بروی برف نهند هر آئینه اساس آں بتاب آفتاب عدالت الٰهی گداخته

گردد و بنا منہدم شود و بزرگان خوردہ دان دانند کہ بخردہ ریزۂ کہ از خشت پارہ زنی گیرند

گنج خسروی معمور نتوان کرد و از پاہی علجی کہ از دست موری حقیر ربایند سفرۂ سلیمانی ترتیب

نتوان نمود و ساز عودی گرم سوزش بچوب از مال مظلومان بنیوا ستانند تا آن جرعہ نالہ زار نباشد

پیالہ شراب کہ از خون دل بیچارگان پر کنند و از خندۂ آن جرعہ گریۂ خوبی حاصل نباید و از نشاء آن

جرعہ خمار آلام و اسقام نیاید و از دراعۂ فقیری بغارت برند و رع داودی نتوان ساخت و

از کہنہ و واجی کہ از محتاجی بتاراج بربایند بالش مسند شہریارے حاصل نتوان کرد سپری کہ

از مال یتیمان بیسامان بافند مانع تیر قضا نشود جوشنی کہ از وجہ گدایان عریان سازند دافع

تیغ بلا نگردد بلکہ از سہام حوادث زمان صاحب دولتی امان یافت کہ بباطن پاک درویشان

صافی دل پناہ آورد و وصول بنہایت مقاصد و مرام بلند ہمتی را دست داد کہ در وقت

توجہ اسفار و افتحام اہوال و اخطار بدرقہ راہ از خاطر مقیمان مدرسہ و ساکنان خانقاہ

خواست تاج سلطنت بر سر مردی قرار یافت کہ مراد از خاطری سر و پا یان تاج بخش

طلبید تخت خلافت مستقر پادشاہی شد کہ فیض از خاطر گدایان تونگر دل دریوزہ کرد شعر

پرورِ میکدہ رندان قلندر باشند کہ ستانند و دہند افسر شاہنشاہے

خشت زیر سر و بر تارک ہفت اختر پائے دست قدرت نگر و منصب صاحبجاہے

ضیبت کشان سعادت ازلی بجائے گلگون نوشخرام و شبدیز تیز گام اشہب صبح و ادہم

شام بر طویلہ صاحبقرانی بندند کہ تہضت بادپائی عزیمتش بجانب صلاح مال و فراغ

بال عاجزان شکستہ بال باشد و عنایت لم یزلی بعوض کمیت بادپائی و سمند جہان پیمای

برش آفتاب و نقرۂ خنگ ماہ در ریفہ تسخیر و مقود تذلیل گیتی ستانی کشید کہ در میدان معدلت گسترش

در یافت قصب السبق از خسروان عالی مقدار ربودہ باشد و تتبع احوال سلاطین گذشتہ

مشاہدہ دولت روز افزون حضرت صاحب زمانی ظل یزدانی شاہد عدلست بر تحقیق

این مدعی و تصدیق این دعوی اگر کسی دیدۂ اعتبار کشودہ و زنگ غفلت از آئینہ بصیرت

زدوده باشد و صاحب سیاست فاضله بقانون عدل متمسک بوده رعایا را بجای فرزندان و دوستان داند و حرص و حب مال را مقهور قوت عقلی گرداند و صاحب سیاست ناقصه تمسک بقواعد ظلم نماید و رعایا را نسبت با خود بجای بندگان بلکه بمثابه ستوران داند و خود بنده حرص و هوا باشد و چون بمقتضای اَلنَّاسُ بِزَمَانِهِمْ اَشْبَهُ مِنْهُمْ بِآبَائِهِمْ و اَلنَّاسُ عَلٰى دِيْنِ مُلُوْكِهِمْ مردمان در سیرت تتبع سلاطین زمان کنند چون زمام زمان بدست پادشاهی عادل باشد همه کس را روی در عدالت و کسب فضیلت باشد و اگر بر خلاف ازین بود مردم را میل بدروغ و حرص و سائر رذائل باشد. و ازینجاست که در حدیث مصطفوی ورود یافته که اگر سلطان عادل باشد او را از هر حسنه که از رعایا صادر شود نصیبی باشد و اگر ظالم باشد در هر سیئه که از ایشان ظاهر شود شریک باشد و حکما گفته اند که پادشاه باید که در وی هفت خصلت باشد اول علوّ همت و آن بتهذیب اخلاق حاصل شود دوم رای و فکرت و آن بجودت فکرت و کثرت تجربه دست دهد سوم قوت عزیمت و آن برای ثواب و قوت ثبات حاصل شود و آن را عزم الملوک و عزم الرجال خوانند و اصل در اکتساب همه خیرات و فضائل همین است حکایت کرده اند که مامون خلیفه را اشتها گل خوردن پیدا شده بود و بدین واسطه فساد عظیم بمزاج او راه یافته چند انکه اطبای حاذق بمزاولت معالجات طبعی در ازالت آن سعی میکردند نجاح مقرون نمیشد تا روزی که تمام اطبا جمع کرده بودند و کتب احضار کرده درین باب مطارحه میکردند یکی از ندمای خاص در آمد چون حال مشاهده کرد و گفت یا اَمِيْرَ الْمُؤْمِنِيْنَ فَاَيْنَ عَزْمَةٌ مِنْ عَزَمَاتِ الْمُلُوْكِ مامون اطبا را گفت احتیاج علاج نیست که بعد ازین اقدام برین امر نخواهم نمود چهارم صبر بر مقاسات شدائد چه صبر مفتاح ابواب مطالب و امانیست و در حدیث ثبت است مَنْ قَرَعَ بَابًا وَلَجَّ وَلَجَ پنجم یسار تا بطمع در مال مردم مضطر نشود ششم لشکریان موافق هفتم نسب چه هر آئینه موجب انجذاب خواطر و مهابت و وقار خواهد بود و این خصلت ضروری نیست اما اولی است و یسار لشکری بتوسط آن چهار خصلت که علو همت و رای و صبر و عزیمت است حاصل توان کرد و پس عمده همین

چهار باشد والحمد للہ تعالیٰ کہ حضرت پادشاہ دین پناہ را جمیع این خصال حاصلست وذات کریمش نہایت معارج ابہت جلال واصل وچوں سبق تمہید یافت کہ پادشاہ طبیب عالمست وطبیب را از معرفت مرض واسباب ورود کیفیت علاج آں گزیری نیست پس ہر آئینہ بر سلطان واجب باشد کہ مرض مملکت وطریق علاج آں بشناسد وچوں تمدن عبارتست از اجتماع عام میاں طوائف مختلفہ پس مادام کہ ہر یک ازیں طوائف در مرتبہ خود باشند وبشغلے کہ وظیفہ ایشانست قیام نمایند ونصیبے کہ ایشاں را لائق باشد از ارزاق وکرامات یعنی جاہ جلال بایشاں رسد ہر آئینہ مزاج مدینہ بر نہج اعتدال باشد وامور بسمت انتظام موسوم وچوں ازیں قانون منحرف گردند ہر آئینہ مودی باختلاف شود کہ موجب انحلال رابطہ الفتست وسبب فساد واختلال چہ مقررست کہ مبدای ہر دولتی اتفاق آرای جماعتیست کہ در تعاون بمنزلہ اعضای شخص واحد باشند چہ بریں تقدیر ہم چناں باشد کہ شخصے در عالم پیدا شدہ باشد کہ قوت ایں ہمہ اشخاص داشتہ باشد وہر آئینہ ہیچکس از احاد با او مقاومت نتواند کرد واشخاص بسیار نیز چوں مختلف الآرا باشند ہمہ غلبہ برو نتوانند کرد مگر آنکہ میانِ ایشاں تالفی بہمیں طریق حاصل شود تا بمنزلہ شخص واحد باشد کہ قوت او بیش از قوت ایں جماعت باشد وچوں امر ہیچ کثرتے بی وحدتی تالیفی منتظم نشود وآں وحدت عدالتست چنانچہ از پیش گذشت پس مادام کہ سلطان بر قانون عدل رود وہر یک از طبقات مردم را در مرتبہ خود دارد وایشانرا از غلبہ وتعدی وطلب زیادتی منع فرماید ہر آئینہ مملکت با نظام باشد واگر بر خلاف ایں باشد ہر طائفہ را داعیہ نفع خود غالب آید وباضرار دیگران برخیزند وبواسطہ افراط وتفریط رابطہ الفت انحلال یابد وبتجربہ معلوم شدہ کہ ہر دولتی تا میان اصحاب آں موافقت بودہ وسلوک سیرت عدالت مینمودہ اند در تزائد بودہ وچوں ظلم وعدوان در میان ایشاں غالب شدہ روی بزوال نہادہ چہ بمقتضای مقدمات سابقہ

اہل زمان بر طریقہ سلاطین باشند پس چوں پادشاہ و اتباع او در ظلم کوشند ہر کسی را نیز داعیۂ ظلم کہ در فطرت مکنون ست بحرکت آید و میل بغلبہ کند و چنانچہ تقریر رفت وحدت با غلبہ جمع نگردد و پس ہر آئینہ مودی بفساد مزاج عالم شود و لہذا گفتہ اند کہ اَلْمُلْکُ یَبْقٰی مَعَ الْکُفْرِ وَلَا یَبْقٰی مَعَ الظُّلْمِ حکما گفتہ اند دولت را بدو چیز نگاہ توان داشت یکی بتالف و اتحاد میان موافقان و دیگر بمنازعت و اختلاف میان دشمناں چہ ہرگاہ کہ دشمناں بہمدیگر مشغول باشند ایشانرا فراغت قصد دیگری نباشد و ازینجہت چوں اسکندر بر مملکت دارا غلبہ کرد لشکر عجم بعدد و عدد بسیار بودند اندیشہ نمود کہ اگر ایشاں را بگذارد مبادا اتفاق نمایند و دفع ایشاں متعذر باشد و اگر ایشاں را استیصال نماید از قاعدہ ملت و مروت دور باشد و با حکیم ارسطاطالیس مشاورت کرد حکیم فرمود کہ ایشاں را متفرق سازد ہر یک را بحکومت و ایالت موضعی رجوع نمائی تا بہمدیگر مشغول شوند تو از شر ایشاں ایمن باشی اسکندر ایشاں را ملوک طوائف ساخت و از آنوقت تا عہد اردشیر بابک ایشاں را اتفاق کہ بسبب آں ظہوری تواند کرد میسر نشد و باید کہ اصناف خلق را با یکدیگر متکافی دارند تا اعتدال تمدنی حاصل شود و ہمچنانکہ اعتدال مزاج از ازدواج عناصر اربعہ و تکافوی ایشاں حاصل شود اعتدال مزاج تمدنی نیز بہ تکافوی چار صنف متصور شود اول اہل علم چوں علما و فقہا و قضات و کتاب حساب و مہندساں و منجماں و اطبا و شعرا کہ قوام دین و دنیا بمساعی اقدام اقلام لطائف اعلام ایشاں منوط و مربوط ست و ایشاں بمنزلہ آب اند در میان عناصر و ہما نا مناسبتی کہ میان علم و آب ست نزد اہل بصیرت نا قدہ از آب روشن تر بلکہ از آفتاب لائح تر تواند بود دوم اہل شمشیر چوں دلیران و مجاہدان و حارساں قلاع و ثغور کہ نظام مصالح انام بی آں شدہ اند تشنۂ تیغ صولت شعار کینہ گذار ایشاں صورت نبندد و مواد فساد اہل بغی و عناد بی آتش قہر صاعقہ آثار ایشاں انحلال و اضمحلال نہ پذیرد و ایشاں

بمنزلهٔ آتش اند و وجه مناسبت از آں مشرق تر که بدلیل احتیاج افتد چه آتش را بچراغ طلبیدن کار اولی الابصار نیست سوم اهل معامله چوں تجار و اصحاب بضاعات و ارباب حرف و صناعات که بوسیلهٔ ایشاں مبادی اسباب اقتنیات و سائر مصالح مرتب شود و اطراف متباعده از خصوصیات امتعه و ارزاق یکدیگر متمتع و محظوظ شوند و مناسبت ایشاں با هوا که ممد نشو و نمای نباتات و مروح روح حیوانات ست و بتوسط و تموج و حرکت او هر گونه تحف و نفائس از راه سامعه بدار الخلافهٔ سینهٔ انسانی میرسد در غایت ظهور ست چهارم اهل زراعت چوں برزگراں و دهاقین و اهل فلاحت که مدبر نباتات و مراتب اقوات اند ولی واسطهٔ مساعی ایشاں بقای اشخاص انسانی در حیز استحاله و بحقیقت کاسباں معدوم ایشانند چه دیگر طوائف در وجود چیزی زیاده نمیکنند بلکه نقل موجودی از کسی بکسی یا از جائی بجائی یا از صورتی بصورتی مینمایند و قرب ایشاں با خاک که قبله گاه سائراں افلاک و مطرح اشعهٔ انوار عالم پاک و منظر غرائب مصنوعات و مخزن عجائب مکنونات ست در نهایت وضوح و همچنانکه در مرکبات تجاوز یکی از عناصر از قسط واجب موجب زوال اعتدال و فساد انحلال ست در اجتماع مدنی نیز غلبهٔ یکی از ایں اصناف بر سه صنف دیگر سبب بطلان نظام و حدوث اختلال شود و بعد از رعایت تکافو میان اصناف اربعه در احوال هر یک از احاد نظر باید نمود و مرتبهٔ هر یک بقدر استحقاق تعیین فرمود و بوجهی دیگر طبقات مردم پنجست اول کسانیکه بطبع خیر باشند و خیر ایشاں متعدی بغیر شود چوں علمای شریعت و مشائخ طریقت و عرفای حقیقت و ایں طائفه غایت ایجاد و خلاصهٔ عباد اند و مهبط فیض ازلی و مطمح عنایت لم یزلی ایشانند و بحقیقت دیگر طبقات به طفیل ایشاں در مهمانخانهٔ وجود در آمده اند فرد

بیا که مائدهٔ لطف کردگار جهاں را   تو میهمانی و عالم دریں میانه طفیلی

و حکما گفته اند که پادشاه ایں طائفه را بباید که نزدیکترین طوائف دارد بوجود و ایشاں را بر

طبقات دیگر حاکم گرداند و گفته اند که هرگاه که ارباب علم و کیاست بحضرت پادشاه متردد باشند
نشانهٔ ترقی دولت و تزاید رفعت او باشد و حکایت کرده اند که حسن بویه که در عهد خویش
والی مملکت ری بود و بمحبت حکما و علما از سلاطین روزگار خود ممتاز نوبتی بغزای روم رفت
و در مبادی قتال غلبه لشکر اسلام را شد و بر کفار استیلای تمام یافتند بعد از آن تغیر اهل
روم عموم یافت و از اطراف لشکر جمع کرده روی به لشکر عراق نهادند و ایشان انهزام
یافتند و بعضی بقید اسر مبتلا شدند ملک روم بنشست و اسیران را نزد خود خواند در اینمیان شخصی
ابونصر نام از اهل ری بود چون معلوم کرد که او از ریست گفت اگر ترا پیغامی دهم بپادشاه خود
برسانی گفت بلی خدمت کنم حسن بویه را بگو که از قسطنطنیه بهمین قصد آمدم که عراق را خراب
سازم اما چون از سیرت و احوال تو تفحص نمودم مرا معلوم شد که آفتاب دولت تو هنوز متوجه اوج
کمالست و مترقی در مدارج اقبال چه آنکس را که آفتاب دولت روی بحضیض زوال و مغرب
افول و انتقال نهد نزدیکان حضرت او حکمای عالی مقدار و فضلای نامدار چون ابن عمید و
ابوجعفر خازن و علی ابن قاسم و ابو علی تبیاعی نباشند چه اجتماع این طائفه در فنای بارگاه
تو دلیل بر دوام اقبال و ازدیاد جاه و جلال باشد ازین جهت متعرض مملکت تو نشدم طبقهٔ
دوم کسانیکه بطبع خیر باشند و اما خیر ایشان متعدی بغیر نباشد و رتبهٔ اهل طبقهٔ اولی ادنیست چه
جمال کمال ایشان بحال ارشاد و اکمال آراسته و بخلعت تخلق باخلاق الهی مشرف اند و این
طبقه اگرچه بزیور کمال متحلی باشند اما از درجهٔ تکمیل قاصر اند و این طائفه را گرامی باید داشت
و مصالح و مونت ایشان مکفی طبقهٔ سوم کسانی اند که بطبع نه خیر باشند و نه شریر و این طائفه را
در ظل امان مخفی باید داشتن و خفض جناح رافت بر ایشان فرمودن تا از فساد استعداد محفوظ
مانند و بقدر امکان بکمال لائق برسند طبقهٔ چهارم کسانی اند که شریر باشند اما شر ایشان
متعدی بغیر نشود و این جماعت را تحقیر و اهانت باید فرمود و بزواجر مواعظ و روادع ایشان را
از فضائح منع باید نمود و طبقهٔ پنجم آنانکه با شرارت ذاتی شر ایشان متعدی بغیر باشد و این

طائفه حسن خلق باشد و مضا طائفه اولی و ازین طبقه جمعی که امید بصلاح ایشان باشد بتادیب تهذیب باید نمود
و جمعی را که امید باصلاح ایشان نباشد اگر شر ایشان غیر شامل باشد پادشاه بمقتضای رای صحیح با ایشان مدارات فرماید
و اگر شر ایشان عمومی داشته باشد ازالت شر ایشان شرعا و عقلا واجب باشد بطریقی که اصلح و اولی بود
طریق دفع شر یکی حبس است و آن منع را مخالطت با اهل مدینه است دوم قید و آن منع از تصرف در آلات حرکت
سوم نفی و آن منع است از خود در تمدن و اگر باین امور منشد دفع نشود . . . . . .
حکما را در جواز قتل او خلافست و اظهر اقوال ایشان آنکه بقطع عضوی که آلت شر باشد مثل
دست و پا و زبان یا ابطال حسی از حواس اکتفا نمایند و حق آنکه درین امر تتبع شریعت حقه
باید نمود و بحدود شریعه از قطع و قتل در محل خود اقدام باید نمود و از زیاده بر آن محترز باید بود
چه فرموده وَمَن يَتَعَدَّ حُدُودَ اللّٰهِ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ و بر قتل مشغوف نباید بود و اگر
کسی شرعا مستحق باشد رحم بر و نباید کرد چنانچه میفرماید وَلَا تَأْخُذْكُم بِهِمَا رَأْفَةٌ فِي دِينِ اللّٰهِ
همچنانکه طبیب برای سلامت باقی اعضا قطع عضوی جائز بلکه واجب داند پادشاه نیز که طبیب
عالمست بحکم مدبر اول تعالی شانه گاه باشد که بحسب مصلحت عامه همین نوع قتل یکی از
فراوانیان نماید و بعد از رعایت تکافو و تعیین مراتب تعدیل میان ایشان در قسمت خیرات
باید کرد و هر یک را بقدر استحقاق محفوظ باید داشت و خیرات سه قسمست سلامت و اموال و
کرامات و هر شخص را استحقاق نصیبی است ازین امور که تنقیص از آن جور است بر آن شخص و
زیادتی بر آن جور است بر اهل مدینه چه شخصی را بی مزیت استحقاقی بر دیگر اکفا فائق گردانیدن
ظلم بر ایشان است و گاه باشد که تنقیص نیز جور باشد بر اهل مدینه چه هرگاه که مستحق را بمنزله
نازل از حق او فرود آورند هر آئینه موجب انکسار خاطر او و دیگر مستحقان گردد و مسری تخلل
در نظام مدینه شود و بعد از قسمت خیرات بقدر استحقاق حفظ آن بر ایشان باید نمود
بآنکه نگذارد که آنچه حق هر یکیست ازین خیرات از و زائل شود بعد از زوال عوض از
محل استحقاق باو رساند بر وجهیکه متضمن ضرر اهل مدینه نباشد و منع جور بعقوبات اهل

آں باید کرد بآنکہ بہر جورے عقوبتی لائق باں مرتب دارند چہ اگر در مقابل جور اندک عقوبت بسیار کنند ظلم بر جائر باشد و اگر بازای جور بسیار عقوبت اندک کنند ظلم بر اہل مدینہ باشد و بعضی از حکما برانند کہ جور بر ہر یک از اشخاص جور بر اہل مدینہ است پس بعفو آں شخص کہ برو جور رفتہ عقوبت ساقط نشود و باوجود عفو او سلطان را کہ والی و مدبر کل ست عقوبت او جائز باشد و بعضے دیگر برخلاف ایں رفتہ اند و چوں غرض ایں منازعت بر حکم حکم عدل شریعت سید الانام علیہ وعلی آلہ التحیۃ والسلام میسر و دریں وجہ فیصل میباید کہ ہرچہ از جنس حدود اللہ است چوں حد سرقہ و زنا و قطع طریق بعفو ساقط نمیشود بلکہ بر سلطان اقامت عقوبت واجب ست و آنچہ از جنس حق الناس است اگر قصاص یا حد قذف ست بعفو مستحق ساقط میشود و اگر تعزیر ست ہمچنانکہ در صورت ضرب و ایذا و اہانت بسیاری از محققان آئمہ مذہب شافعی رحمہ اللہ برانند کہ باوجود عفو مستحق سلطان را از جہت تادیب تعزیر او میرسد و ہمانا حکمت دریں احکام آنکہ بعضے شرور ازاں قبیل ست کہ ضرر آں باہل بلد مسری ست مثل زنا و سرقہ و نظائرہ آں و مسامحت در مثل آں موجب اختلال نظام ست لاجرم عفو در آں تاثیری نتواند بود و بعضی مخصوص بشخص واحد ست و از و بغیر سرایت نمیکند چوں قذف پس ہر آئینہ منوط بہ طلب عفو آں شخص باشد و بعضی کہ در آں احتمال سرایت و عدم آں ہر دو قائم ست منوط بہ نظر و رای سلطان تواند بود تا آنچہ بحسب رائے صائب اولی و اصلح داند اعمال فرماید و ازینجاست کہ اگر مقتول را وارث خاص نباشد و وراثت او متعلق بہ بیت المال باشد حکم آں منوط بہ مصلحت سلطان ست اگر خواہد قصاص فرماید و اگر خواہد عفو نماید و زعایت عدالت وقتی منتظم گردد کہ سلطان بہ نفس خود تفقد احوال رعایا الفرماید و ہر یک را بحق خود از ارزاق و کرامات فائز گرداند و تحقیق ایں معنی بآں تواند بود کہ رعایا و مظلوماں را در وقت حاجت راہ بسلطان باشد و اگر ہمہ وقت میسر نشود روزی معین ارباب حوائج را بار دہند تا بلا واسطہ عرض حوائج و رفع سوانح بر حضرت سلطان نمایند و ملوک عجم را وقتے معین

بوده که طوائف عوام را باره عام بوده و حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و آله وسلم فرموده
که هر کس که الله تعالی ولایت امری از امور مسلمانان باو تفویض فرماید و او در بروی
ارباب حاجات و مظلومان ببندد حق تعالی در وقت حاجت و فقر در رحمت بروی
او ببندد و او را از لطف و عنایات خود محجوب دارد و امیر المومنین عمر بن الخطاب
رضی الله عنه چون کسی را تفویض ولایتی فرمودی او را وصیت کردی که از ارباب
حاجات محجوب نشود و در بروی ایشان نه بندد و حضرت سید المرسلین علیه
اَفْضَلَ صَلَوٰاتِ الْمُصَلِّیْنَ دعا فرمود اَللّٰهُمَّ مَنْ وَلِیَ مِنْ اَمْرِ اُمَّتِیْ شَیْئًا فَرَ
فَقَ بِهٖ فَارْفُقْ بِهٖ وَمَنْ وَلِیَ مِنْ اَمْرِ اُمَّتِیْ شَیْئًا فَشَقَّ عَلَیْهِمْ فَاشْقُقْ
عَلَیْهِ و در آثار ماثورست که فرعون را با آن طغیان و کفران در حمایت دو خصلت
نیکو بود یکی آنکه سهل الباب بود و ارباب حاجات را آسانی وصول باو متصور دیگر
آنکه بحلیهٔ جود و کرم متحلی بود و طوائف انام را از موائد انعام عام احظاظ می نمود
و مبالغهٔ او در کرم بمرتبهٔ بود که روایت کرده اند که زنی از بنی اسرائیل را وضع حمل
شده و اغذیه که مناسب این حال باشد در مطبخ معد نبود و چون از بیمعنی خبر یافت
آتش قهرش اشتعال پذیرفت و مطبخیان را در تنور غضب عرضهٔ نائرهٔ هلاک
ساخت و بعد از آن مقرر کرد که هر روز انواع اغذیه که لائق به طبقات ناس از اصحا
و مرضی تواند بود معد دارند و بهر کس آنچه مناسب حال او باشد برسانند چون ریاح
عواصف جلال الهی از مهب قهر نامتناهی وزیدن گرفت و مشیت نافذهٔ ازلی
بقلع و قمع او متعلق شد بمقتضای اِنَّ اللّٰهَ لَا یُغَیِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّٰی یُغَیِّرُوْا مَا
بِاَنْفُسِهِمْ هر دو خصلت را بضد آن تبدیل کرده بود و تمنعش بمرتبهٔ رسید
که در روز روشن چون شب تاری در حجاب تواری مانده و چون عنقای مغرب دور
مغرب اثر و از اختفا بلکه چون خفاش بدبر در کنج ادبار و اختفا ماوی گرفته و بغیر از

ابلیس و جنود او ہیچکس را مجال ملاقات او نہ چنانچہ حضرت موسیٰ علیہ السلام چوں بتشریف
تکلم مشرف شد و رہماں شب بامر الٰہی بدر قصر او آمد و یک سال براں درگاہ میبود
و مجال ملاقات نمے یافت تا روزی یکی از ندمای مجلس او بقصد استہزا عرض کرد کہ صورتے
غریب سانح شدہ کسی بایں صفت بر در استادہ و میگوید کہ من فرستادۂ خدا ام و
پیغامی چند دارم فرعون گفت کہ او را باید طلبید کہ باو تفضاحکت و تمسخر کنیم چوں طلب
نمودند بعد از مناظرہ و مطارحہ کہ کلام حقائق اعلام ازاں اخبار مینماید ہر چند ید بیضا
صیقل معجزات باہرہ بعمل آورد زنگ شرک از دل آہنین او منجلی نشدہ با وجود ثعبان
مبین کہ بر گنج ایمان او دلالت مینمود سر براہ نمی آورد بلکہ ہر دم چوں مار سر از سوراخے
بیروں میکرد تا کارش بوخامت عاقبت کشیدہ بسوء خاتمت انجامید و بخلش
بدرجۂ رسیدہ بود کہ غیر از کرام الکاتبین بر اکل او اطلاع نیافتی و جز مگس ہیچکس بر سر
سفرۂ او ننشستے بحدیکہ ثقات اثبات بر لوح آثار اثبات کردہ اند کہ آنروز کہ موسیٰ
علیہ السلام بفرمان الٰہی با بنی اسرائیل از مصر ارتحال فرمودہ فرعون از عقب ایشاں
تاختن میکرد در ہمہ مطبخ او بغیر از یک گوسفند گرگیں نہ کشتہ بودند و جگر آں تغذی نمودہ
گوشت بجہت شیلاں موقوف داشت کہ بعد از معاودت با خواص خود تناول کند
و خود مالک دوزخ برائے نزل او و لشکریاں ضریع و زقوم و غسلین ترتیب نمودہ بود
حکما گفتہ اند کہ بر پادشاہ واجب است کہ سہ چیز رعایت نماید اول آبادانی خزانہ و ممالک
دوم شفقت و رافت بر رعیت سوم آنکہ کارہائے بزرگ بمردم خرد رجوع نفرماید از
بعضے آل ساسان پرسیدند کہ سبب زوال دولت چہار ہزار سالہ از خاندان شما چہ بود
گفت آنکہ کارہائے بزرگ کہ لائق اہل عقل و کیاست بود بمردم خردونی باز گذاشتیم
و گفتہ اند کہ اساس بنای معدلت بر دہ قاعدہ است یکی آنکہ ہر قضیہ کہ واقع شود
فرض کند کہ خود رعیت ست و پادشاہ دیگری پس ہر چہ بر خود روا ندارد در حق رعیت جائز نداند دوم آنکہ انتظار

ارباب حاجات تجویز نکند و از خطر آں پر حذر باشد و ارسطاطالیس اسکندر را گف
اگر امانت خدای تعالیٰ خواهی در اغاثت فریاد خواهاں مسارعت کن سوم آنکه اوقات خود
مستغرق شهوات و لذات جسمانی ندارد چه قوی ترین اسباب فساد ملک همین ست بلکه ا
اوقات راحت و فراغت چیزی صرف تدبیر مملکت و مصالح رعیت نماید حکیمی نصیحت
پادشاهی میکرد و گفت خواب غفلت مکن تا ضائعان تو بر نخیزند و شکایت تو بدرگاه حق ن
و خواب چنداں مکن که عمر تباه کنی که دولت و عمر چوں آفتاب اند که بامداد بر دیواری و شبانگا
بر دیواری دیگر باشد و چناں کن که تو دنیا را بخوری نه دنیا ترا بخورد چهارم آنکه بنای کا
بر رفق و مدارا نهد نه بر عنف و قهر پنجم آنکه در رضای خلق رضای حق طلبد ششم آنکه ر
خلق در مخالفت حق نه طلبد هفتم آنکه چوں ازو حکم طلبند عدل کند و چوں رحمت طلبند
عفو کند چه رحمت بر خلق سبب رحمت حق تعالیٰ ست چنانچه در حدیث صحیح ست اَلرَّاحِ
يَرْحَمُهُمُ الرَّحْمٰنُ ارْحَمُوْا مَنْ فِي الْاَرْضِ يَرْحَمْكُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ هشتم
آنکه بصحبت اهل حق مائل باشد و از مواعظ و نصائح متنقبض نشود نهم آنکه هر کس را د
مرتبهٔ استحقاق دارد دهم آنکه بآں قناعت نکند که خود ظلم نکند بلکه سیاست ملک بر وجه
نماید که عمال و لشکریان و رعایا را با همدیگر مجال ظلم نباشد چه بمقتضای كُلُّكُمْ رَاعٍ وَكُلُّ
مَسْئُوْلٌ عَنْ رَعِيَّتِهٖ هرچه در مملکت واقع شود چوں بواسطهٔ قصور سیاست او باش
روز قیامت ازو سوال خواهند فرمود و در اخبار آورده اند که امیر المومنین عمر بن عبد العز
را که بکمال عدالت و فرط تقوی و طهارت موصوف بود چنانچه او را خامس الخلفا خوانده ا
بعد از وفات در خواب دیدند از حال او سوال کردند گفت یک سال مرا در ورطهٔ حجاب داشتند
بجهت آنکه سوراخی در پلی واشده بود و گوسپندی را پای دراں سوراخ فرو رفت و مجروح ش
با من عتاب کردند که چرا باید که چوں مصالح خلق در عهدهٔ اهتمام تو بود در ضبط و نظم امور تهاو
کنی پس باید که رعیت را بالتزام قوانین عدالت و اکتساب فضیلت تکلیف فرماید چ

ہمچنانکہ قوام بدن بہ طبیعت ست قوام طبیعت بنفس و قوام نفس بہ عقل قوام مدینہ بملک ست و قوام ملک بسیاست و قوام سیاست بحکمت کہ عین شریعت و تا امور جمہور بر نہج شریعت باشد انتظام حاصل تواند بود و چوں ازاں منہج قویم انحراف یابد بہجت رونق ملک بر رود افلاطون گوید احفظ الناموس یحفظک یعنی شریعت را نگاہدار تا شریعت ترا نگاہدارد و چوں از قیام مصالح عدالت فارغ شود عنان ہمت را بجانب فضل و احسان منعطف سازد چہ ہیچ خصلت اشرف از فضل و احسان نیست چنانچہ بہ تفصیل مبین شد و در احسان نیز رعایت مقادیر استحقاق باید نمود و باید کہ احسان قرین ہیبت و حشمت باشد چہ با سقوط ہیبت احسان سبب انبساط زیردستان و ازدیاد طمع ایشان گردد و اگر بمثل خراج تمام ممالک بیک کس دہند راضی نشود و ارسطاطالیس اسکندر را وصیت کرد کہ باید کہ مظلوماں را از تو ہیبت بسیار باشد تا بظلم و جور اقدام نکنند و حضرت سید المرسلین علیہ الصلوٰۃ و السلام بحکم آنکہ مظہر انوار تجلیات جلالی و جمالی و مجلی آثار عظمت الٰہی و ابہت نامتناہی بود مہابت در مرتبہ داشت کہ ابوسفیان در وقتیکہ ہنوز مسلمان نشدہ بود بجہت معاہدہ نزد آنحضرت آمد چوں باز گشت گفت واللہ کہ من ملوک و اقیال بسیار دیدہ ام و از ہیچکدام ایں رعب و ہیبت در دل خود نیافتم و لطف و انس بمدرجہ کہ روزی زنی پیش آنحضرت آمد میخواست کہ عرض حاجتی نماید و ہمانا بسبب اشعۂ انوار قدس کہ از روزن نفس مقدس حضرت مصطفٰے بر چہار دیوار نیۂ مطہرہ آنحضرت منعکس شدہ بود و ہشتی ہرچہ تمامتر دراں زن ظاہر شد حضرت چوں بریں معنی اطلاع یافت فرمود مترس کہ من پسر زنی از عربم کہ قدید میخورد و قصد آں حضرت تسکین رعب و مہابت از دل آں زن بیروں بود تا عرض حاجت تواند کرد و تکبر با متکبران و تواضع با مسکیناں و زیردستاں از اخلاق کرام ست و از وظائف ملوک آنکہ اسرار خود را پوشیدہ دارند تا بر احالت فکر و نظر قادر باشند و از کید اعادی محفوظ و حضرت مصطفٰے صلی اللہ علیہ و

علی آله وسلم چون بجز اعزم فرمودے مردم را گمان انداختی که بجای دیگر میرود و آنکه ساحت
قدسیه آنحضرت از غبار عار کذب بری بود بلکه این طریق سلوک فرمودی و تحقیق احوال آنجا
نمودی تا مردم بگمان افتادندی که مگر قصد آن جانب دارند و حکما گفته اند که طریق محافظت
اسرار با احتیاج بمشاورت آنست که باصحاب عقل و کیاست مشورت کند و از ارباب
عقول ضعیفه مستور دارد و بعد از تصمیم عزیمت بافعالی که ظاهرا ضد آن عزم باشد اقدام
نماید و دران نیز مبالغه نکند تا موجب تهمت نشود بلکه آنرا بافعالی که مقتضای همان عزم
باشد خلط نماید و از تفحص حال دشمنان بهیچ حال تغافل نفرماید و منهیان تجسسان به
تفحص امور ایشان گماشته دارد و از احوال ظاهرهٔ ایشان استنباط احوال باطنه نماید
و در اطلاع بر عزائم ایشان استفسار از حواشی که بقلت عقل موسوم باشند اصلی عظیم ست و
بهترین ابواب مکالمه با هر کس ست چه هر کس را دوستے باشد که با و مستانس باشد و اسرار
خود را با او در میان نهد و هر آئینه در اثنای محاورات بر مکنون خاطر هر کس اطلاع توان
یافت و چون کسی از فهم مخالفت نماید تا میسر باشد سعی باید نمود که بمجاملت مرتفع شود
بمقابله و مقاتله نانجامد و اگر بمجاملت میسر نشود تا بتدبیر و حیلت دفع توان نمود بمحاربه
اقدام نباید کرد و در دفع اعدا حیلت و نامه هائے دروغ نوشتن مذموم نیست اما
تلفظ بکذب و غدر بهیچ حال جائز نه و اگر احتیاج بمحاربه افتد حال از دو بیرون نیست یا بادی باشد در جنگ یا دافع اگر
بادے باشد باید که غرض او محض خیر بود و البته برائے دین یا طلب قصاص یا حقی که نزد ایشان باشد جنگ کند نه برای تغلب و تفوق
چه غالب آنست که بادی مغلوب باشد مگر آنکه برائے دین یا طلب حقی جنگ کند و تا لشکر متفق الکلمه نباشند
بجنگ نرود و چه در میان دو دشمن رفتن خطرے عظیم باشد
و تا میسر باشد پادشاه را به نفس خود جنگ کردن نشاید چه اگر شکست شود قابل
تدارک نباشد و اگر ظفر یابد از خفتی خالی نتواند بود و به هیبت و وقار پادشاهی لائق
نه و اگر واقع باشد و قوت متفاوت داشته باشد جهد باید کرد که بلطف ...

شبخوں بسر دشمن رود چہ اکثر پادشاہان کہ محاربہ با ایشاں در بلاد ایشاں واقع شود مغلوب باشند و اگر قوت متفاوت نداشتہ باشد در تدبیر حصون و خندقہا احتیاط تمام مرعی باید داشت و بہماں اعتماد نباید نمود چہ حکما گفتہ اند کل محصور ماخوذ بلکہ در فرع باب صلح ببذل اموال و استعمال حیل توسل باید جست و از برائے تدبیر امور لشکر کسی اختیار نماید کہ در وسہ صفت باشد یکی اشتہار بشجاعت دوم حسن تدبیر و کیاست سوم تجربہ حروب و ممارست و اہم شرائط حرب تیقظ و استعلام احوال خصمست بجاسوسان کاروان و رعایت غبطہ و صرفہ دراں چہ بے ترقب نفعی ظاہر لشکریاں و آلات را در معرض ہلاک و تلف آوردن مستحسن عقل نیست و حکما گفتہ اند کہ بحصار و خندق توسل نباید جست الا در وقت اضطرار متحصن باید شد چہ امثال ایں محمول بر عجز میشود و موجب جرأت دشمن و چوں کسی در حرب بشجاعتی ممتاز گردد در انعام و اکرام او مبالغہ بسیار باید نمود و مکافات حسن صنیعۂ او رابعطا یائی جزیلہ و محامد جمیلہ واجب دانست و بدشمن حقیر استخفاف نباید کرد چہ کم مِنْ فِئَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةً كَثِيرَةً بِإِذْنِ اللّٰهِ و بعد از ظفر ترک تدبیر نباید نمود و تا ممکن باشد کہ کسی را زندہ اسیر کنند قتل نشاید کرد چہ در اسر منافع بسیار متصور ست مثل استرقاق و من و فدا کہ متضمن استمالت قلوب اعدا تواند بود چنانچہ نص قرآنی بداں ناطقست و بعد از ظفر بر اعدا قتل ایشاں جائز نباشد مگر آنکہ از شر ایشاں بدون قتل ایمن نتواند بود و بعد از استیلا عداوت و تعصب را بخاطر مجال نباید داد چہ دریں حال اعدا مملوک و رعیت باشند و قصد ممالیک و رعایای خود کردن خلاف قاعدۂ عدالت ست و در آثار حکما ماثورست کہ چوں اسکندر بعد از ظفر بر شہرے شمشیر از اہل آں باز نگرفت ارسطاطالیس کتابی مشحون بعتاب باو نوشت مضمونش آنکہ اگر پیش از ظفر در قتل دشمناں خود معذور بودی بعد از ظفر ترا

در قتل زیردستان خود چه عذر و استعمال عفو از خصال اکابر ملوکست و
موجب زینت معاقد دولت و استحکام قواعد حشمت و ابهت چه هر چند
قوت ،۔۔۔۔ اتم باشد حسن عفو بیشتر ظاهر گردد و ماموں که واسطهٔ عقد
خلافت و رابطهٔ نظم جلالت بود گفته که اگر اہل جرائم بدانند که مرا در عفو کردن چه
لذتست جرائم را به تحفه پیش من آورند و الحق کمال انسانی در تخلق بصفات ربانی
است و بمقتضای لِذٰلِكَ خَلَقَهُمْ غرض اصلی از ایجاد عالم و آدم ظهور وجود
حقیقی ست و رحمت و عفو الٰہی مقتضی جلوهٔ ظهور در مظاہر عجز و قصور بشری ست
چنانچه در حدیث ثبت که اگر شما گناه نکنید حضرت حق تعالیٰ طائفه دیگر بیافرینند که گناه کنند
تا رحمت بی علّت او در مرآت عفو تجلی نماید پس تجلی بجلیه عفو تشبه بمبدأ حقیقی
که منبع خیراتست تواند بود و چون رای برہان نمای ظلمت زدای حضرت سلطانی
بانی اساس جہانبانی ثانی حضرت صاحبقرانی مشید قواعد کشورستانی را
دقایق رسوم سلطنت و حقائق آداب مملکت و ایالت و غوامض اسرار حکمت و
غرائب احکام ملت از تلقین ملہم قدسی و فیض فضل وہبی بی وساطت تعلمات کسبی
و تعملات انسی حاصلست و نفس مقدسش بمرتبه بلند پایه وَعَلَّمْنَاهُ مِن لَّدُنَّا
عِلْمًا و اصل اطناب درین باب ازین فقیر حقیر بی بضاعت که ناقل مجلس اہل
بلاغت و ناقل کلام ارباب براعت بود از قانون عدل و منہج ادب دور مینماید
چه سلیمان را منطق الطیر آموختن و لقمان را قانون حکمت نمودن خود را عرضهٔ
تعبیر عقلا و توبیخ اذکیا ساختن باشد و اگر فی المثل بنابر استظهار یا استحضار
دقیقه از دقائق رغبت فرمایند بملاحظه سیرت کریمهٔ حضرت خاقانی صاحب زمانی
اسکندر ثانی کافیست چه بی شائبه تکلف و تعسف تا قضا تدوین کتاب ایجاد و
تکوین نموده صفحه الواح قابلیات انسانی را برقوم کمالات نفسانی موشح میسازد

مجموعۂ کہ بجامعیت لوادر لطائف الطاف آلہی و مظہریت عجائب نائیدات نامتناہی با ذات قدسی صفات ملکی ملکاتش در شمار اکاسرۂ کامگار و قیاصرۂ نامدار معدود تواند شد از قلم صنع و اصطناع و خامۂ ایجاد و ابداع در وجود نیامده تا خسرو خورشید مسند نشین چہار بالش چہارم فلک است ہر چند سائران اجرام سپہر با چندیں چراغ گرد جہاں گردیدہ اند جہانداری بایں شوکت و ابہت ندیدہ و صیت جلالت و عظمت صاحبقرانی بایں فر و شکوہ نشنیدہ اللہ تعالیٰ ایں دو نیّر فلک خلافت و سعدین سپہر معدلت و رافت را کہ بیمن انظار عنائت و فیض انوار مرحمت ایشاں زمین و زماں روشن و بسیط جہاں گلشن گشتہ در اوج اقبال و شرف اجلال از حضیض وبال و ہبوط زوال مصئون وارادو و فود سعادت و جنود دولت ایشانرا چوں سلسلۂ زماں توالی باوائل متصل و مقرون بحَقِّ الحقِ وَکَلِمَاتِہٖ وَالعَارِفِیْنَ بِذَاتِہٖ وَصِفَاتِہٖ

لمعۂ پنجم

در آداب خدمت و رسوم مقربان سلاطین و ارباب دولت طریق عامۂ مردم در معاشرت با سلاطین و حکام آنکہ بدل با ایشاں محبت ورزند و بزبان ثنا و مدحت گویند و بارکان بر طریق طاعت و خدمت پویند و در امتثال اوامر و نواہی چوں خلاف امر آلہی نباشد بقدر مقدرت سعی نمایند و حقوق ایشانرا از خراج وغیرہ بر وجہ رضا ادا نمایند و ازیں معنی اصلا انقباض بخاطر راہ ندہند و در تعظیم و تبجیل ایشاں ظاہراً و باطناً ہیچ دقیقہ اہمال نمایند و در وقتِ ضرورت جان و مال فدائے ایشاں کنند چہ حفظ دین و دنیا و اہل و ولد بوجود عالی ایشاں مربوط ست و کسانیکہ در عداد خدام ایشاں باشند باید کہ بجود بر زیادتی قربت تجاسر نمایند چہ صحبت سلاطین را

بدخول در آتش و مخالطت با شیر تشبیه کرده اند والحق رعایت آداب ملازمت سلاطین
کاری صعب ست و هر کس را ممکنت از نباض باآں نیست و بعضی مشائخ طریقت
گفته اند که کسیکه خدمت سلاطین نکرده باشد و تعلق نورزیده از و سلوک طریقت نیاید
چه بمقتضای اَلسُّلْطَانُ ظِلُّ اللّٰهِ رعایت آداب مجلس خاص نمودن سبب از نباض
نفس و در رعایت رسوم طریقت گردد و هر که در حضرت ایشاں مجال تقرب یابد باید که بکاری
که باو مفوضست مشغول باشد و بفضول در دیگر کارها دخل نکند و التزام ملازمت بر وجهی
کند که هر وقت که او را طلبند حاضر باشد و از ثقل حضور نیز که موذی بملامتست محترز باشد
و هر چه از ایشاں صادر شود آنرا از روی صدق مدح گوید نه بر وجه نفاق چه هر چه وقوع
یابد البته آنرا وجهی جمیل خواهد بود پس استنباط آں وجه نماید و از انرو استحسان کند و
اگر کسی را مرتبہ نصیحت ایشاں باشد باید که بر وجه مجاملت و ادب عرض نماید چه بحسب شریعت
مقدسه نیز احاد را در امر سلاطین بمعروف و نهی ایشاں از منکر زجر و عنف نمیرسد بلکه بغیر
از نصیحت جمیله و بیان بر وجه ادب وظیفه ایشاں نیست و حضرت حق تعالیٰ در کلام اعجاز
اعلام موسیٰ و ہارون را نسبت با فرعون میفرماید فَقُوْلَا لَهٗ قَوْلًا لَّیِّنًا لَّعَلَّهٗ یَتَذَكَّرُ اَوْ یَخْشٰی
و اگر وزیر و مشیر باشد باید که اگر از ایشاں امری مخالف مصلحت سانح شود اوّل بار مماساة
و موافقت نماید و بعد ازاں بطریق تلطف آنرا از خاطر ایشاں بیروں برد چه حکما گفته اند
که ملوک و حکام بمنزله سیلے باشند که از سر کوهی در آید اگر کسی خواهد که آنرا بیک دفعه
بطرفی دیگر گرداند هلاک شود و اما اگر با اول بگذارد و بتدریج و مدارا یکجانب او را انجاک و
خاشاک بلند گرداند گردانیدن آں آساں شود بهیچ وجه افشای اسرار ایشاں جائز ندارد
و طریق احتیاط آنست که احوال ظاهر ایشاں بقدر استطاعت مخفی دارد تا چوں این ملکه
در و راسخ شود اخفای اسرار بر و آساں نماید و مردم را راه استنباط احوال باطنه نماید و
با فشای اسرار متهم نگردد چه امور باطنه را از احوال ظاهره استنباط میتواں نمود زیرا که امو

عالم تماماً بهمدیگر مرتبط و متصل اند و باید دانست که ملوک راهمتهای بلندست و بدین سبب خلق را با ایشان در مقام بندگی باید بود و بهیچ وجه در هیچ امر حمل جرم و تقصیر بر ایشان نباید کرد و اگرچه در غایت تقرب باشد و در هر امر که دایر باشد میان آنکه گناه با ایشان یا باو عاید شود گناه بر خود باید گرفت و ساحت ایشانرا از گرد نقص و عیب مبرا گردانید و بعد از ان بلطائف تدبیر برأت ساحت خود بر ایشان ظاهر کرد و در تحری رضای ایشان مبالغه باید نمود و مطلقاً حظ نفس بر طرف باید کرد چه در عبودیت هیچ مرتبه تیز ترک حظ نفس نمیرسد و چوں این قاعده مقرر گرداند هر که متضمن حظ او با حظ مخدوم تواند بود حظ مخدوم را تحصیل نماید که هر آئینه در ضمن آں حظ او نیز حاصل شود و در انجاح مقاصد از ایشاں بلطف تدبیر توسل باید نمود نه بالحاح و مبالغه و از حرص اجتناب باید کرد و در قناعت کوشید چه دنیا خود میل بکسی کند که از معترض باشد و اگر کسی بر و اقبال کند دنیا از و ادبار نماید چنانچه در حدیثیست اُترُكِ الدُّنيَا فَاتِكَ رَاغِبَةً و در توریت ست که الله تعالی دنیا را فرموده یا دُنیَا اُخدُمِي مَن خَدَمَنِي وَلَا تخدُمِي مَن خَدَمَكِ و باید که سلاطین را اسباب منافع و مال مهیا دارد و بوسیلهٔ ایشان تحصیل آنها نماید و بخاصه مال ایشان طمع نکند تا هم از ذل سوال مصوٗن باشد و هم نفع بسیار یابد و هم نزد ایشان محترم و مقبول باشد و با ایشان چناں اظهار کند که باندک التفاتی که فرمایند جمیع اموال و ذخائر خود بذل مینماید چه اگر اظهار منافسے دریں باب کند بمقتضای اَلنَّاسُ حَرِيصٌ عَلیٰ مَا مُنِعَ حرص ایشان زیاده گردد و حکما گفته اند الممنوع محروص علیہ والمبذول مملول منہ و باید که بجاه و مال زینت ایشان خواهد نه تجمل خود و اصلا در چیزیکه مخصوص ایشان و اشباه ایشان باشد از مرکوب و ملبوس و غیر آں مشارکت ننماید چه بواسطهٔ سوء ادب آں چیز را در معرض زوال و خود را در صدد هلاک آورده باشد و در هیچ امر اگرچه مستحقر بود استغنا از ایشان اظهار نکند و در همه حال رضا باحکام ایشان شعار

خود ساز دو در صحیفہ سلیمان بن داؤد و علی نبینا و علیہ السلام مسطور است
کہ بر سبیل خطاب با لنفس خود میفرماید ای نفس ملوک را خوار مدار و سخن ایشان
قبول کن و بہیچ وجہ نزد ایشان بقولیکہ متضمن شری باشد نسبت باتو یا با دیگری
اقدام منمائی چہ اگر نسبت باتو باشد خود را در معرض غضب پادشاہان مجازی آوردہ
باشی و اگر نسبت با دیگری باشد خود را طمع غضب پادشاہ حقیقی ساختہ باشی و در
آداب ابن المقفع می آورد کہ اگر سلطان ترا برادر گوید او را خداوندگار خوان و ہرچند
ترا قربت زیادہ شود در تعظیم افزای و چون ترا نزد او قربتی باشد در اثنای محاورہ
خلوت تملق و تضرع بسیار منمای کہ علامت وحشت و بیگانگی ست و اصلا با او
اظہار مکن کہ مرا با تو حقیقیست با سابقہ خدمت بلکہ بلواحق خدمت سوابق حقوق را مجدد و میدار چنانچہ آخران اول را
احیا کنند چہ سلاطین بلکہ اکثر الناس حقیکہ آخرش از اول منقطع باشد فراموش کنند و ہیچ کار خطرناک تر از وزارت
سلاطین نیست و وزیر را ہیچ معاون چون امانت نہ و اگر بخدمت موسوم باشد باید کہ از تہمت و سیاست مخوف نرنجد و اصلا
ازان تقلی بخاطر راہ ندہد و اگر در یابد . . . . کہ حساد با او در
مقام کید اند اصلا ازان متغیر نشود و از ایشان اظہار کینہ و حقد ننماید چہ ہر
آئینہ موکد کید ایشان شود و اگر بمجادلہ انجامد از دائرہ وقار تجاوز نکند و جواب
بطریق حلم گوید کہ ہمیشہ غلبہ حلیم را باشد و از آداب مجلس سلاطین و اکابر آنکہ
اصلا در حضور ایشان مشورت نکند و چون سوال از دیگرے کنند اقدام بجواب
ننماید بلکہ این آداب رعایت باید کرد چنانچہ سبق ذکر یافت چہ بحقیقت ہم سبب
خفت قائل باشد و ہم موجب استخفاف سائل و مسئول و اگر سائل گوید از تو
نمی پرسم ہر آئینہ قائل را جوابی نماند و از سفہ خود خجالت یابد و اگر از جمعے سوال
کنند سبقت بجواب ننماید چہ ہر آئینہ ایشان را خوش نیاید و بر سخن او عیب
گیرند و اگر تاخیر کند تا دیگران جواب گویند و عیب و ہنر سخن معلوم شود لعد از آن

اگر مزیدی بر آں باشد عرض کنند تا بارعایت ادب براعت او ظاہر شود و باید کہ اصلاً بر جمعی کہ ایشانرا مزید قربتی باشد تقدم نجوید و خاطر خود را بآں رنجہ ندارد کہ دیگرے بی فضیلتے در قربت و مرتبت بر و راجح باشد چہ ہر کس را و اگرچہ در غایت علو باشد مناسبتے ذاتی باکسی تواند بود و اگرچہ در نہایت و لو باشد وہماں مناسبت منشاء محبت است و اکتساب آں از حیطۂ مقدرت خارج پس خود را بدیں سبب منغص نباید ساخت و نیز شاید کہ او را سوابق حقوق باشد کہ دیگری را بر آں اطلاع نباشد و مناقشت با و سبب انحراف خاطر پادشاہ شود بلکہ باید کہ مطلقاً از رغبت خود خالی شود و ارادت خود را تابع ارادۂ پادشاہ دارد چہ ہمچنانکہ سابق بآں ایمائی رفت تا دو کس یکی نمیشوند رابطۂ مودت متاکد نمی گردد و چوں یکی از حظ خود بگذرد میانۂ ایشاں مخالفت بل مغایرت مرتفع شود و بمیامن وحدت تمام امور ایشاں منتظم گردد

لمعۂ ششم

در فضیلت صداقت و وظائف معاشرت با اصدقا چوں سبق تمہید یافت کہ انساں در بلوغ بکمال خاص محتاج باستمداد از دیگر بنی نوع ست و قواعد استمداد بی علاقہ الفت و محبت مشید نگردد پس ہر چند شخص را دوستاں بیشتر باشند وصول بکمال او را اسہل تواند بود و چوں مرتبہ صداقت اعلیٰ مراتب محبت ست پس برابطۂ صداقت انتظام استکمال بیشتر باشد و صدیق حقیقی بعد و بسیار نتواند بود چہ نفائس جواہر را ہر آئینہ عرض لازم ست و اکثر مردم طالب لذات حیوانی و مشتہیات نفسانی اند و اختلاط با ایشاں بقدر ضرورت باید نمود و حکما ایں طائفہ را تشبیہ بتوابل کردہ اند کہ در اطعمہ بقدر حاجت بکار باید داشت و قلت و کثرت

آں ہر دو موجب فساد شود وارسطاطالیس گفتہ کہ مردم بد وست در ہمہ حال محتاجند در حال رفاہیت جہت استلذاذ بحضور ایشاں وموانست ودر حال شدت بجہت امداد ومعاونت وبحقیقت احتیاج اعاظم سلاطین کہ بی نیاز ترین مردم توانند بود بہ مستحقان تربیت بل بفقراء ومساکین کہ احوج ناشد چوں احتیاج فقرا ومساکین ست باہل احسان وثروت افسقراطیس گفتہ کہ اگر ہمہ دنیا در غائب آنکس را باشد واز فائدہ صداقت محروم حیات برو وبال بود بلکہ بقای او ممتنع واگر گمان برد کہ تحصیل این خصلت آسانست گمانی خطاست چہ جوہر صداقت صادقہ کہ در معیار اعتبار تمام عیار آید از نوادر نفائس عالمست ودر وقت وقوع مصیبتی یا ہجوم نقمتی ہیچ از کنوز ودفائن بلکہ دنیا ومافیہا نافع نیاید وبجای دوستی کہ در ہمے مساعدت نماید یا در وصول بسعادتی اعانت کند نباشد حبذا سعادتمندی کہ ازین نعمت عظیمہ حظی وافی داشتہ باشد واگرچہ او را از دنیا ہیچ نباشد واو سعید زانکہ پادشاہ بوجود متفقیت سلطنت ازین سعادت محظوظ باشد چہ پادشاہ را اطلاع بر کلیات وجزئیات امور مملکت ومصالح طوائف رعیت ضرورست ودرین امور متکثرہ دو چشم ودو گوش ویک دل ویک زبان کافی نیست وچوں بحکم صداقت چشم وگوش ودل وزبان دیگراں ملک او شود بچشم ہمہ بیند وبگوش ہمہ شنود وبزبان ہمہ گوید وضبط امور مملکت برو آساں گردد وگفتہ اند کہ چوں خواہد کہ شخصی را بصداقت اختیار کند اول استخبار احوال او نماید تا با پدر ومادر در حال صبی چگونہ سلوک نمودہ واگر بجریمہ حقوق موسوم باشد اصلا بروا اعتماد نباید کرد واو را بدوستی نشاید گرفت چہ ہر کس کہ حقوق والدین را بہ عقوق مقابل دارد ازو ہیچ طمع خیر نتواں داشت بعد ازاں از کیفیت معاشرت او با دوستاں ومعاملہ با ایشاں تفحص باید کرد بعد ازاں اختیار احوال او در شکر وکفران نعمت اولیای نعم باید نمود واگر بصفت کفران موصوف باشد رغبت در دوستی او نباید کرد چہ در اوصاف اشقیا ہیچ

خصلت از کفران نعمت مذموم تر نیست و در صفات سعد، ہیچ فضیلت از شکر نعمت ممدوح تر نہ و مراد از شکر نہ مجرد مکافاتست چہ گاہ باشد کہ کسی بسبب فقر از قیام بمکافات عاجز آید اما بدل ولاء محبت ورزد بزبان ثنا و مدحت گوید چنیں کس مقصر نباشد پس تامل نماید در حال میل او بلذات و جمع اموال و مقتنیات او اگر حرص برو غالب باشد صداقت را نشاید پس نظر کند در میل او بترفع و تغلب اگر دریں باب مفرط باشد ہم مرگود بود چہ با داعیۂ تغلب انصاف مغلوب باشد و زیادہ از حق خود طلبد و آخر الامر مودی بزوال مودت گردد دیگر ملاحظہ باید کرد اگر شغف بانواع لہو و لعب و استماع باغانی و معاشرت باغوانی او را از رعایت جانب دوستان حقیقی باز دارد و محبت او رغبت نباید کرد و چوں در جمیع ایں صفات از بوتۂ امتحان تمام عیار بروں آید او را صدیقی کامل و شفیقی فاضل باید دانست و جوہر محبت او را با نقد جان در گنجینۂ دل نگاہ باید داشت چہ لَا فَخْرَ اِلَّا بِالصَّدِیْقِ الْکَامِلِ و بعضے حکما گفتہ اند انی لَا عُجِبُ مِمَّنْ یُجْزَنُ وَلَہ صَدِیْقٌ فَاضِلٌ لیکن اینچنیں کس از کبریت احمر اعز ست و اگر دست دہد بریک دوست حقیقی اختصار اولی باشد چہ قیام بمراسم حقوق اشخاص متعددہ متعذر نماید زیرا کہ شاید کہ مقتضای احوال ایشاں متخالف باشد مثل آنکہ بموافقت یکی انبساط و فرح اظہار باید کرد و بمرافقت دیگری انقباض و ترح و چوں سبب عداوت در اغلب نوعی از خلطۂ معرفت سابقست چہ کسی کہ باو ہیچ وجہ سبق معرفتی نبودہ از دوشمنی مستبعد نماید و دشمنی بعد از کمال اختلاط و اطلاع بر دقائق احوال مضرتر باشد پس در اختلاط طریق احتیاط مرعی باید داشت و بقدر ضرورت اکتفا باید نمود کما قیل قطعہ

عَدُوُّکَ مِنْ صَدِیْقِکَ مُسْتَفَادٌ فَلَا تَسْتَکْثِرَنَّ مِنَ الصِّحَابِ
فَاِنَّ الدَّاءَ اَکْثَرُ مَا تَرَاہُ یَکُوْنُ مِنَ الطَّعَامِ اَوِ الشَّرَابِ

و چوں دوست بدست آید رعایت حقوق او را واجب دانستہ بمہمات کہ او را سانح

شود قیام باید نمود و بملاقات او اظهار بشاشت باید کرد و به ثنا و محمدت بی شوب تملق ونفاق اتیان باید نمود و بخلوص ضمیر و محبت باطنی اکتفا نباید کرد و چه اطلاع بر مطویات قلوب مخصوص علام الغیوب است و معایب حقیره و تقصیرات جزویه را که منسوب باید و شناق باشند اعتبار نباید نمود بلکه اغماض ازاں واجب باید دانست چه افراد بشری ازاں خالی نتوانند بود و اگر درین باب امعان نماید مودی بوحدت و وحشت و حرمان از فضیلت صداقت گردد و درین امر تامل در عیوب خود مدی عظیم ست چنانچه در حدیث نبویست طُوْبٰی لِمَنْ شَغَلَهٗ عَیْبُهٗ عَنْ عُیُوْبِ النَّاسِ و چوں باین وظایف مواظبت نماید محبت خالص مستحکم گردد و آں سبب غربا و کسانیکه با ایشاں سبق معرفت نداشته باشند بجناب او منجذب گردند و از وظائف صداقت آنکه اصدقا را با خود در نعمتها و مراتب شریک گرداند و از اظهار اختصاص بآں محترز باشد و مصدر کرامت را از شوب منت محفوظ دارد و چوں برایشاں مصیبتی واقع شود با ایشاں بنفس و مال مواسات کند و در احزان با ایشاں شارکت نماید بلکه مشارکت در ضرا از مساهمت در سرا اوکد و انفع است و در نفوس اوقع بیت

دَعْوَی الْإِخَاءِ عَلَی الرَّخَاءِ کَثِیْرَةٌ　　بَلْ فِی الشَّدَائِدِ یُعْرَفُ الْإِخْوَانُ

و در مراعاتِ ایشاں انتظار التماس ایشاں نماید بلکه از امارت و شواهد تعرف احوالِ ایشاں کند و اگر در صدیق امارت وهنی مشاهده کند اهمال جائز ندارد بلکه در مخالطت و استمالت مبالغه بیشتر کند چه اگر او نیز اعراض نماید علاقه محبت انفصام پذیرد بلکه شاید که حجاب غلیظ شود و بقطع و مفارقت کلی انجامد و طریق آنست که بی تکلف آنچه ماده کدورت باشد از دل صافی اظهار کند تا به برکت راستی بصفا مبدل شود و مداومت برین وظائف واجبست چه هرگاه که مسکن یا ملبوس یا مرکوب را تعهد نماید و در مراعات آں اهمال کنند بفساد انجامد پس اعراض از تعهد کسیکه از و خیرات دارین توقع تواں داشت چگونه باشد و با آنکه از فوات صداقت و انقلاب بعداوت ضرر بغایت متصور ست چه غوائل عداوت

بعد از صحبت بیشتر و مراد جدال اگرچه مطلقاً مذموم ست با دوستاں اشنع ست چه ازاں اختلاف خیزد و از اختلاف تباین انگیزد و تباین مبدء همه شرورست و باید که اصلا با دوستاں بتعلیم علم و ادبی که او را باشد رغبت ننماید چه مضایقه با دوستاں در متاع دنیا که محل تزاحمست شنیع ست فکیف در علم کہ باتفاق از دیاد پذیرد و بنجل انتقاص گیرد و چوں از دوست مشاهده عیبی کند با او اظهار موافقت ننماید بوجهیکه متضمن تنبیهی لطیف باشد و مسامحت و مداهنت با و در آں عیب جائز ندارد چه آں صورت محض خیانت باشد و طریق تنبیه لطیف آنکه اوّل بمثلی یا حکایت غیری اورا ازاں آگاهی دهد و اگر نافع نیاید بطریق تعریض و کنایت اشارتی باں نماید و اگر بتصریح احتیاج افتد در خلوت بعد از تمهید مقدمات که مقتضی وثوق باشد ادا کند و از غیر او اگرچه دوستاں باشند اخفا کند و باید که اصلا تمام را مداخلت ندهد چه هرچند بنای محبت استوار باشد بسعایت تمام در صدد انحراف و انهدام آید و حکما تمام را تشبیه کرده اند بکسی که بناخن دیواری مستحکم را میخراشد تا بسر انگشت راجای پیدا کند و چوں رخنه یابد به تیشه آں را بزرگ سازد و بالآخره بنارا منهدم کند و در حفظ محبت احتیاج بلیغ واجب باشد چه مدار نظام امور و قوام مصالح جمهور برآنست کما سبق

لمعهٔ هفتم

در آداب معاشرت با طبقات ناس چوں شخص متالکسه حال خود با اصناف مردم نماید از سه وجه خالی نتواند بود یا بمرتبهٔ یا لا تر از ایشاں باشد یا مساوی یا فروتر اما معاشرت با قسم اوّل از لمعه پنجم معلوم شد اما معاشرت با قسم دوم سه نوع باشد اوّل معاشرت با دوستاں دوم معاشرت با دشمناں سوم معاشرت با کسانیکه نه دوست

باشد و نه دشمن و دوستاں دو صنف باشد حقیقی و غیر حقیقی و طریق معاشرت با
دوستان حقیقی معلوم شد و دوستاں غیر حقیقی اگر به تصنع و تملق خود را بدوستان حقیقی
مشتبه دارند بقدر وسع با ایشاں مجاملت باید نمود و در استمالت قلوب ایشاں باید
کوشید باشد که بشرف صداقت حقیقی فائز گروند فاما اسرار و عزائم و مقادیر اموال
و عیوب خود را از ایشاں پوشیده باید داشت و ایشانرا بتقصیر مواخذه نباید کرد و در
اہمال حقوق معاتب نگردانید و بقدر میسور بمہمات ایشاں بروجه بشاشت خواه
بطوع و خواه به تکلف قیام باید نمود و اگر ایشاں را ترقی در جاه و مال و کرامت
شود در ترود و توود نباید افزود و اما اعدا دو نوع باشد نزدیک و دور و ہر یک
دو قسم آشکار و نہاں و اہل حقد در عداد دشمناں ظاہر باشد و اہل حسد از دشمنان
مخفی و از دشمن نزدیک احتراز باید کرد چه اطلاع او بر دقائق احوال بیشتر باشد و
در مآکل و مشارب و مصادر و موارد از و غافل نباید بود و احتیاط مرعی باید داشت
دعمده در سیاست اعدا آنکه اگر میسر باشد که بمواسات و تلطف ازاله بغض از
دل ایشاں نماید و اصول حقد و عداوت منقطع گرداند بہترین تدبیرات باشد
و لبعد انریاس   ازیں تا بمجاملتی ظاہری تواں گذرانید بہیچ وجه اظہار
دشمنی رخصت نباشد چه قمع شر بخیر باشد و دفع شر بشر و سفاہت اعدا
التفات نباید کرد و تحمل و مدارا شعار خود باید ساخت و از منازعت و مخاصمت
احتراز باید کرد چه سبب زوال نعمتها و فساد دولتها و فکر دائم و ہم متوالی گردد بلکه
بہلاک نفوس و ضیاع اموال و دیگر مفاسد مفضی شود و عمر گرانمایه ازاں عزیزتر
ترکه بتدبیر معارضه با اعدا گذرد و از شرائط حزم آنکه از احوال دشمنان متفحص
باشد و در اطلاع بر امور ایشاں جہد بلیغ نماید و چوں بر احوال ایشاں اطلاع
یابد در اخفای آں سعی کند و اصلا افشا جائز ندارد الا بوقت ضرورت چه نشر

معائب دشمن سبب اعتیاد او باں شود و عدم تاثر ازاں و نیز شاید که تلبیسی بدفع غائله
آں مشغول شود چوں مخفی دارد تا بوقت مصلحت اظهار کند کسر و قهر دشمن حاصل شود فاما اگر
بعضی آں بحسب مقتضای وقت با او اظهار کند تا چوں داند که بر عیبت او مطلع شده
شکسته دل و محزون گردد و دراز کار نباشد و اصلا به بهتان خود را ملوث نسازد چه کذب
موجب فوت و استیلای خصم باشد و نزد اکابر و حکام شکایت از اعدا نماید تا بر حقیقت
حال او مطلع شوند و اگر سعایتی یا وقیعتی کنند قبول نیفتند و در اقوال نسبت با او متهم گردند
و باید که بر عادات و شیم هر صنفی از ایشاں مطلع شود تا آنرا بمقابل دفع کند و از آنچه موجب
قلق و اضطراب ایشاں بود هم واقف باشد تا در وقت خود استعمال نماید و افلاطون
گفته بهترین طریقی در دفع عادیه عادی آنست که خود را در فضائل که میان ایشاں مشترک
باشد بر ایشاں راجح گرداند چه آنکه خود بدرجه کمال رسیده باشد تعرض اعادی را
از خود دفع نموده و ایشاں را باذلال و تسفل فرسوده تلفظ بدشنام و نفرین و لعنت و
غیبت شیمهٔ زناں و ناقصانست و از عادات ارباب عقل و کیاست و در چه آنکه
خود مرتکب اخلاق سفها شده باشد و ازاں هیچ مضرتی بخصم نرسد الا ایشانرا بر تعرض عرض خود باعث شده باشد و حکایت
کرده اند که شخصی پیش ابومسلم مروزی بقصد ندیمی و در مساوی نصر سیار که از قبل مروانیان والی خراسان بود خوض نمود
ابومسلم را خوش نیامد و او را زجر بلیغ فرمود و گفت اگر بجهت غرض دست بخون ایشاں
آلوده کنیم مارا دراں که بزبان تعرض عرض ایشاں نمایم چه غرض و چوں دشمن را آفتی رسد
که خود ازاں ایمن نباشد شماتت نکند و باں اظهار فرح ننماید چه بحقیقت چوں آں
آفت مشترکست با خود نیز شماتت کرده باشد **فرد**

ای دوست بر جنازهٔ دشمن چو بگذری — شادی مکن که با تو همیں ماجرا رود

و اگر دشمن با و پناه آورد یا برو اعتماد نماید که از غدر و خیانت محترز بوده شرط کرم و مروت بجا آورد
و چناں کند که حسن سیرت و عهد او همه کس را معلوم شود و در رذائل و ذمائم بد دشمن باز گردد دریں

معنی بمقتضای لقد کان لکم فی رسول اللّٰہ اسوۃ حسنۃ تاسی بسیرت مطہرہ حضرت متمم مکارم اخلاق صلی اللّٰہ علیہ وآلہ وسلم واجب دانند چنانچہ نقلۂ آثار روایت کردہ اند کہ کعب بن زبیر رضی اللّٰہ عنہ کہ از فصحای عرب بود قبل از آنکہ بشرف اسلام فائز گردد وزبان بہجو بعضی از خدام عتبۂ رسالت وعاکفان کعبۂ جلالت بلوث کردہ بود وحضرت رسالت پناہ خون او را ہدر ساختہ چون کعب این معنی خبر یافت دانست کہ از آسیب قہر آنحضرت جز بظلال رحمت بی دریغ او کہ بحکم ما ارسلناک الا رحمۃ للعالمین ذات دو عالم را شامل است پناہ نتوان آورد قصیدۂ غرا کہ بزیور نعمت کمال حضرت ختمیت شعار محلی ترتیب نمودہ بر سلم عراب برشتری تیز رو سوار شدہ طی فیافی کردہ خود را باستان ملائک آشیان ساند اجل از سلام افتتاح بانشاد قصیدہ نمودہ و در اثنای آن تمہید معذرت واستغفار مندرج بود چون حضرت استماع فرمود رقم عفو بر جریدۂ ہفوت او کشیدہ بردیمانی کہ ہمین آن استنجاح امانی تواں نمود از تن پرور وجسد مطہر بیرون کردہ باو عوالہ فرمودہ او را در سلک بندگان مقبل منخرط گردانید و دفع ضرر اعدا راسہ طریقست یکی اصلاح ایشان فی انفسہم اگر میسر نباشد اصلاح ذات البین دوم احتراز از شر ایشان باختیار بعد منزل یا ارتکاب سفری و در سوم قہر وقمع وآن آخر مرتبۂ تدبیرست واقدام بران وقتی نماید کہ دشمن شریر بالذات باشد واحتراز از شر او بہیچ وجہ دیگر متصور نباشد ودانند کہ اگر دشمن بر وظفر میسر آید بد پیشتر ازین ضرر باو نرسد ودانند کہ آنرا عاقبتی مذموم در دنیا وآخرت نیست وبا وجود از غدر وخیانت تحاشی باید نمود واگر انگیز قہر او بدست دشمن دیگر نماید اولی باشد واما حسود را باظہار نعم وارادات فضائل ودیگر اسباب سعادات داخلی وخارجی کہ موجب احتراق وہیجان مواد آلام نفسانیہ باشد ایذا باید نمود وہتک ستر او باید کرد تا مردم بر قبح سریرت او واقف شوند ونسبت او باو متہم دانند و در ازالۂ عداوت وسعی کردن ضائع باشد چنانچہ گفتہ اند شعر

کل العداوۃ قد ترجی اماتتہا ۔ الا عداوۃ من عاداک من حسد

واما معاشرت باکسانیکہ نہ دوست باشند ونہ دشمن بحسب مراتب ایشان مختلف باشد چہ با ناصحان کہ نسبت با جمہور در مقام نصح واخلاق باشد اختلاط باید نمود وایشان را بہ بشاشت تلقی باید

کرد اما در قبول قول هرکس مسارعت نباید کرد و بظاهر احوال فریفته نباید شد بلکه بتأمل بر اغراض هرکس اطلاع باید گرفت بعد از آن بر آنچه اصوب باشد رفت و صلحا را یعنی جماعتی که باصلاح ذات البین مشغول باشند اعظام و اکرام باید نمود و با سفها بحلم معاشرت باید کرد و سفاهت و شتم ایشان را اعتبار نباید نمود و در مقام مکافات نباید آمد بلکه بسکون و رفق و مفارقت از ایشان نجات باید جست و با اهل تکبر تکبر باید کرد تا از آن متألم و منزجر شوند چنانچه در حدیث است التَّکَبُّرُ مَعَ الْمُتَکَبِّرِ صَدَقَةٌ چه تواضع با این طائفه موجب تمادی ایشان در ضلال میشود و چون با ایشان تکبر کنند شاید که متنبه شوند و فضلا را احترام واجبست و استفاده از ایشان غنیمت و با خوی بد همسایه و خویشان صبر باید کرد و حکما گفته اند که ایشان ببدن صابر باشد و کریمان بنفس اما زیردستان اگر متعلم باشند ایشان را همچو فرزندان گرامی باید داشت و در سیرت و طبیعت ایشان نظر باید کرد و آنچه ایشان را استعداد آن بیشتر باشد مشغول باید ساخت و بقدر امکان امداد ایشان باید کرد و تلمیذ را بآنچه بفهم ایشان نزدیکتر باشد ترغیب باید نمود و از تضییع عمر منع فرمود و سائلان را اگر الحاح نمایند زجر باید نمود و در اجابت توقف کرد مگر آنکه الحاح او از فرط اضطرار باشد و میان محتاج و طامع تمیز باید کرد و محتاج را حاجت بر آورد و مادام که خللی باو نرسد ایثار کند و طامع را از طمع باز دارد و ضعفا را دستگیری کند و مظلومان را اعانت نماید و بقدر امکان بخیر مطلق که منبع خیرات و مفیض کمالات است تعالی و تقدس تشبه نماید که بمحض جود و بغایت کرم بی نهایت سجال فیض و رحمت از سحاب قدرت و ارادت بی علت بر اراضی قوابل اعیان فائض گردانیده و بنسائم تربیت ربانی گلهای کمالات اسمای در چمن استعداد ایشان شکفانیده بی توقع منفعتی یا استجلاب غرض و غایت تعالی عن ذلک پس مستکمل باید که در جمیع خیرات وجه قصد و هدف طلب او محض خیر باشد تا بر تبه علیه خلافت الهی رسد والله الموفق بکلِّ خیرٍ وکمالٍ وبیدهٖ تحقیقُ المطالبِ والآمالِ

مقرب در بعضی لواحق

حکیم محقق فیلسوف قدوة نصیر الملة والدین محمد الطوسی که اکثر [illegible] را معاصر بود از انشراق انوار فوائد اوست

ختم کتاب اخلاق ناصری را بوصایای افلاطون نموده که شاگرد خود را ارسطاطالیس بآں فرموده الحق عموم نفع آں لطائف کلم در غایت حکم بروجهیست که سزد که آنرا بمداد سواد بصر بر بیاض اوراق احداق رقم زنند بلکه باقلام افهام بر الواح ارواح ثبت کنند و چوں از میامن نظورات و لطائف حسن الاتفاق کہ انہم از ماثر دولت حضرت سلطانی سلیمان مکانی تواند بود درین فرصت نسخه سر الاسرار که ارسطاطالیس بجهت اسکندر ذوالقرنین که شاگرد او بوده تصنیف نموده بنظر قاصر رسیده و مشتمل بر بسی نصائح ارجمند بود لائق چناں نمود که خلاصه آں نصائح که بسیاست ملک خصوصیتی تمام دارد در آخر ایں رساله الحاق رود لاجرم مضمون ایں خاتمه را در دو سمت از برای ثبت هر دو ادراج نمود

سمت اولیٰ

در وصایای افلاطون میگوید خدای را بشناس و حق او نگاه دار و همیشه همت خود را بر تعلیم و تعلم مقصور دار و اهل علم را بکثرت علم امتحان مکن بلکه باجتناب از شرور و فساد اختیار کن و از حق تعالی چیزے مخواه که زوال را بمنفعت آں راه باشد بلکه از و باقیات صالحات طلب کن همیشه بیدار باش که شرور را اسباب بسیار است آنچه نباید کرد به آرزو مخواه و بدانکه انتقام آلهی از بنده نه بر طریق غضب ست بلکه بطریق تادیب و تهذیب ست بتمنای حیاتی بالسنه قانع مباش تا موئی شائسته بآں منضم نباشد و حیات را شائسته مشمر مگر آنکه وسیلهٔ اکتساب خیر باشد بخواب و آسائش میل مکن الا بعد از آنکه در سه چیز محاسبهٔ نفس کرده باشی یکی آنکه تامل کنی که دوران روز هیچ خطا از تو واقع شده یا نه دوم آنکه اندیشه کنی تا دراں روز هیچ خیر اکتساب نموده یا نه سوم آنکه هیچ عمل بتقصیر فوت کرده یا نه یاد کن پیش از حیات چه بودی و بعد از آں چه خواهی شد هیچکس را ایذا مکن که کارهائے عالم در معرض تغیر و زوال ست بدبخت آنکس بود که از تذکر عاقبت غافل بود و از گناه باز نه ایستد سرمایه خود را از چیزی که از ذات تو خارج باشد مساز و در ایصال خیر مستحقاں موقوف سوال ایشاں مباش حکیم مشمر کسی را که بلذتی از لذات دنیوی شاد شود یا از مصیبتی جزع کند همیشه یاد مرگ کن و بمردگاں عبرت گیر خساست مردم

از بسیاری سخن بیفائده او بود و از اخبار بچیزی که از وی نرسیده باشد ایشناس و بدانکه کسی که شر بر کسی خواهد نفس او قبول شر کرده باشد بارها اندیشه کن آنگاه بگو آنگاه بعمل آور دوست همه کس باش زود بخشم مرو تا غضب عادت تو نگردد حاجت محتاج بفردا میفگن ع

چه دانی که فردا چه حادث شود

وگرفتاران را معاونت کن مگر آنکه بخوی بد گرفتار باشد تا سخن هر دو خصم فهم نکنی حکم میان ایشان مکن بقول تنها حکیم مباش بلکه بقول و عمل هر دو باش که حکمت قولی درین جهان بماند و حکمت عملی بدان جهان رسد و آنجا بماند اگر در نیکی رنجی بری رنج نماند و نیکی بماند و اگر از بدی لذتی یابی لذت نماند و بدی بماند از ان روز یاد کن که ترا آواز نشنود و از آلت استماع و نطق محروم باشی نشنوی و نگوئی و نتوانی یاد کرد و یقین دان که متوجه بجای شده که آنجا نه دوست شناسی نه دشمن پس اینجا کسی را بنقصان موسوم مدار و جای خواهی شد که خداوندگار و بنده یکسان باشد پس اینجا تکبر مکن توشه مهیا کن که چه دانی که رحیل کی خواهد شد بدانکه از عطایای الهی هیچ چیز بهتر از حکمت نیست و حکیم کسی است که فکر و قول و عمل او متوافق باشد نیکی را مکافات کن و بدی را درگذار و هیچ کار از کارهای بزرگان عالم بملالت منمای در هیچ وقت تهاون مکن و از خیرات تجاوز جائز مدار و هیچ سیئه را در اکتساب حسنه وسیله مساز و ترک اولی بجهت سروری زائل مکن که از سروری دائم اعراض کرده باشی حکمت را دوست دار و سخن حکما بشنو و هوای دنیا از خود دور کن و از آداب ستوده امتناع مکن و در هیچ کار پیش از وقت شروع مکن و چون بکاری مشغول شوی از روی فهم و بصیرت اشتغال کن و بتوانگری معجب مباش و از مصائب شکستگی و خواری بخود راه مده با دوست معامله چنان کن که اگر بحاکم عرض رود ظفر ترا باشد با هیچکس سفاهت مکن و با همه کس تواضع کن و هیچ متواضع را حقیر مشمر و در آنچه خود را معذور داری برادر خود را ملامت مکن و بسقطات شادمان مباش و بر بخت اعتماد مکن و از فعل نیک پشیمان مشو با هیچکس جدال مکن همیشه ملازم سیرت عدل و مواظب خیرات باش

سمت دوم

در وصایای ارسطاطالیس مترجم کتاب سر الاسرار که بامر مامون خلیفه کتاب مذکور را از لغت
یونانی بعربی نقل کرده در صدر ترجمه میگوید که چون ارسطاطالیس که وزیر اسکندر و استاد او بود
بواسطه پیری و ضعف از ملازمت او تخلف نمود و اسکندر بر بلاد عجم استیلا یافت و در میان ایشان
ارباب عقل و کیاست و اصحاب نجدت و شجاعت بسیار بودند و در ابقاء ایشان خوف و خلل ملک بود و
استیصال ایشان از قانون عدالت او و مروت دور مینمود در امر ایشان متحیر شد و کتابتی با ارسطاطالیس
نوشت مشحون بفنون تلطف و تعطف و در آن اثنا این معنی درج کرد که بواسطه بعد از دولت محاوره بسی
حیرت در امور بخاطر راه می یابد از جمله درین صورت در ظلمات مضائق بی نور تدبیر خاطر مشرق حکیم
برون شدن متعذر است بهر وجه که میسر باشد سعی در نظم اسباب ملاقات فرمایند ارسطاطالیس
در جواب نوشت که همانا رای فرزند جلیل و سلطان نبیل را معلوم باشد که تخلف از خدمت نه بنابر
عدم رغبت به صحبت است بلکه بنا بر پیری و ضعف بنیه و فتور قوت است و چون مصاحبت میسر نیست
درین رساله دستوری بیان کنم که در هر چیز و باب بآن رجوع کنی و بآن از صحبت من مستغنی شوی اما امرای
عجم و فضلای ایشان بدانکه اگر توانی که ایشان را هلاک کنی تغیر آب و هوای ایشان نمیتوان کرد و هر آئینه
شبیه بایشان پیدا شود پس جهد کن که ایشان را باحسان بنده خود سازی تا همه مخلص شوند و
از همه بندگان تو مطیع تر باشند بعد از آن میگوید پادشاهان چهار صنف اند یکی آنکه با خود و رعیت
هر دو سخی باشد دوم آنکه با خود سخی باشد و با رعیت لئیم سوم آنکه با رعیت سخی باشد و با خود
لئیم چهارم آنکه با خود و رعیت هر دو لئیم باشد و قسم اول باتفاق محمود است و قسم دوم و چهارم
باتفاق مذموم در قسم سوم خلافست حکمای هند برانند که محمود است و حکمای فرس برانند که محمود
نیست بلکه مذموم است و سخاوت آنست که بقدر حاجت اهل استحقاق برسانی و هر که ازین
مرتبه تجاوز نماید و بحد افراط گراید از سخا بافراط انحراف یافته باشد و هر پادشاهیکه بزیادت
از انچه مملکت او باشد بخشندگی نماید البته سبب فساد ملک او شود ای سکندر با تو بارها گفته ام
که اصل در سخا و کرم دبقای ملک آنست که طمع در مال مردم نکنی و از جمله سخا و کرم آنکه ستم جائر

نداری وازعیب پوشیده مردم تفتیش نکنی وازانعامیکه باکسی دهی یاد نکنی وتمامی فضل واحسان
باَنست که نیکانرا گرامی داری وبامردم کشاده رو باشی وجواب بحسب مردم بگوئی وازخطای جاهلان
درگذری ای اسکندر عقل مدار تدبیرات وآئینهٔ کمالات ونقائص ست واصل همه فضائل واوّل
آلهٔ عقل محبتِ نام نیکست چه از سلطنت وریاست لذت تنها مقصود نیست بلکه مقصود ازان نامِ نیک
ست چه هر پادشاهی که دین را تابع خود دارد واستخفافِ ناموس الٰهی کند ناموس الٰهی او را بکشد
ای اسکندر باید که پادشاه بلند همّت وصاحب رای وفصیح وشیرین زبان وبلند آواز باشد وسخن کم
گوید وبار اول ننشیند وچون بیرون آید زینت لائق منصب سلطنت بکار دارد چنانچه از دیگران
ممتاز باشد وعنایت بازرگانان که از بلاد بعیده بمملکت او آیند واجب داند تا موجب انتشار صیت جمیل و
میل قلوب وکثرت تردد تجار شود وبآن سبب مملکت معمور گردد وباندک مسامحت که باایشان کند نفع بسیار
یابد وخنده بسیار نکند چه کثرت خنده هیبت ووقار را از دلها ببرد وممد پیری وضعف حرارت
غریزی شود ای اسکندر در شهوت حریص مباش که آن از خواص خنازیرست چه فخر باشد در چیزیکه
حیوانات خسیسه دران برتو راجح باشند وافراط دران مودی به ضعف بدن ونقصان عمرست وسبب
کسب اخلاق زنان ازاحوال مسکینان وضعیفان غافل مباش وتفقد احوال ایشان واجب دان که موجب
رضای خالق وجذب قلوب خلائق ست حبوب وغلات ذخیره کن تا در خشک سال بوصله نشیند چنان
کن که اهل صلاح از تو ایمن باشند واهل فساد خائف ای اسکندر ترا بارها وصیت کرده ام
باز تاکید میکنم که در خون ریختن دلیر مباش که آن کار مخصوص بحق ست وحقیقت حال جز
علام الغیوب را معلوم نیست وشاید که بسبب تهمتی که شخصی ازان بری باشد او را در اقدام بدان
جریمه عذری باشد قتل او روا داری وچه جریمه اصعب ازین باشد واز هرمس اکبر یعنی ادریس علیه السلام
بمن رسیده که چون مخلوق قتل دیگری کند ملائک آسمان در حضرت باری زاری کنند که فلان بندهٔ تو
در قتل بندهٔ دیگر تو تشبه کرد اگر آن قتل بقصاص باشد حضرت حق فرماید که او را الحکم من بحق قصاص

استغفار و دعای بد برو کنند تا زمانیکه بقصاص رسد و این بهترین حال او باشد و اگر خود بمیرد لنشانهٔ
غضب خدای تعالی باشد چه بعذاب مدید و عقاب شدید واصل شود نکث عهد مکن و سوگند
اصلا یاد مکن و چون یاد کردی بهیچ وجه از آن بر مگرد که مملکت بسی از سلاطین یونان بشامت
سوگند دروغ و نقض عهد بفساد انجامید بر چیزیکه از تو فوت شود تاسف منمای که شیمهٔ صبیان و
ناقصانست اهل مملکت خود را بکسب فنون علوم امر کن و کسی را که در علم فائق شده بمزید عنایت و تربیت
مخصوص دار که این خصلت سبب زیادتی محبت تو در دلها شود و موجب رونق ملک و بقای ذکر جمیل و
پادشاهی یونانیان بیمامن همین دو خصلت دوام داشت چه ایشان رعایا را به تحصیل علوم امر
میفرمودند بمرتبه که دختران در خانهٔ پدران فرایض و آداب نوامیس و جمله اصول طب و نجوم میدانستند از
دست کسیکه معتمد تو نباشد چیزی مخور و از محافظت خود غافل مباش و آن قصه را فراموش
مکن که پادشاه هند تحف از برای تو فرستاد و از جمله آن کنیزکی بود که او را از طفولیت بزهر پرورده
بودند تا طبیعت او قریب بافاعی شده بود و غرض ایشان از آن قصد تو بود و من اینحال را
بفراست دریافتم و ترا تنبیه کردم ای اسکندر بر یک دلیل حکم مکن و چون دلائل متعارض شوند میل
بطرف اقوی کن ای اسکندر عدل صفتی از صفات الهی است و بعدل آسمان و زمین قائم شده و بعدل پیغمبران
مبعوث شده اند و عدل صورت عقل است و بعدل مالک قلوب در قالب توان شد و اهل هند گفته اند عدل سلطان
بهتر از خصب زمان است و سلطان عادل انفع است از مطر وابل و در بعضی احجار بسریانی نوشته بود که ملک و عدل دو برادرند
که هیچیک را از آن دیگر استغنا نیست بعد از آن میگوید که کیفیت ارتباطات انتظام عالم بهم بصورت دایره شرقیه وضع میکنیم
تا صورت توالی و تناسب ایشان محسوس و مشاهده گردد و زبدهٔ این کتاب و خلاصهٔ مطالب آن این دایره است و اگر بغیر
آن هیچ نفرستادمی کافی میبود صورت دایره اینست

خاتمه تصنیف راقم این نقش بر الواح اشعار و ناظم این عقد نفاست آثار فقیر جانی محمد بن اسعد دوانی بمیامن
دولت خاقانی و مآثر تربیت سلطانی خورشید ذره وار در معرض استفاضهٔ شوارق لمعات انوار خاطر
حکمای نامدار اولی الایدی والابصار در آورده لوامع الاشراق فی مکارم الاخلاق که سالکان مسالک
استکمال را رهنمای آن شمع هدایت پرتو از ظلمات نقائص طبیعت راه بانوار عالم قدس و نزاهت توانند
برد از فیض خاطر خورشید مآثر الشان اقتباس نموده و در وقتی که غزال غزاله هجوابه هذی بود اعنی
سلطان اقلیم چهارم فلک در الکای منقلب شتوی برسم قشلاق نزول فرموده و عاملان
قوای نامیه را از تصرف در مداخل طبیعت عزل نموده ابر چون دیدهٔ اعدای دولت خاقانی
اشک باریدن گرفت بلکه چون کف دریا نوال سلطانی فیض انعام عام بهره یار و اقطار زمینرا
گوئی زمانه هر زر که در خزانهٔ خزان جمع آورده بود در قدم سلطان ریخت اکنون لآلی اقطار
امطار بر طبق نثار می نهد یا عساکر منصوره را از مداخل جزیرهٔ عمان دُرر برسم او را میدهد
هوا را از خاک غباری در دل بود اما از آمد و شد ابر فرو نشست آب آشفتگی و هرزه گردی پیش
گرفته بود باد او را بزنجیر بست بسکه آفتاب از قوس تیر باران کرده اطفال نبات را هنوز زهره
نیست که سر از کنج خانه بدر آرند کره زمهریر را که از اختلاف هوا دماغ فسرده بود لاجرم آب
از خیشوش گشاده مدتیست که زمین را تب سرما بود اکنون در عرق افتاده شاخهای عریان چون
ساقیان بی برگ و نوا منتظر خلعت نوروزی مانده چنار را چون مقامران تهی دست عریان
ورق ذهب اوراق از دست رفته نرگس را از انتظار نسرین و یاس از صحبت یاسمین
مژگان سفید گردیده چمن را از چندین اطفال ریاحین جز نرگس قرة العینی نمانده لاجرم جهانرا
بچشم او دیده باغ را از پا استادگان براستی ثابت قدمی چون سرو دست بداده از این رو خلعت
دیبا مخصوص باو داشته از آن تاریخ که بدر آفتاب از میلاد شمال میل بجانب جنوب نموده هوا
بنیاد حرکتهای خنک کرده و خاک تردامنی آغاز نهاده شدت سرما بمرتبهٔ که افاعی را نفس در دهن فسرده
غلبهٔ برف بدرجهٔ که نهنگ دریائی تا کرهٔ اثیر بسته شیردلان از نهیب لشکر سرما در شکم روباه و سمور خزیده

دلاوران از صولت قلب نشانه قلب شتاپناه جسته آسمان از تغیر هوا سنجاب سحاب در بر گرفته
زیرکان در حفظ اعتدال مزاج التزام قانون کانون لازم دانسته نی نی چگویم که با پاس عدالت
سلطانی طبیعت راچه مجال که از اعتدال تجاوز نماید و از انحراف دم زند یا در بساط افراط
و تفریط قدم نهد بلکه بحکم عدل که در طبع زمان راسخ شده هوا ایرجه جذلی که بمرور ایام از زمین
کسب کرده بود اکنون ادا میکند و ابر بهر تجاری که از بحار غصب نموده در عوض در دانها
باز میدهد معمار ازلی بجهت تاسیس عمارات عالم آب در گل میریزد آبای علوی پیرانه سر نشاط جوانی از
سر گرفته بجهت طلب نسل نبات قطرات نطفه در ارحام امهات سفلی ابداع میکنند مواد ابان
در بدن جهان از لوایح ظلم و عدوان محترق شده بود طبیب رحمت الهی بکافور تسکین حرارت مزاجش
میکند مزاج زمان از یبوست حوادث دوران منحرف شده مدبر طبیعت بشربتهای متوالی علاجش
مینماید نهال آمال اهل فارس را که از اثر خشک سال فتنه خوشیده بود از فیض امطار رافت سلطان
مبرات آثار آبی بجوی باز آمده غنچه دلهای همگنان که از دمهای سرد اهل طغیان تو بتو گره بسته بود
نسیم معدلت آنحضرت شگفتن گرفت و از نظایر و اشکال این سیاق تواند بود که بعد از آنکه سلسال
رویت از اثر برد حوادث منجمد شده بود و گلبن طبیعت بسموم هموم خوشیده بمقتضای
فَانْظُرْ اِلٰی آثَارِ رَحْمَتِ اللهِ کَیْفَ یُحْیِی الْاَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا در چمن فکرت از اغصان
فطنت نور این حقائق از کم کون منفتق شده و با آنکه ظلمات کدورت علائق روزگار آفاق
و جهان فرو گرفته نور این دقائق از غیابت خفا منفلق گشت و سهم از پرتو آن این رای روشن
از مشرق خاطر سر بر زد که همچنانکه مطلع رساله بانوار القاب همایون حضرت صاحب زمانی و لمعات
و اوصاف همیون سلطان سلیمان مکانی منور شده مغرب آن نیز از پرتو نام سعادت فرجام ایشان
مستنیر گردد تا همچنانکه مشرق و مغرب عالم از انوار سلطنت ایشان روشنست مطلع و مغرب این رساله
نیز بمیامن القاب نباهت انتساب ایشان مزین گردد و اعنی نیرین فلک جهانداری و سعدین
سپهر کامگاری که یکی خورشید وار به تیغ شعاع کردار مشرق و مغرب عالم را فرو گرفته و یکی ماه صفت

بفروغ نصفت ظلمت ظلم و عدوان از ملک سلیمان محو کرده اگر در ممالک افلاک از پرتو سیاست خورشید و ماه غزاله در کنار اسد جای گرفته و ثور با شیر در یک مرقع مجتمع شده و تنین و توامان در یک بستر آرمیده در عرصهٔ خاک از اثر عدالت این دو پادشاه گیتی پناه از طبیعت اضداد مطلقاً مخالفت رفته گرگ میش را شبانی کرده و غراب چوزه را دیده بانی نموده در ایام رافت ایشان گریبان دریده جو صبح به مشعل نتوان دید و بخون آغشته غیر از شفق بچراغ نتوان طلبید دو چشم روشن سلطنت اند که روشنی دیدهٔ ایام از دیدار ایشانست و دو دوست زورمند خلافت اند که قوت اسلام از زور بازوی اقتدار ایشان هر که سر از طوق عبودیت این دو خلیفه خدای بیرون برد ابلیس وار طوق لعنت در گردن خود دید و آنکه پائی از جادهٔ اطاعت ایشان بیرون نهاد پای بند شقاوت ابدی گردید کهربا چون گاهی بتعصب تعرض برگ کاهی میکند از بیم سیاست ایشان چهره کاهی کرده و مقناطیس از انکه بواسطهٔ جذب سوزن به تیغ کشیدن متهم گشته از نهیب سطوت ایشان خون در بدن سوخته سیاه بر آمده معمار عدالت ایشان بنیاد بیداد بر انداخته و بنای رفاهیت و استقامت را اساسی از نو ساخته لاجرم بدی الایام اللیالی امداد فتح متوالیست از اطراف عالم و اکناف بر ادیم اقبال بار زوروی بر آستان بندگی و انقیاد می نهد الله تعالی تا سالکان مسالک بر و بحر برهنمائی خورشید و ماه از ورطات مهالک بیرون می آیند بر و بحر جهان را بانوار مهر عدالت این دو جمشید خورشید اشتباه و این دو خورشید عالم پناه که یکی نقطهٔ دائرهٔ خلافت و یکی واسطهٔ قلادهٔ سلطنت و رافت منور دارد و جهانی را از میامن آثار قران سعدین فلک جهانداری و انظار نیرین سپهر کامگاری بفضا مطالب برساناد وَاللّٰهُمَّ كَمَا مَكَّنْتَ عِبَادَكَ فِي ظِلَالِ الرَّافَةِ فَمَكِّنْهُمَا عَلَى سَرِيْرِ الْخِلَافَةِ وَكَمَا أَفَاضَا عَلَى بَنِي نَوْعِ الْإِنْسَانِ بِجَالِ الْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ فَأَيِّدْهُمَا بِمَزِيْدِ التَّائِيْدِ وَالْاِمْتِنَانِ بِحَقِّ عَيْنِ الْأَعْيَانِ مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَأَصْحَابِهِ مِنْ ذَوِي الْأَعْيَانِ

تمت

کوالٹی کیسٹا پرنٹنگ پریس لاہور میں باہتمام شیر محمد پرنٹر چھپا اور ایم فرمان علی نے چھپوا کر موہن لال روڈ لاہور سے شائع کی:۔

ALLAMA IQBAL LIBRARY
2016

THE UNIVERSITY OF KASHMIR
ALLAMA
IQBAL LIBRARY
UNIVERSITY OF KASHMIR
HELP TO KEEP THIS BOOK
FRESH AND CLEAN